

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 4, Cild 4, İyul - Sentyabr 2016
Year 4, Volume 4, July - September 2016

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS

“Экономика” – как экономическая наука, не имеющая достаточно социальную содержательную функцию.....	T.A.Kuliyev
Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçid strategiyası: makroiqtisadi aspektlər və müasir reallıqlar.....	M.A.Əhmədov
Экономические системы и их риски.....	Ш.Т.Кулиева
Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqəüd təminatı və sosial xidmət təmsalında).....	R.A.Hüseynov
Возрастающее воздействие международного рынка труда на экономическое развитие республики в постнефтяной период.....	A.A. Исмаилов, H.A. Гасымов
Qlobal iqtisadi böhran şəraitində idarə olunan valyuta siyasəti.....	N.T.Quliyeva
Sahibkarlığın inkişafının insan potensialına təsirinin praktik aspektləri.....	T.Nəcəfova
Исследование по созданию новых рецептур колбас на основе красителя и ароматизаторов, физико-химические свойства колбас.....	H.C. Гадимова, H.A. Ахундова
Azərbaycan iqtisadiyyatı və azad sahibkarlığın inkişafının perspektiv istiqamətləri.....	Z. Q.Quliyev
Təşkilatlarda işgüzar fəallığa təsir göstərən insan davranışının xüsusiyyətləri.....	A.A.Ələsgərova
Turizmin dünya birliyinə inteqrasiyada və davamlı inkişafda rolu: hostellər.....	A.İ.Mirzəyeva
Azərbaycanın kommersiya bankında PAR, DER və VİNTAJ təhlil üsullarının tətbiqi.....	X.A.Həsənlı
Birbaşa debetləşmə aləti, tətbiqi mexanizmi və xüsusiyyətləri, ölkəmizdə tətbiqi üzrə mövcud vəziyyətin təhlili.....	T.H.Rüstəmov, X. R. Tağıyev, R.M.Mahmudov, S.R.Quliyev
Kredit skorinqi və onun anderraytingdə rolu.....	Ə.T.İmanzadə
Qlobal innovasiya indeksi 2016: qlobal innovasiya ilə qalibiyyət hesabı üzrə Azərbaycanın təhlili.....	F.Mikayılov, N.R.Nəbizadə
Lidl şirkətinin xarici bazarda brend yüksəlişi amilləri (Birləşmiş Krallıq nümunəsində).....	T.Suleymanov
Azərbaycan Respublikasında müəssisələrdə innovasiya xərclərinin həcmi ilə innovasiya məhsulunun həcmi arasında qarşılıqlı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	R.Y. Əliyev
Azərbaycan və Türkiyədə ixracın diversifikasiyasının CRm (Concentration Ratio) indeksi vasitəsilə ölçülməsi və müqayisəli təhlili.....	S.Ş. İmamverdiyeva
Vençur kapitalının inkişafında dövlət sərmayələrinin rolu.....	E.T.Eyvazov
Büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsi.....	F.A.Quliyev
Azərbaycan Respublikasının xarici borc və ÜDM arasında asılılığın ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	S.A.İsmayılova
Gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi təşkilatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	M.V.Mehdiyev
Uğurlu inkişaf yolu yeni Azərbaycan partiyasının strateji xəttidir.....	G.B.Şükürova

www.aseu.edu.az

Elmi, Resenziyalı, Rüblük	
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 4, Cild 4, İyul-Sentyabr 2016	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalin adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Elmi Xəbərləri
Jurnalin növü:	Dövri
Dövrülüyü və Dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 06.10. 2016

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. M.M.Sadiqov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkəraliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. T.Ə.Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.X.Həsənli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d.Y.A.Kəlbəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

MÜNDƏRİCAT - CONTENTS	səh./pp.
“Экономика” – как экономическая наука, не имеющая достаточно социальную содержательную функцию.....Т.А.Кулиев	4-10
Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçid strategiyası: makroiqtisadi aspektlər və müasir reallıqlar.....M.A.Əhmədov	11-23
Экономические системы и их риски.....Ш.Т.Кулиева	24-29
Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqaüd təminatı və sosial xidmət təmsalında).....R.A.Hüseynov	30-48
Возрастающее воздействие международного рынка труда на экономическое развитие республики в постнефтяной период.....А.А. Исмаилов, Н.А. Гасымов	49-59
Qlobal iqtisadi böhran şəraitində idarə olunan valyuta siyasəti.....N.T.Quliyeva	60-68
Sahibkarlığın inkişafının insan potensialına təsirinin praktik aspektləri.....T.Nəcəfova	69-82
Исследование по созданию новых рецептур колбас на основе красителя и ароматизаторов, физико-химические свойства колбас.....Н.С. Гадимова, Н.А.Ахундова	83-92
Azərbaycan iqtisadiyyatı və azad sahibkarlığın inkişafının perspektiv istiqamətləri.....Z. Q.Quliyev	93-101
Təşkilatlarda işgüzar fəallığa təsir göstərən insan davranışının xüsusiyyətləri.....A.A.Ələsgərova	102-109
Turizmin dünya birliyinə inteqrasiyada və davamlı inkişafda rolu: hostellər...A.İ.Mirzəyeva	110-117
Azərbaycanın kommersiya bankında PAR, DER və VİNTAJ təhlil üsullarının tətbiqi.....X.A.Həsənlı	118-127
Birbaşa debetləşmə aləti, tətbiqi mexanizmi və xüsusiyyətləri, ölkəmizdə tətbiqi üzrə mövcud vəziyyətin təhlili.....T.H.Rüstəmov, X. R. Tağıyev, R.M.Mahmudov, S.R.Quliyev	128-141
Kredit skoringi və onun anderraytingdə rolu.....Ə.T.İmanzadə	142-150
Qlobal innovasiya indeksi 2016: qlobal innovasiya ilə qalibiyyət hesabı üzrə Azərbaycanın təhlili.....F.Mikayılov, N.R.Nəbizadə	151-163
Lidl şirkətinin xarici bazarda brend yüksəlişi amilləri (Birləşmiş Krallıq nümunəsində).....T.Suleymanov	164-172
Azərbaycan Respublikasında müəssisələrdə innovasiya xərclərinin həcmi ilə innovasiya məhsulunun həcmi arasında qarşılıqlı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....R.Y. Əliyev	173-186
Azərbaycan və Türkiyədə ixracın diversifikasiyasının CRm (Concentration Ratio) indeksi vasitəsilə ölçülməsi və müqayisəli təhliliS.Ş. İmamverdiyeva	187-196
Vençur kapitalının inkişafında dövlət sərmayələrinin rolu.....E.T.Eyvazov	197-204
Büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsi.....F.A.Quliyev	205-211
Azərbaycan Respublikasının xarici borc və ÜDM arasında asılılığın ekonometrik qiymətləndirilməsi.....S.A.İsmayılova	212-222
Gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi təşkilatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....M.V.Mehdiyev	223-233
Uğurlu inkişaf yolu yeni Azərbaycan partiyasının strateji xəttidir...G.B.Şükürova	234-244

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 4, Volume 4, July – September 2016	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A.J.Muradov
Editor:	prof., Dr. A.I.Bayramov
Managing Editor:	associate prof., PhD., N.O.Hajiyev
Title Juornal:	Scientific Reviews in Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 414, Tel:(+994 12) 4926817; 4926411 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 06.10. 2016

Editorial Board	
prof., Dr. M.M.Sadigov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.Sh.Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. T.A.Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.G.Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. G.N.Manafov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. A.P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
prof.,Dr. M.A.Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. S.M.Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. M.Kh.Hasanli	Azerbaijan State University of Economics
prof., Dr. F.P.Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
Dr.Y.A.Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

«ЭКОНОМИКС» – КАК ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА, НЕ ИМЕЮЩАЯ ДОСТАТОЧНО СОДЕРЖАТЕЛЬНУЮ СОЦИАЛЬНУЮ ФУНКЦИЮ

Т.А. Кулиев

д.э.н., проф, UNEC
заслуженный деятель науки Азербайджана
e-mail: tofiq.quliyev@aseu.edu.az
мобильный: (+99450) 580 61 63

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 22 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 22 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Резюме

В статье рассматриваются отличительные особенности «экономикс» от экономической теории, от политэкономии, от микро и макроэкономики. Здесь также отводится определенное место проблемам функционирования экономических систем. В статье отводится большое место рассмотрению социальной функции экономической науки и системности идей в экономике и самой экономической науке.

Ключевые слова: экономикс, макроэкономика, микроэкономика, экономическая модель, рыночная модель..

JEL Classification Codes: A11, A13

“EKONOMİKS” KİFAYƏT QƏDƏR SOSIAL MƏZMUNLU OLMAYAN BİR İQTİSAD ELMİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə “ekonomiks” elminin iqtisadi nəzəriyyə, siyasi iqtisad, mikro və makroiqtisadiyyatdan fərqli cəhətləri nəzərdən keçirilir. Burada həmçinin iqtisadi sistemlərin fəaliyyəti problemlərinə də müəyyən yer ayrılmışdır. Məqalədə həmçinin iqtisad elminin sosial funksiyası, habelə iqtisadiyyatda və iqtisad elmində ideyaların, paradigmalardan sistemli zərurəti də nəzərdən keçirilir.

Açar sözləri: ekonomiks, makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat, iqtisadi model, bazar modeli.

ECONOMICS, THE SCIENCE, WHICH HAS NOT ENOUGH SOCIAL FUNCTION

Abstract

In the article It shows the features of "economics" from the economic theory of political economy, from micro and macroeconomics. It also assigned a certain place the functioning of economic systems. In the article is given an important place to the social function of economics and systematic ideas in the economy and in economic science itself.

Key words: economics, macroeconomics, microeconomics, economic model, market model.

Любая наука, в том числе, и экономическая, как правило, имеет синергетическую структурную целостность и воплощает в себе соответствующие цели, задачи и условия, назначение, методы и методологию. В отличие от биологических, физических, химических и других наук, экономическая наука также имеет свои социальные функции. Однако, в отличие от политической экономики, «экономикс» не имеет свои достаточные социальные функции. Несмотря на это, почти все ученые экономисты ошибочно отождествляют «экономикс» с политической экономией и экономической теорией. Это видно и в работах Дж. Сломана и П. Самуэльсона. Например, Дж. Сломан пишет: «Экономическая теория (экономикс) оказывает влияние на все сферы научной жизни» (1,10). Аналогично рассуждает и П.Самуэльсон, который в отличие от многих других ученых, наряду с другими проблемами, экономикс связывает с политическими вопросами. Так он пишет: «Помимо проблем личного порядка, экономическая теория рассматривает и вопросы политического характера, решение которых затрагивает каждого человека» (2,5). Однако и он, и Дж. Сломан, и многие другие при рассмотрении экономических проблем в рамках экономикса не придают достаточного значения социально-экономическим проблемам, происходящим в обществе и отдельных фирмах, корпорациях. Видимо по этой причине, в рамках экономикса рассматриваемые экономические проблемы в какой-то мере носят вроде бы фрагментарный, эпизодический, преимущественно эмпирический и прагматический характер. Одновременно, экономические проблемы преимущественно рассматриваются через призму микро и макро-экономики в отдельности, раздельно, т.е. без их достаточной синергетической целостности и единства. Сам Дж. Сломан отмечает, что он изучает «экономическую науку.....между двумя главными разделами экономической теории: микроэкономическим и макроэкономическим» (1,18). По этой причине, в

работе Дж. Сломана «Экономикс», и в работах других авторов отражаются экономические вопросы трех учебных курсов, таких как «Экономическая теория», «Микроэкономика», «Макроэкономика», и даже четвертого учебного курса – «Мировая экономика». Кроме того, рассматриваемые экономические вопросы в этих учебных курсах не всегда логично дополняют друг друга. Здесь больше всего фигурируют не экономические отношения, а абстрактные математические и технические схемы моделей, не связанные с реальным процессом экономики. При этом здесь ошибочно используются аналогия и принципы функционирования технических, биологических систем, теория экономфизики, термодинамики, теория спонтанности и теория хаоса и т.д. Все эти и другие теории механически переносятся в закономерность экономических процессов и экономических явлений в субъективном порядке. Такой подход способствует формированию в экономической жизни общества тенденций турбулентности, т.е. к экономическому беспорядку на всех уровнях экономики. Сам П. Самуэльсон правильно отмечает: «Экономическая теория должна дать ответ на важнейшие проблемы, встающие перед обществом и нацией» (2,5). Дж. Сломан, в свою очередь, пишет: «Одним из важнейших преимуществ экономики свободного рынка является то, что она функционирует автоматически». (1,38) А разве автоматически?! Дж. Сломан также отмечает: «Экономическая теория – это одна из общественных наук» (1,41). Возникает вопрос: можно ли достичь упорядоченности, устойчивости в глобальной, региональной и национальной экономике на основе вышеуказанных и подобных концепций? Также возникает еще один вопрос: Если экономическая теория, а также экономикс является общественной наукой, почему же в них как мы уже отметили раньше, пренебрегаются назревшие экономические и социальные отношения? Кстати, мы не согласны со многими другими авторами, в том числе и с Дж. Сломаном, вернее с его высказыванием: «Экономическая теория – как наука» (1,41). Экономическая теория является теорией экономической науки. По вышеуказанным суждениям образуется тавтология: теория теории, т.е. сказуемое повторяет подлежащее. Кроме того, если действительно «Экономикс» со стороны этих и других авторов оценивается как общественная наука, следовательно, возникает следующий вопрос: Тогда почему как мы уже отметили, в этих теориях очевидно выглядит идеологическая сторона, окраска рассматриваемой проблемы? Тем более, сам П. Самуэльсон отметил: «Появление «Экономикс» связано с совершенствованием общества» (2,2). Однако, жизнь показывает, что «Экономикс» еще не способствовал, по словам П. Самуэльсона, «совершенствованию общества». Наоборот, здесь есть немало концепций, служащих разрушению экономических систем. В этих суждениях отсутствует стройная системность и ненаучная интерпретация весьма объективных экономических тенденций и

закономерностей. Современная экономика и современное интеллектуальное мышление должны быть синхронными, и, следовательно, должны способствовать формированию конструктивных суждений, которые должны быть альтернативой эклектичных конструкций экономических мышлений. Нормальная экономика и нормальная экономическая теория или концепция не могут быть оценены по критериям тотальности рынка и спонтанности экономических отношений.

Жизнь показывает, что рынок покупателей, и соответственно спрос и предложение не могут автоматически обеспечить взаимосвязь производства и потребления. Кроме того, в рыночной модели экономики не могут существовать равноправные отношения, статус между самым спросом и предложением. В данном случае, потребность, которая предопределяется платежеспособным спросом, по-разному проявляется в обществе, в социальных группах населения, т.к. в данном случае спрос проявляется, представляется как платежеспособная потребность. Иначе говоря, эта способность или потенциал объективно предопределяет различия в уровне удовлетворения потребностей. Поэтому в рыночной модели экономики экономическое право людей реализуется в обществе весьма по-разному. Здесь, если так можно выразиться, также страдает «предложение» - их носители, т.к. предложение во многом, вернее говоря, прямо связано с проблемами производства, и, следовательно, со снижением издержек производства, с ресурсными проблемами, с финансированием инвестиций, с жесткой конкуренцией, с законом сравнительного преимущества, с диктатурой монополии на производстве и на рынке, с различными ситуациями в предпринимательской деятельности. На величину предложения также влияют так называемые неценовые факторы, такие как цена на ресурсы, уровень технологического развития предприятия, налоги, число продавцов однородной продукции, а также экономические факторы - изменение цен на внутреннюю и внешнюю торговлю. Здесь главным игроком выступают не только экономические субъекты макро и микроэкономики или мезоэкономики или семейной экономики, но и носители супермакроэкономики, экономическая экспансия супер государств и их экономическое формирование. Одним словом, макро и микроэкономика, и другие формы экономики не только связаны с уровнем масштабности самой экономики. Эти и другие уровни экономики обусловлены различными формами цен, методом ценообразования, механизмами регулирования спроса и предложения, маркетинговой деятельностью в мировой торговле.

Все эти и другие обстоятельства, и сама экономическая жизнь требуют усиления социальной функции экономической науки, преодоления фактов перенесения разрушительных концепций в экономике и в экономической науке, абсолютизации метафизических концепций, своевременного определения неблагоприятных тенденций в экономике и в экономических преобразованиях. К

сожалению, в современных условиях наблюдается не только кризис в экономике, но и экономической теории, экономической мысли. Поэтому социальная критика, которая во многом связана с политэкономическими суждениями, настоятельно требует политэкономического изучения макро и микросоциальных систем, и на основе этого нейтрализацию или устранения ошибочных социально-экономических позиций в экономической жизни и экономической теории. В этом позитивном деле еще раз повторяем, главную роль должно играть значительное усиление социальной и познавательной функции экономической науки. Реализация социальной функции должна быть адекватной к реальной ситуации в экономике. При этом, на наш взгляд, политическая экономия и ее теории не должны носить идеологический характер – как это бывает в идеологии рыночной модели экономики и в других идеологиях, в частности марксистской. Здесь главным должно быть не ошибочная идеология, а идеология стабильности экономики, сохранение стабильности и устойчивости в ней. Одним словом, современная политэкономия должна быть адекватным отражателем ситуации в экономике и порождаемыми ими реальных социально-экономических тенденций. В этом отношении высоко оценивая немалых позитивных суждений К.В. Молчанова, одновременно мы совсем не согласны с его мнением о том, что «современная политическая экономия – наука о производственном не онтогоническом развитии». (3,30) Так как в современных условиях рыночные модели экономики порождают острые социально-экономические проблемы и их турбулентность. Все это объективно требует политэкономического изучения их причин и факторов, нового пересмотра современных социально-экономических проблем самого капитализма, а не только проблемы рыночной экономики и проблемы регулятивности, пропорциональности развития экономики.

Не только в художественной литературе, но и в экономике, в экономической науке также должна быть экономическая критика, подобно литературной критике. В настоящее время некоторые литературные критики ее называют – критическим реализмом, т.е. полноценной критикой реальности. Поэтому нельзя отождествлять или ставить в один ряд экономическую критику, экономический анализ с идеологической борьбой между различными идеологиями, скажем, с идеологией либерализма или марксизма. Иначе говоря, здесь не нужна идеологическая окраска, идеология отдельных партий. Экономика без критического анализа, на наш взгляд, также символизирует, в меньшей степени слабость самих ученых экономистов, политологов, социологов, государственных чиновников. Своевременная критика реальной действительности – это путь к правильному объяснению экономических процессов, а объяснение – главная функция любой науки, в особенности экономической. Полноценное адекватное объяснение реальных экономических ситуаций является важным

катализатором преодоления будущих конфронтационных порядков. Но это не означает абсолютизацию самой экономической критики. Свободная экономическая критика должна быть позитивной и рациональной, соответствующая общенациональным интересам и общечеловеческим ценностям.

Осознание системных идей, и парадигм, их практического применения способствует превращению их в производительные, материальные силы общества, одновременно облегчает правильное определение закономерностей экономической динамики. Глобальный, системный экономический кризис первым долгом требует своего научного решения назревших проблем экономики. Проблемы системного экономического кризиса нельзя решить частично, в рамках ограниченных проблем и узких экономических суждений или мышлений. Здесь и недостаточен стиль риторики и популизм. Нужна конкретная детализация и одновременно обобщение микро и макроэкономических инструментов и параметров, затрагивающие все стороны системной экономики и их научная интерпретация, интеграция между собой. Экономическое мышление следует разумно и адекватно сосредоточить именно на системное понимание и разрешение самих этих проблем.

В основе системного подхода к экономике должна лежать не разобшенная, а системная идея, парадигма, системные моральные суждения и целостное научное мировоззрение. Иначе говоря, в системном подходе должно преобладать разумное идейное содержание. В противном случае, экономическая теория, в целом экономическая наука в глазах людей может выглядеть как несерьезная наука, как это сейчас и есть!! Поэтому является важным разумное и интенсивное использование всего арсенала экономической науки. К сожалению, ныне острые, назревшие глобальные, региональные и национальные экономические проблемы еще не имеют своего достаточного теоретико-методологического обеспечения, не говоря уже об их разумном осмыслении и экономическом обосновании. Видимо по этой причине, в настоящее время, к сожалению, поддается доверие среди общественности к роли и статусу экономической науки в разрешении тех или иных экономических проблем современности. Здесь важно иметь объективные критерии, приемлемые принципы экономики и экономической деятельности, а также осуществить разумные, рациональные экономические измерения при реализации тех или иных экономических проблем. Иначе говоря, нельзя весьма серьезные проблемы решить с ошибочными, утилитарными экономическими суждениями, или просто решить, если так можно выразиться, в чисто просветительских целях, с ослаблением принципа управляемости насущных экономических процессов. Следует отметить, что в этом отношении даже системный подход к экономике будет непродуктивным, если такой подход не будет опираться на содержательность, фундаментальность и

четкую направленность в экономической деятельности и в экономических суждениях. Надо стремиться, чтобы реальные экономические отношения соответствовали объективным законам и принципам экономической науки. Иначе говоря, хорошо тогда, когда экономическая реальность и экономическое познание, мышление приближаются друг к другу или совпадают. Здесь должна быть показана и ответственность общественности (субъектов управления, предпринимателей, госорганов, ученых экономистов и т.д.).

Научный, системный подход, как правило, опирается на соответствующие научные суждения и соображения не только в экономической науке, но и в смежных науках. В современных условиях, в этом смысле имеет большое значение интеграция экономической науки с другими структурными науками. Системный подход в свою очередь связан с системным исследованием, системным анализом и синтезом. Это говорит о том, что системный подход является не только методологической, но и практической, прагматической проблемой современности. Системный подход в этом смысле непосредственно связан со структурно-функциональным социально-экономическим анализом. В проблемно-содержательном плане системный подход в экономике должен иметь не только логические, но и логико-философские и математические предпосылки. А при прочих равных условиях, т.е. в плане чисто «системной» концепции, системное мышление, системный подход непосредственно связаны с теорией организации, со структурно-функциональными элементами объектов, с системой управления, целостностью, упорядоченностью и четкой организацией систем (в идеальном плане), с рациональным построением и проектированием этих систем, со структурой и интегральными связями и с конструкцией этих систем. Системный подход в свою очередь, имеет свои собственные, специфические методологии, принципы и закономерности, которые при управлении экономики и экономических проблем абсолютно надо учесть.

Литература

- [1] Сломан Дж. «Экономикс». 5-е издание. Санкт-Петербург, 2005, стр.10
- [2] Самуэльсон П. «Экономика». Том I, М.1997, стр.5
- [3] Молчанов К.В. Политическая экономия и экономическая наука, М.2001, стр.30
- [4] Шишкин А.Ф. Экономическая теория. I, II том, М.1996
- [5] Вводный курс по экономической теории под общей ред. Г.П. Журавлевой, М.1997
- [6] Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика (на русском языке). Баку,2000
- [7] Кулиев Т.А. Экономическая логика. Москва, изд. «Экономика», 2013
- [8] Кулиев Т.А. Кризис либерализма. Москва, изд. «Экономика», 2014

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFA KEÇİD STRATEGİYASI: MAKROİQTİSADI ASPEKTLƏR VƏ MÜASİR REALLIQLAR

M.A. Əhmədov

i.e.d., prof. UNEC

e-mail: ahmadov_28@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 21 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 30 June 2016; accepted 21 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidinin təmin edilməsinin başlıca yol, vasitə, prinsip, mexanizm və imkanlarının makroiqtisadi aspektlərini nəzəri və əməli baxımdan dəyərləndirmək. Tədqiqatın metodologiyası – sinergetik, təkrar istehsal, sistemli yanaşma, SWOT və müqayisəli təhlil. Tədqiqatın nəticələri – müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün kifayət qədər iqtisadi, sosial, elmi-texniki, kadr, maliyyə potensialı, institutional, normativ-hüquqi və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri – bütünlükdə ölkəmizin davamlı inkişafa keçid imkanları kifayət dərəcədə dəyərləndirilməmişdir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – davamlı inkişafa keçidin təmin edilməsinin dövlət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın prioritetlərinin əsaslandırılması, funksional, məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir dövrdə ölkəmizin davamlı inkişafa keçidinin başlıca yolları, vasitələri, mexanizmləri, prinsipləri və imkanları dünya təcrübəsi və milli reallıqlar nəzərə alınaraq əsaslandırılır, qanuna uyğunluqlar, xüsusiyyətlər və prioritetlər müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: davamlı inkişaf, davamlılıq potensialı, davamlı inkişafın prinsipləri, təhlükəsizlik konsepsiyası, davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi.

JEL Classification Codes: Q01, E61

STRATEGY FOR TRANSITION TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY: MACROECONOMIC ASPECTS AND MODERN REALITIES

Abstract

The purpose of the study - assessment, from a theoretical and practical point of view, the macroeconomic aspects of the main ways, tools, principles, mechanisms and capacities to ensure the transition to sustainable development of the national economy.

Research Methodology - synergy, systematic approach, the reproduction, the SWOT and comparative analysis. Results of the study - to move to the sustainable development of the national economy in our time in Azerbaijan created an adequate economic, social, scientific, technical, human, financial capacity, institutional, regulatory and legal framework. Limitations of the study - not enough evaluated the possibility of transition to sustainable development of the country as a whole. The practical significance of the study - the results of the study can be used in the process of improvement of the state mechanism to ensure the transition to sustainable development, substantiation of priorities of socio-economic development, the development of functional, targeted programs. Originality and scientific novelty of the research - based on international experience and national realities, grounded basic ways, methods, mechanisms, principles and possible transition to sustainable development in the modern era, defined by its laws, characteristics and priorities.

Keywords: sustainable development, the potential for sustainability, the principles of sustainable development, the concept of security, the state mechanism for sustainable development.

СТРАТЕГИЯ ПЕРЕХОДА К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ: МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ

Резюме

Цель исследования – оценка, с теоретической и практической точки зрения, макроэкономических аспектов основных путей, инструментов, принципов, механизмов и возможностей обеспечения перехода к устойчивому развитию национальной экономики. Методология исследования - синергетический, системный подход, воспроизводство, SWOT и сравнительный анализ. Результаты исследования – для перехода к устойчивому развитию национальной экономики в наше время в Азербайджане создан достаточный экономический, социальный, научно-технический, кадровый, финансовый потенциал, институциональная, нормативно-законодательная база. Ограничения исследования – недостаточно оценены возможности перехода к устойчивому развитию страны в целом. Практическое значение исследования – результаты исследования могут быть использованы в процессе совершенствования государственного механизма обеспечения перехода к устойчивому развитию, обоснования приоритетов социально-экономического развития, разработки функциональных, целевых программ. Оригинальность и научная новизна исследования – с учетом мирового опыта и национальных реалий, обоснованы основные пути, способы, ме-

ханизмы, принципы и возможности перехода к устойчивому развитию в современную эпоху, определены его закономерности, особенности и приоритеты.

Ключевые слова: устойчивое развитие, потенциал устойчивости, принципы устойчивого развития, концепции безопасности, государственный механизм обеспечения устойчивого развития.

Giriş. Qlobal maliyyə böhranı milli, regional və beynəlxalq iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığını gücləndirməklə dünya miqyasında, eləcə də hər bir milli iqtisadiyyat səviyyəsində sosial-iqtisadi inkişafın paradiqmasını, hərəkətverici qüvvələrini, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin ahəngdarlığını təmin edən prinsip və meyarların davamlı inkişaf baxımından dərk olunaraq yenidən dəyərləndirilməsini obyektiv zəruriyyətə çevirdi. Belə bir şəraitdə, hər bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin optimallığı və səmərəliliyi bu gün milli iqtisadiyyatın dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranına davamlılığı ilə şərtlənir. Tələbatların durmadan artdığı, lakin resursların məhdudluğu və onların istehsalının getdikcə baha başa gəldiyi bir şəraitdə iqtisadi artımın hansı amillər və məhsul vahidinə nə qədər resurs sərfi nəticəsində əldə olunması iqtisadi-sosial, ekoloji proseslərin ahəngdarlığının, davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrini nəzərə alaraq sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelini formalaşdırmaqla müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidin təmin edilməsi müasir dövrdə ölkəmizin qarşısında duran strateji bir vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir. Problemin aktuallığını xüsusi vurğulayan ölkə prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrü başa çatmışdır. Biz mövcud reallıqları təhlil etməklə nəticələr çıxarmalı, yeni paradiqmalar haqqında düşünməli və Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafa keçidlə bağlı iqtisadi inkişaf modelinin konseptual əsaslarını müəyyənləşdirməliyik. Bütün bu məsələlər yaxın gələcək üçün ölkəmizdə işlənilib hazırlanan dövlətin strateji iqtisadi siyasətinin ana xəttini təşkil etməlidir”.

Davamlı inkişafın tədqiqinin konseptual əsasları. Məlumdur ki, hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf modelinə keçidinin təmin edilməsi ilk növbədə müvafiq milli iqtisadi inkişaf strategiyasının konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasını və əməli cəhətdən reallaşdırılmasını tələb edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin təbii sərvəti iqtisadi inkişaf üçün ilkin zəmin yaratsa da, bir çox hallarda onun həlledici şərti kimi çıxış etmir. Nə qədər təzadlı görünsə də, bu gün dünyanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin böyük əksəriyyəti təbii ehtiyatlarla zəngindir. Təhlil göstərir ki, belə bir vəziyyət hər şeydən əvvəl ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın effektiv reallaşdırılmasına şərait yaradan müvafiq iqtisadi siyasətin olmaması və reallaşdırılmaması ilə şərtlənir. Azərbaycanın qlobal və regional proses-

lərə fəal qoşulduğu müasir şəraitdə mövcud iqtisadi reallıqları ehtiva edən bu modelin əsas cəhətlərinin, prinsiplərinin sistemli təhlili göstərir ki, bu gün Azərbaycanda reallaşdırılması nəzərdə tutulan inkişaf modeli əslində bazar prinsiplərinə, azad sahibkarlığa, beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşməsinə, dinamik iqtisadi artımı, humanitar, sosial istiqamətinin təmin olunması ilə birbaşa bağlı olan bir inkişaf yoludur.

Məlumdur ki, bazar mexanizmi heç də bütün hallarda iqtisadi və sosial problemlərin indiki və gələcək nəsillərin marağı baxımından səmərəli həll etmək, uzlaşdırmaq, gəlirlərin ədalətli bölgüsünü, ümumən sosial-iqtisadi, demoqrafik, ekoloji problemləri vəhdət halında səmərəli həll etmək gücündə olmadığına görə dəyişən şəraitə və tələbə uyğun olaraq bu proseslərə dövlətin fəal, səmərəli müdaxilə sisteminin formalaşdırılması obyektiv zəruriyyətə çevrilir. Bu baxımdan, davamlı inkişaf modeli sosial-iqtisadi, xüsusən insan inkişafı ekoloji və humanitar xarakterli problemlərin həllini nəzərdə tutmaqla bütünlükdə insanların zəruri tələbatlarının ödənilməsini, hazırkı və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi problemlərini əhatə edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, davamlı inkişafın hər hansı bir ölkənin konkret təmsilində əməli cəhətdən reallaşdırılması məntiqi ardıcılıqla: milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin sistemli təhlilini, məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini, mövcud iqtisadi münasibətlər sisteminin milli maraqlara nə dərəcədə cavab verməsini və nəhayət, onun tənzimlənməsinin forma, metod, miqyas və vasitələrinin müəyyənləşdirilərək dəyərləndirilməsini tələb edir. Ümumiyyətlə, qloballaşan dünyada hər bir ölkə davamlı inkişafı təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl dörd problemi həll etməlidir.

Birincisi, müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafı nəticəsində yaranan ekoloji problemləri həll etmək üçün müvafiq tədbirlər sistemini həyata keçirməli; ikincisi, davamlı insan inkişafını təmin etmək üçün zəruri sosial-iqtisadi proqramlar reallaşdırılmalı; üçüncüsü, müasir dövrdə ayrı-ayrı ölkələrdə müşahidə olunan demoqrafik problemləri həll etmək üçün müvafiq siyasət formalaşdırılıb həyata keçirilməli; dördüncüsü, mövcud iqtisadi problemlər davamlı inkişaf baxımından cari və perspektiv məqsədlər nəzərə alınaraq sistem halında həll edilməlidir. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, son nəticədə ekoloji, sosial, demoqrafik problemlərin həlli imkanları həlledici dərəcədə iqtisadi inkişafın səviyyəsi və xarakterindən asılı olur. Eyni zamanda o da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının əməli cəhətdən reallaşdırılması ilk növbədə ölkənin malik olduğu iqtisadi davamlılıq potensialı ilə şərtlənir. Hər bir milli iqtisadiyyatın obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən iqtisadi davamlılıq potensialı özünə aşağıdakıları daxil etməlidir: milli iqtisadiyyatın resurs və ehtiyatlar balansını; iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini; tələbatın idarə olunmasının institusional quruluşunu; xarici konyunkturun dəyişməsinə müvafiq reaksiya vermək qabiliyyətini; beynəlxalq maliyyə, siyasi təşkilatlarda iştirakı dərəcəsini.

Eyni zamanda təhlil göstərir ki, iqtisadi davamlılıq potensialı ümumən ölkənin malik olduğu mütləq üstünlüklərlə müəyyənləşsə də, düzgün, optimal, çevik iqtisadi siyasət reallaşdırmaqla qlobal, regional, milli maraqları uzlaşdırmaqla, cari və perspektiv məqsədlərin həllinin optimal mərhələliyini gözləməklə bu potensialı xeyli artırmaq olar. Bu baxımdan, mövcud elmi-texniki, maliyyə, investisiya və s. imkanları daxilində hərəkətə gətirilə bilən potensialın, resursların elə bölgüsü optimal hesab edilməlidir ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətin bugünkü cari sosial-iqtisadi müdafiə qabiliyyətini, tələbatlarını mümkün qədər yaxşı ödəməyə imkan versin, digər tərəfdən isə bu tələbatların perspektivdə daha yaxşı ödənilməsinin və iqtisadi artımın təmin edilməsinin maddi əsaslarını məhdudlaşdırməsın və gələcək nəsillərin üzərinə əlavə xərc yüklənməsin (borc, kredit və s.).

Davamlı inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanmasında qeyd olunan cəhətlərlə yanaşı, sivilizasiya, humanitar amillər, iqtisadi təfəkkür tərz, milli mentalitet dövlətin səmərəli iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması siyasətində nəzərdən qaçırılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı, davamlı inkişaf baxımından hər hansı bir amildən istifadənin effektivliyi və meyarı, istinasız olaraq, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin gözlənilməsi olmalıdır. Davamlı inkişaf potensialını qiymətləndirərkən hökmən bu prosesə tələbatların və məhdudiyyətlərin təsiri tədqiqata cəlb edilməlidir. Məlumdur ki, tələbatlar hədudsuzdur, lakin hər bir mərhələdə bu tələbatların ödənmə dərəcəsi müvafiq iqtisadi, demoqrafik, texniki, ekoloji, maliyyə və s. imkan və məhdudiyyətlərlə şərtlənir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsinin başlıca istiqamətləri və məqsədləri.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq müasir dövrdə ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəldilən perspektiv inkişaf modelini xarakterizə etməyə cəhd etsək, reallaşdırılması nəzərdə tutulan aşağıdakı prioritet istiqamətlərə, iqtisadi artımda əsas və tərəqqi amillərinin optimal nisbətlərinin göstərilməsinə, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin, prioritetlərin düzgün seçilməsinə, iqtisadi artımın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə təkrar istehsal baxımından yanaşılmasına, sosial səmərəliliyin ön plana çıxarılmasına və nəhayət, bir amildən səmərəli istifadənin digərindən istifadənin səviyyəsinə neqativ təsir göstərməməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təhlil göstərir ki, dünya inkişafının ayrı-ayrı inkişaf mərhələsində davamlı inkişafa keçidin prioritetləri və məqsədləri də təkmilləşir. BMT-nin 2015-ci il sentyabr sammitində davamlı inkişafın məqsədləri ümumi halda aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər: davamlı inkişaf naminə qlobal həmrəyliyə səfərbər olması; iqtisadi artımla gəlirlərin ədalətli bölgüsünün uzlaşdırılmasına əsaslanan güclü şəffaf və açıq iqtisadiyyatın qurulması; bütünlükdə cəmiyyətin və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə planetin ekosisteminin qorunması; yoxsulluğun ləğv edilməsi və qeyri-bərabərliklə mübarizə, insanlara layiqli həyatın təmin edilməsi; insanlara sağlam həyat və təhsil üçün müvafiq şə-

raitin yaradılması; insanların birgə sülh şəraitində yaşaması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün müvafiq sosial mühitin və güclü institutların yaradılması və c.

Davamlı inkişaf baxımından iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin prioritetləri. Davamlı inkişafa keçidin təmin olunması milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin gözlənilməsi ilə birbaşa bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi, bütün səviyyələrdə ölkədə həyata keçirilən təkrar istehsal prosesinin sabitliyi, cari və perspektiv məqsəd və vəzifələrin uzlaşdırılmasının, dinamik və davamlı inkişafını, habelə onun daima yeniləşməsini, öz-özünün inkişafını təmin etmək, təkmilləşdirmək qabiliyyətini əhatə edən daxili və xarici amil, şərtlərin məcmusu kimi ifadə oluna bilər. Başqa sözlə, müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca məqsədi davamlı inkişafın prinsip və tələblərinə uyğun olaraq mövcud əmək, kapital, təbii resurslardan səmərəli və optimal istifadə etməklə dövlətin, vətəndaşın, bazarın normal, ahəngdar və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, həm də onlar arasında mövcud olan, yarana bilən ziddiyyətləri vaxtında və effektiv həll etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

Son nəticədə iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi ölkədə həyata keçirilən bütün dəyişikliklərin, tədbirlərin istisna bilməyən şərti olmalıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası nəinki milli maraqların qorunmasını, habelə milli maraqların mühafizəsi və reallaşdırılması mexanizmini, milli sahibkarlığın və istehsalın inkişafını, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi sabitliyi təmin etmək qabiliyyətini özündə əks etdirməlidir. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə davamlı insan inkişafını təmin etmədən, iqtisadi və sosial inkişafın vəhdətinə nail olmadan, yeni biliklərə malik intellektual potensial formalaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafını təmin etmək əslində mümkün deyildir. Bütövlükdə milli iqtisadiyyatın davamlılığının təmin edilməsinin amillər üzrə təhlili göstərir ki, davamlı inkişaf istiqamətində o ölkələr uğur qazanır ki, onların bu sahədə siyasəti çevik, dəyişən olmaq, tələbə və şəraitə vaxtında uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olur.

Öz növbəsində iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində müvafiq nəticələrə nail olunması, bir sıra istiqamətlər üzrə, birincisi, cəmiyyətin həyat baxımından onun bütün mənafeələrinə aid olan daxili və xarici təhlükələri aşkara çıxarması, onların proqnozlaşdırılması, iqtisadi proseslərin hərtərəfli obyektiv monitorinqini keçirməklə zəruri informasiya bazasının yaradılmasını; ikincisi, iqtisadi maraqlara toxuna biləcək təhlükələrin mümkün neqativ nəticələrinin qarşısının alınmasını, aradan qaldırılması üzrə çevik və uzunmüddətli tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsini; üçüncüsü, dünya təsərrüfat sistemində baş verən dinamik dəyişikliklərə, global rəqabətə, habelə resursların məhdudluğundan irəli gələn problemlərə vaxtında uyğunlaşdırılmasını, daxili və xarici təhlükələrə adekvat reaksiya verilməsini tələb edir.

Davamlı inkişafın humanitar aspektləri. Davamlı inkişafın humanitar səpkisi iqtisadi inkişafı sosial inkişaf arasında mövcud olan birbaşa əlaqənin və həmrəyliyin

gözlənilməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə inkişafa, gəlirlərin bölünməsinə, dəyərlərə və davamlı inkişaf etikasına bağlı paradigmaya, düşüncə tərzinin, ictimai və vətəndaş institutlarının humanistləşdirilməsinə, son nəticədə davamlı inkişaf insanların mənəvi və etik baxışlarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi tələb yaradır. Aydındır ki, ölkədə stabil yüksək iqtisadi artıma nail olunması, maddi nemətlərin kifayət qədər olması iqtisadi inkişafın humanitar aspektlərinin təmin edilməsinin ilkin şərtidir, lakin son nəticədə bu problemin həlli hər bir dövlətin sosial-iqtisadi, mədəni problemlərin həlli ilə bağlı seçdiyi tənzimləmə modelindən birbaşa asılı olur.

Beləliklə, davamlı inkişafın humanitar aspekti ilk növbədə insanın həyat keyfiyyəti problemini ön plana çıxarır. Keyfiyyətli həyat üçün hər şeydən əvvəl insanların tələbatlarının ədalətli və təminatlı ödənilməsinə, hər bir şəxsiyyətin öz potensialını reallaşdırması üçün minimum zəruri şərtlərin dövlət siyasətində nəzərə alınmasını tələb edir. Başqa sözlə, mənəvi dəyərləri, insan keyfiyyətini təkmilləşdirmədən davamlı inkişafın humanitar səpkilərini təmin etmək mümkün deyildir. Qlobal maliyyə böhranı birmənalı şəkildə göstərdi ki, sosial, iqtisadi, mənəvi problemlərin, indiki və gələcək nəsillərin marağını gözləmək üçün dövlət fəal və səmərəli tənzimləmə siyasəti yeritmədən davamlı inkişafa nail olmaq mümkün deyildir.

Dövlətin funksiyası davamlı inkişafı təmin etmək üçün, sadəcə olaraq, iqtisadi, sosial, ekoloji və mənəvi problemlərin ancaq səmərəli həllini təmin etməkdən ibarət deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə yeni dəyərlərin formalaşmasına şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır. İnsanların hər bir konkret mərhələdə səmərəli və düşünülmüş tələbatını ödəmək məqsədi ilə aşağıdakı prinsiplərin göstərilməsi: istehsalın və gəlirlərin artması nəticəsində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi; cəmiyyətin, sosial, institusional və digər strukturlarda əhəmiyyətli irəliləyişlərin əldə olunması; ictimai şüurda dəyişikliklərin təmin olunması; adət və ənənələrdə yeniləşməsi; təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və insanların sağlamlığının yaxşılaşdırılması; effektiv sosial, siyasi, iqtisadi və institusional sistemin formalaşdırılması zəruridir.

Bütün bu problemlərin həllində milli mentalitetin, tarixi ənənələrin və sosial-mədəni xüsusiyyətlərin nəzərə alınması çox vacibdir. İqtisadi inkişafın humanitar aspektlərinin gücləndirilməsi özlüyündə məqsəd deyildir. O, eyni zamanda ölkədə sosial, investisiya, innovasiya və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına, ümumən cəmiyyətdə sosial həmrəyliyin, gəlirlərin sosiallaşmasının, milli maraq və mənafələrin tarazlığının gözlənilməsi və səmərəli reallaşmasının zəruri şərtidir.

Davamlı inkişafın göstəricilər sistemi və onların makroiqtisadi xarakteristikası

Hər hansı bir ölkədə tətbiq olunan iqtisadi modelin uğurlu nəticəsi ölkənin makroiqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilər sisteminə vətəndaşların sosial rifahında, ümumən insan inkişafını xarakterizə edən indikatorlarda öz əksini tapır. BMT davamlı inkişafın səviyyəsini xarakterizə etmək üçün 4 qrupda cəmləşdirilmiş (iqtisadi, sosial, ətraf mühit və institusional), habelə onların hər biri üçün ayrıca göstəri-

cilər sistemindən - indikatorlardan istifadə olunur. Son illərdə Azərbaycan insan inkişafı indeksinə görə qənaətbəxş nəticələr əldə etmişdir. Belə ki, son illərdə bu indeks üzrə respublikamızın mövqeyi dünya dövlətləri arasında xeyli artmışdır. Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, sistemli şəkildə demokratik islahatların miqyasının genişlənməsi, söz və fikir azadlığının inkişafı, kultural dəyərlərə üstünlük verilməsi vətəndaşların mənafeyinin qorunmasına xidmət edən davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, bazar iqtisadiyyatının təmin edilməsi, sosial siyasətin dərinləşməsi və digər sahələrdə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Bütün bu amillər, ümumilikdə, insan inkişafı indeksi üzrə göstəricilərin yaxşılaşmasına mühüm təsir göstərir.

Keçmiş postsovet ölkələrində belə bir fikir xüsusi vurğulanır ki, o dövləti hüquqi və səmərəli dövlət hesab etmək olar ki, o, insanlara daha çox güzəştlər, yardımlar edir, büdcədən sosial məqsədlər üçün daha çox vəsait ayırır. Doğrudur, belə yanaşma bazar sisteminə keçidin ilkin mərhələsi və qeyri-müəyyən iqtisadiyyat şəraitində tətbiqi zəruri və məqbul bir hal hesab edilməlidir. Lakin iqtisadiyyatda keçid dövrünü başa çatdırmış ölkəmizdə, görünür, yaxın gələcəkdə dövlətin səmərəli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin meyarları və paradigması dəyişməlidir. Fikrimizcə, görünür yaxın gələcəkdə o dövlət səmərəli fəaliyyət göstərən hesab edilməlidir ki, cəmiyyətdə sosial yardıma, güzəştə, köməyə ehtiyacı olan insanların sayı minimuma ensin, başqa sözlə cəmiyyətdə elə iqtisadi mühit yaradılmalıdır ki, hər bir məşğul əhali və təqaüdcü əldə etdiyi vəsaitlə öz normal yaşayışını təmin edə bilsin.

Əks təqdirdə, sosial sahədə milli maraqları səmərəli reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi inkişafda milli maraqların təmin edilməməsi müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafda əhəlinin marağının azalmasına gətirib çıxarar.

Bütövlükdə, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi çoxsaylı və müxtəlif təyinatlı göstəricilər sistemi və meyarlar vasitəsilə müəyyənləşir. Bu baxımdan, hər hansı bir ölkədə davamlı inkişafın real səviyyəsini qiymətləndirərkən qeyd olunanla yanaşı, onların cari və perspektiv milli məqsədlərin reallaşmasına nə dərəcədə cavab verməsi xarici-iqtisadi münasibətlər sistemində liberal və himayədar siyasətin optimal tətbiqi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan dövləti son illərdə liberal və himayədar siyasətin optimal vəhdətdə tətbiqinə, başqa sözlə liberallaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi ilə milli maraqların optimal həddinin gözlənilməsini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq əməli xarakterli konkret iqtisadi siyasət reallaşdırmasına cəhd etmişdir. Aydınır ki, iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsi onun uğurunun ilkin mərhələsidir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi siyasətin təhlili göstərir ki, bu illərdə Azərbaycan elə optimal iqtisadi inkişaf strategiyası formalaşdırmış və reallaşdırmışdır ki,

demək olar ki, bu ölkədə iqtisadi ədəbiyyatda “gecikmə effekti” adını almış prosesin müşahidə olunmamasına gətirib çıxarmışdır.

Bu gün Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına fəal integrasiya olunur. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın əlverişli nəqliyyat-tranzit sisteminin inkişafı obyektiv zərurətə cəvrilir. Bununla bağlı, ölkə prezidenti İlham Əliyevin Qaradag rayonunun Ələt qəsəbəsində, Yeni Bakı Beynəlxalq nəqliyyat dəniz limanının ərazisi də daxil olmaqla, azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması haqqındakı sərəncamı, fikrimizcə, yaxın gələcəkdə Azərbaycanı beynəlxalq tranzit-nəqliyyat dəhlizinin və bütövlükdə, loqistika imkanlarını kəskin artıracaqdır. Ümumən, ölkəmizdə qlobal maliyyə böhranı şəraitində dəyişən iqtisadi-sosial reallıqlar nəzərə alınaraq dövlətin iqtisadiyyata fəal, optimal və səmərəli müdaxiləsinin təmin olunması, məqsədli proqramların geniş tətbiqi, milli istehsalın stimullaşdırılması, daxili bazarın qorunması, bütövlükdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, inhisarçılığın aradan qaldırılması probleminin həlli prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmiş və dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasında düzəlişlər, korreksiyalar edilmiş, yaxın gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilmişdir. Həmin tədbirlər, dəyişikliklər ümumi halda: əməkhaqqı, pensiya, müavinətlər; institusional-struktur islahatları; qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracının stimullaşdırılması; investisiya-innovasiya, biznes və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, valyuta tənzimlənməsi kimi beş başlıca istiqamət kimi ifadə oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, son on ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 300 faiz artmış, 2015-ci ildə işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi 5 faizə enmiş, inflyasiyanın səviyyəsi 4 faiz olmuş, qeyri-neft sənayesi 8,4 faiz artmış, investisiya-innovasiya mühiti, iqtisadi və maliyyə sektorların şəffaflığı yaxşılaşmışdır. Davos Dünya İqtisadi Forumu, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinə görə, Azərbaycanı 40-cı yerə layiq görmüşdür ki, bu da MDB məkanında birincidir. Bütün bunlar Azərbaycanda əlverişli biznes, investisiya mühitinin formalaşdırılması, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizlik, yoxsulluq problemlərinin həlli, infrastrukturun yeniləşdirilməsi sahəsində əldə olunan nailiyyətlər ilk növbədə ölkəmizdə son illərdə reallaşdırılan sistemli, düzgün və koordinasiya olunmuş iqtisadi siyasətin məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir. DAVOS İqtisadi Forumunun rəsmi saytında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyi” mövzusunda yerləşdirilən məqalədə qeyd olunur: “Azərbaycan bütün istiqamətlərdə, o cümlədən iqtisadi sahədə dinamik inkişafını müvəffəqiyyətlə davam etdirən tolerant bir ölkədir. Son vaxtlar neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatı özünün inkişaf templərini davam etdirməkdədir”.

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” davamlı inkişafa keçid konsepsiyası kimi. Dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranı, son bir ildə dünya bazarında xam neftin qiyməti-

nin 3 dəfədən çox aşağı düşməsi, manatın devalvasiyası, milli iqtisadiyyatının inkişafında neft amilinin rolu və imkanlarının məhdudlaşması proseslərinə çevik uyğunlaşmanın, çətin və ziddiyyətli olması, bütövlükdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi proseslərin dinamikası və inkişaf xarakterinə neqativ qlobal təzyiqlərin artması, iqtisadi inkişafın artım amillərini, meyarlarını, hərəkətverici qüvvələrini, prinsiplərini, reallaşma mexanizmlərini deformasiyaya uğratmaqla iqtisadi inkişafın strategiya və taktikasının davamlı inkişaf və sinerqetik yanaşma baxımından dəyişilən şəraitə, tələbə və reallığa uyğun olaraq müvafiq strateji yol xəritəsinin işlənib hazırlanmasını konkret əməli bir vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Bu gün nəyin bahasına olursa olsun iqtisadi artımın təmin edilməsi (neftin qiymətinin artması, resursların dövrüyyəyə daha çox cəlb edilməsi, investisiyaların artımı, insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməməsi, ekoloji tarazlığın gözlənilməməsi, insan inkişafının təmin edilməməsi və s.) məqbul sayıla bilməz. Qeyd olunan yol xəritəsində ilk dəfə olaraq iqtisadi və sosial inkişafın ahəngdarlığının təmin edilməsi indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələrinin vəhdət halında təmin edilməsinə cəhd edilmiş, SWOT təhlil əsasında davamlı inkişaf baxımından ölkəmizdə iqtisadi inkişafının güclü və zəif tərəfləri, imkanları, habelə ölkəmizin rəqabətqabiliyyətlik üstünlükləri müəyyənəşdirilmişdir.

Yol xəritəsində əhalinin gəlir səviyyəsinin və məşğulluğun artırılması, gəlir gətirən əməktutumlu sahələrin inkişafı, qeyri-neft sektorunun inkişafı və məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, milli iqtisadiyyatın bütün səviyyə və sferalarında iqtisadiyyatın səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, investisiya, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, habelə, mövcud investisiya potensialından effektiv istifadə imkanlarının artırılması ilə bağlı dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri əsaslandırılmalıdır.

Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi məqsədilə dəyişən şəraitə, tələbə və potensiala uyğun olaraq struktur və institusional dəyişikliklərin aparılması zəruriyyəti, xüsusən iqtisadi islahatlar gedişində bütün strategiyanın istisna bilməyən şərti milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin gözlənilməsi olmalıdır. Təqdim olunan yol xəritəsində davamlı inkişafın məqsədlərinə uyğun olaraq formalaşdırılan inklyuziv və transparent milli iqtisadiyyat modeli iqtisadi artımla sosial inkişafın, bərabərliyin uyğunluğuna əsaslanan güclü, şəffaf və açıq iqtisadiyyatın yaradılması nəzərdə tutulur. Geniş mənada inklyuziv iqtisadi artım ətraf mühitin qorunmasını, məhsul və xidmət vahidinə cəkilən xərclərin aşağı salınmasını, təhsil və tibbi xidmətin az təminatlı əhali qrupları üçün əlcatan olmasını ümumən inklyuzivlik iqtisadi artımın humanitar, mənəvi aspektlərinin gücləndirilməsini tələb edir.

Sosial-iqtisadi proseslərin 360 dərəcəli diaqnostikası əsasında qiymətləndirilməsi tələb olunur ki, bu da hər hansı bir sahənin, istiqamətin, sferanın səmərəliliyi baxımından deyil, bütövlükdə ölkədə cari dövrdə və perspektivdə həyata keçirilə biləcək

təkrar istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından dəyərləndirilməsini zəruri edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir milli iqtisadiyyatda istehsal prosesi səmərəli həyata keçirilə bilər. Lakin, ölkədə bölgü və mübadilə prosesi optimal olmazsa, xüsusən də mövcud məhsul və xidmətlərdən səmərəli istifadə olunmazsa, onda ümumi iqtisadi artımdan əldə olunan səmərə kəskin aşağı düşə və ölkədə “kəsiblaşan iqtisadi artım” müşahidə olunacaqdır. Torpaqlarımızın işğalı və ondan irəli gələn məlum problemlər ölkəmizdə yaxın gələcək üçün işlənib hazırlanan iqtisadi strategiya istehsalın səmərəliliyi baxımından deyil, hökmən bütövlükdə təkrar istehsalın səmərəliliyi və yaxın gələcəkdə reallaşdırılması mümkün ola biləcək imkan və potensial nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir.

Yol xəritəsinin əməli cəhətdən reallaşdırılmasının çox mühüm şərtlərindən biri də inhisarçılığın aradan qaldırılması, ölkənin malik olduğu maliyyə, elmi-texniki və istehsal potensialına uyğun səmərəli və optimal dövlət tənzimləmə sisteminin tətbiqidir.

Bu gün ölkəmizin iqtisadçı alimləri qarşısında mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti sistemli, kompleks SWOT təhlil etmək və davamlı inkişaf modelinin prinsiplərinə uyğun dəyərləndirərək, milli iqtisadiyyatın bütün sahə və istiqamətləri üzrə sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış və əməli cəhətdən reallaşdırılması mümkün olan konkret təkliflər və tövsiyələr irəli sürmək kimi strateji bir vəzifə qarşıda durur.

Bu baxımdan, yaxın gələcəkdə dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakıların nəzərə alınması zəruridir: Azərbaycanda uzunmüddətli dövlət proqramları və layihələri əsasında milli iqtisadiyyatın çoxşaxəli inkişafa istiqamətlənməsi struktur, institusional dəyişikliklərinin aparılması, xüsusən milli sahibkarlığın inkişafına güclü dövlət dəstəyinin olması; strateji baxımdan səmərəli neft strategiyasının formalaşdırılması; cari və perspektiv məqsədlər, vəzifələr nəzərə alınaraq onların reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlərdən düzgün istifadə edilməsi sayəsində bütünlükdə onun Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafının aparıcı qüvvəsinə çevrilməsi; milli iqtisadiyyatın inkişaf xarakterinə global təzyiqlərin artdığı, neftin qiymətinin dünya bazarında kəskin aşağı düşdüyü, manatın devalvasiyası şəraitində əhəlinin normal həyat səviyyəsini təmin etmək, iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq məqsədilə səmərəli dövlət tənzimlənməsi siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimləmə istiqamətləri və hədləri ölkənin yaxın gələcək üçün gözlənilən gəlir və xərc balansına, imkanlarına uyğun dəyərləndirilməlidir, dövlət büdcəsindən, neft fondundan və digər mənbələrdən maliyyələşmə həyata keçirilən zaman iqtisadi inkişafı sosial inkişaf və infrastruktur sahələrinin inkişafı arasında mümkün qədər optimallığın gözlənilməsi zəruridir. Ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlər birbaşa cari tələbatların ödənilməsinə mümkün qədər az yönəldilsin, əsas prinsip o olmalıdır ki, həmin vəsaitlər bilavasitə milli iqtisadiyyat və onun əsas sahələrinin inkişafı məqsədlərinə yönəldilsin və onların

reallaşdırılmasından əldə olunan dividend və gəlir istifadə olunsun, çünki bu, ölkənin milli sərvətində gələcək nəsillərin payını qorumaya imkan verir: müxtəlif dövlət proqramları, sahibkarlığın inkişafına yardım fondu, digər qeyri-hökumət fondları və s. hesabına məşgullüğün səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə gəlir gətirən əməkətutumlu sahələrin üstün inkişafı stimullaşdırılsın. Özünəməşğul əhali qruplarının sayını artırmaq məqsədi ilə müxtəlif sahə nazirlikləri, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təlimlərin, təşviqin və digər proqramların geniş tətbiqi məqsəduygundur. Milli iqtisadiyyatın inklyuzivliyini artırmaq üçün firma və şirkətlərdə gəlirlərin bölgüsü, mövcud əməkhaqqı normaları mütərəqqi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq davamlı inkişafın məqsədlərinə uyğun təkmilləşdirilməsi zəruridir. Milli istehsalı stimullaşdırmaq məqsədi ilə xaricdən gətirilən istehlak məhsullarına nisbətən ölkədə istehsal olunan məhsullara daha güzəştli kredit sisteminin tətbiqi məqsəduygundur. Son illərdə ölkəmizdə regional inkişafıla bağlı çox əhəmiyyətli proqramlar reallaşdırılmışdır. Fikrimizcə, bu gün hər bir regionun potensialı və xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq aqrar sənaye kompleksinin inkişafı gücləndirilməlidir; milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafını təmin etmək üçün dövlət büdcəsindən, qeyri-dövlət fondlarından, sahibkarların maliyyə potensialından, elmin, təhsilin və bütünlükdə innovativ inkişafa ayrılan vəsaitlərin həcmnin kəskin artırılması zəruri hesab edilir: milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək üçün məqsədli dövlət proqramlarından, dövlət sifarişi və müqavilə sisteminin üstünlüklərindən maksimum istifadə edilməsi məqsəduygundur; müasir mərhələdə sosial-iqtisadi proseslərin ortodoksəl monetar tənzimlənməsinə nisbətən daha çox funksional maliyyə fiskal tənzimlənməsinə üstünlük verilməlidir. Davamlı inkişaf baxımından ölkədə ÜDM-in, dövlət büdcəsinin, neft fondunun resurslarından indiki və gələcək nəsillərin maraqları nəzərə alınaraq iqtisadi, sosial, humanitar və digər məqsədlərə yönəldilməsi nisbəti optimallaşdırılmışdır. Təcrübə göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafıla bağlı qəbul olunmuş qərarların və reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərin reallığını və obyektivliyini təmin etmək üçün müvafiq makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması, uçotu və informasiya bazası təmilləşdirilməlidir: yol xəritəsində qarşıya qoyulan strateji vəzifələrin uğurla reallaşdırılması üçün bazar və dövlət mexanizmi elə optimal nisbətdə tətbiq edilməlidir ki, onlar ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməklə milli iqtisadiyyatın öz-özünü inkişaf etdirmək, modernləşdirmək, dəyişən şəraitə və tələbə effektiv uyğunlaşmaq, ölkəmizin mövcud potensialından davamlı inkişafın prinsiplərinə əsasən səmərəli istifadəsini stimullaşdırsın.

Nəticə. Müasir dövrdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçidini təmin etmək üçün kifayət qədər iqtisadi, sosial, elmi-texniki, kadr potensialı, institusional, normativ-hüquqi və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan yaxın gələcək üçün dünya təcrübəsinə və milli reallıqları nəzərə alaraq formalaşdırdığı iqtisadi inkişaf strategiyası davamlı inkişafa keçidə imkan verir. Son illərdə Azərbay-

canda milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf baxımından təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kifayət qədər əhəmiyyətli dövlət proqramları reallaşdırılır. Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi, manatın devalvasiyası ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə global təzyiqlərin artması dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasında, məqsədlərin müəyyənləşməsi və onlara çatılmasında səmərəli və çevik dövlət mexanizmi sisteminin formalaşdırılması və reallaşdırılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Öz növbəsində bu problemlərin səmərəli həlli yaxın gələcək üçün ölkəmizdə bütün istiqamətlər üzrə işlənib hazırlanan davamlı inkişaf konsepsiyası “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin prinsiplərinə, məqsədlərinə və metodologiyasına əsaslanmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

- [1] Az. Res. Prez. İlham Əliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyi”, 21 yanvar 2016.
- [2] “Azərbaycan” qəzeti 17 mart 2016.
- [3] “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, Bakı 2012.
- [4] “Azərbaycan” qəzeti, 19 yanvar 2016-cı il.
- [5] Muradov Ə.C. “Azərbaycanda post neft dövrünün İlham Əliyev strategiyası”, “Heydər Əliyev “Azərbaycan: dünən, bu gün və sabah” (Elml-praktik konfransın materialları), Bakı 2016.
- [7] Qasımlı V. “Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr”, Bakı 2014.
- [8] Şəkərliyev A.Ş., Q.A. Şəkərliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar, perspektivlər”, Bakı 2016.
- [8] Əhmədov M.A. “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması”, Bakı 2005.
- [9] Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. “Dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı 2012.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СИСТЕМЫ И ИХ РИСКИ

Ш.Т. Кулиева

д.э.н., проф., UNEC

E-mail: bayramova.nezrin@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 22 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 22 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Резюме

В статье рассматривается поведение экономической системы с учетом реальной экономической ситуации и закономерностей ее функционирования. Здесь критикуются субъективная и вульгарная западно-классическая и неоклассическая экономическая теория в отношении анализа экономических циклов, кризисов и рисков, в целом, суждения о рыночной экономической системе. В статье подробно рассматриваются весьма сложные взаимосвязи между экономическими системами и процессами с учетом их позитивных и негативных сторон, с учетом функционального и реального состояния экономических систем и экономической динамики.

Ключевые слова: экономические системы, экономическая ситуация, реальная экономика, турбулентность, экономические риски.

JEL Classification Codes: P20

İQTİSADI SİSTEMLƏR VƏ ONLARIN RİSKLƏRİ

Xülasə

Məqalədə real iqtisadi situasiyanı nəzərə alaraq iqtisadi sistemin davranışı və onun fəaliyyətinin qanunauyğunluqları nəzərdən keçirilir. Burada iqtisadi tsikllər, böhranlar, risklər, habelə, bütövlükdə iqtisadi sistem haqqında Qərb klassik və neoklassik iqtisadi subyektiv və bayağı nəzəriyyələr tənqid edilir. Məqalədə iqtisadi sistemlər ilə iqtisadi proseslər arasındakı neqativ və pozitiv proseslər, habelə iqtisadi sistemlərin və iqtisadi dinamikanın real funksional vəziyyəti kimi məsələlər də nəzərdən keçirilir.

Açar sözləri: iqtisadi sistemlər, iqtisadi situasiya, real iqtisadiyyat, turbulentlik, iqtisadi risklər.

ECONOMIC SYSTEMS AND THEIR RISKS

Abstract

The article describes economic system considering the real economic situation and its consistent pattern of functionality. In relation with the analysis of economic cycles, crises and risks and assessment of market economic system in general, subjective and vulgar western classical and neoclassical theories are criticized. The very complex relationships between economic systems and processes are considered in the article, taking into consideration functionality, real economic systems and dynamics.

Key words: economic systems, economic situations, real economy, turbulence, economic risks.

Экономические системы имеют свои объективные компоненты, закономерности и свои специфические, собственные теории, методологии и концепции. Экономические системы, как и другие системы, тесно связаны с реальной ситуацией. Но в различных моделях экономических систем не существует стандартных, однозначных, равноценных закономерностей и тенденций. По этой причине различные экономические системы имеют свои подходы к анализу тех или иных экономических и социальных явлений. Например, в западной классической и неоклассической экономической теории больше всего преобладает субъективная, вульгарная тенденция при анализе экономических циклов, кризисов и рисков. В этой теории по существу отсутствуют полноценные знания и суждения об экономике, рыночных экономических системах.

В современных условиях имело большое значение исследование сложной взаимосвязи между экономическими системами и экономическими процессами, с учетом их позитивных и негативных сторон, различия между функциональными и реальными состояниями экономических систем, экономической динамики, так как они в различных аспектах, направлениях и границах влияют на экономику той или иной страны. Возникают вопросы: почему мы не можем миновать субъективные стороны экономических явлений и экономических процессов? Почему все это, если можно так выразиться, прочно обусловлено индивидуальными экономическими интересами, экономическим поведением и экономической психологией? Почему такие групповые, эгоистические интересы усиливаются именно в условиях рыночных отношений? Почему в национальном и глобальном масштабе значительно возрастают антиподы нормального экономического мышления, соображения, концепции экономики и экономического роста? Почему научно-экономическая концепция ограничивается только лишь субъективно-эмоциональными факторами? Тогда как в настоящее время кризисные, рискованные факторы, которые происходят во всем

мире, предполагают объединение позитивных политэкономических концепций, идей. Это действительно назревшая проблема для каждой национальной страны, глобальной экономики. Поэтому, если так можно выразиться, здесь должна быть не рыночная экономика в ее отрицательном, идеологическом аспекте, а политическая экономика, экономическая политика, опирающаяся на здравый смысл, на научные соображения. Поэтому, в основе экономики, экономической теории должна лежать органическая, экономическая, концептуальная целостность и динамизм экономической мысли. Каждый экономический процесс и экономическое явление выступает как условие нормального функционирования для последующих экономических процессов, так как экономические процессы происходят не произвольно, как это выглядит на первый взгляд, а являются неотъемлемым началом, концом или атрибутом и других последующих процессов. В этих процессах проявляются не только явные, но и скрытые экономические движения, экономическая динамика. Поэтому эффективное антирисковое, антикризисное управление абсолютно требует выявления и изучения закономерностей скрытых турбулентных и случайных факторов и процессов. Выявление скрытой предпосылки в экономике является важным, первоначальным условием предотвращения или смягчения рискованных, кризисных экономических ситуаций. Поэтому мы должны думать о теории достаточной соизмеримости позитивных и негативных процессов. Так как не только отдельные процессы, но и отдельные теории, модули, не являющиеся соизмеримы между собой, повредить динамическое развитие экономики. То есть, такие теории и по своему имманентному содержанию, и по своему характеру, и по логике экономики изначально, потенциально носят противоречивый характер, противопоставляя себя нормальному экономическому ходу. Поэтому, опираясь на такие концепции весьма трудно достичь нормального синтеза экономических процессов, и даже трудно судить о том, что есть позитивное, а что негативное в этих процессах. Поэтому, видимо среди экономистов и философов до сих пор отсутствует даже единое мнение о свойстве экономических систем, об экономическом циклическом кризисе. Так, например, Л.Н. Тэпман, говоря о сущности и особенностях риска с одной стороны, говорит о его стимулирующей функции, а с другой стороны о его стихийном, разрушительном характере, даже оценивая рисковую форму проявления авантюризма и валютаризма.(1,8-9) Такой противоречивый подход проявляет себя также в концепциях А. Маршала, А. Пигу и других неоклассических теориях. Противоречивый подход к методологии экономики и экономического риска показал себя и в теории равновесия, и теории энтропийности экономических процессов. А.С. Шапкин прав в том, что риск обусловлен рискованными экономическими ситуациями. Однако, его точка зрения о соотношениях между рисками и неопре-

деленностью в экономической системе является еще спорной. Он пишет: «...ситуация риска (рискованная ситуация) - это разновидность неопределенности». (2,6) На наш взгляд, нельзя сказать, что неопределенность носит всеобщий характер в отношении экономических рисков. Конечно, риск во многом обусловлен объективными причинами, которых трудно избежать в условиях рыночной модели экономики. Риск может носить инвестиционный, спекулятивный и коммерческий характер. Поэтому каждый из них имеет, если можно так выразиться, жизнеспособность и потенциал вероятности и невероятности в положительном и отрицательном аспектах. Мы согласны с А.С. Шапкиным и В.А. Шапкиным в том, что инвестиционный риск не только связан с чисто финансовыми проблемами, но также и с производственными, проектными и фондовыми рисками, портфелями ценных бумаг. (3,475-476)

Экономический риск является результатом сложно деформированных экономических процессов и явлений. Здесь проявляет себя функциональная неупорядоченность и нелинейная хаотичность самих экономических систем. Одновременно, в этом процессе заметно чувствуется и результат субъективизма в отношении экономики, что очевидно проявляет себя в различных сферах и вариантах рыночной модели экономики. Поэтому экономические риски имеют свойство системности, и по этой причине воплощают в себя совокупные факторы, порождающие их. Каждый трансформационный процесс глобального и национального характера также системно порождает свою противоположность. При этом каждый фактор, который влияет на экономический риск отличается по уровню своей доминантности и не доминантности. Поэтому экономический риск также охватывает единство и противоположность цикличности воспроизводственного экономического процесса, степень его прозрачности и деформированности, единство и противоположность финансового и денежного капитала, макро, микро и глобальной экономики. Все это, в конечном счете, отражается не только в сфере государственных финансов, но и финансовом состоянии отдельных фирм и корпораций, а также мировых финансах. Экономические риски объективно имеют свои внутренние и внешние системные факторы и аспекты. Экономический кризис в современных условиях проявлялся на первый взгляд, как денежный кризис, а потом как кредитный кризис, в целом как системный финансовый кризис и, в конечном счете, как промышленный, аграрный кризис. И дальше, следовательно, как кризис активов, ликвидности, кризис банков и предприятий, фондовый кризис и наконец, кризис психологического порядка - острая эмоциональность, неоправданная спекулятивность, банкротство. В конечном счете, по выражению Маркса как результат - пора настоящей анархии ума.

Экономический кризис можно и называть бюджетным кризисом. Дефолтное состояние бюджета и банковский кризис (массовая просрочка невозврата ссуды, значительное повышение ссудного процента, ухудшение ликвидности, в целом банкротства банка), а также цикличность экономического развития порождают затруднения и в деятельности фирм и корпораций. Невозможность погашения своего долга приводит к нарушению денежного обращения, к нехватке наличных денег, к обесценению национальной валюты, резкому падению курса ценных бумаг, в том числе акций, к резкому уменьшению соответствующих операций на фондовом рынке. Поэтому здесь следует учесть комплексную динамическую модель экономики, модель платежного баланса, а также модель оптимизации структуры внешней торговли, модель платежного обязательства, погашение кредитов, а также модель синергетического таргетирования денежных агрегатов с учетом валютного курса, ставки процента и состояния реального валютного курса и уровня инфляции, увязку всех этих механизмов, категорий с объемом и структурой ВВП, национального дохода, паритетом потребительского спроса. (4,50-51) В этих процессах следует учитывать не только линейную, но и нелинейную, стохастическую зависимость факторов риска вообще, и в частности в вышеуказанных сферах, в отдельности. Например, возьмем проблему ссудного капитала и ссудного процента и их связь с долговыми экономическими отношениями. Известно, что неравномерность и циклический характер экономического развития, а также обусловленность экономики природными факторами, скажем в сельском хозяйстве, порождает или обуславливает долговые отношения, проблемы заимствования или возврата кредита и отсюда возникает многогранное денежное отношение между кредитором, который выдает ссуду и дебитором, т.е. заемщиком ссуды, должником. Все это, в конечном счете, обусловлено широким спектром экономических, хозяйственных проблем, таких как финансирование, уровень процента, фонд амортизации, фонд накопления, инвестирование рынка ссудного капитала, в целом предпринимательской деятельности, уровня нормы прибыли, который не должен быть ниже уровня процента и т.д., и.т.п. Большие несоответствия, отклонения в вышеуказанных и других сферах и процессах, которые мы ранее рассматривали, действительно образуют ячейки для экономического риска.

Аналогично можно говорить об обусловленности финансово-экономического состояния экономики системными внешними факторами. В данном случае в качестве экзогенного фактора можно привести в пример изменение в динамике мировых цен на экспортируемое сырье, скажем нефть. Раньше цена на нефть, увеличивая общую стоимость экспорта, одновременно усиливала приток валюты в страны экспортеров, способствуя долларизации экономики, изменяя соотношение между спросом и предложением на доллар, соотноше-

ние импорта и экспорта, реальный обменный курс, торговый баланс, соответствующие торговые операции, уровень выплат по внешнему долгу, уровень резервных фондов (его объем и структуру), бюджет, одним словом, экономику, финансы, платежный баланс, обменный курс валюты и т.д.

Ясно, что и сама глобализация происходит не автоматически, а через процессы транснационализации, через транснациональные структуры и образования. Однако, и в этом процессе, к сожалению, еще продолжается применяться со стороны некоторых стран неверные экономические механизмы и экономическая политика. В отрицательном плане проявляют себя различные подходы и механизмы в отношении движения отдельных форм капитала между странами, таких как торговый капитал, промышленный капитал, финансовый капитал и инвестиционный капитал. В международных отношениях все это порождает различные последствия и различные типы финансово-экономических отношений. Поэтому имеет очень большое значение системное изучение свойств транснациональности, транснационального характера капитала и его связей с глобализацией экономики. В противном случае, движение капитала между странами может носить весьма формальный и односторонний характер без истинной международной экономической интеграции. Поэтому между объектами и субъектами движения капитала в мировой экономике должны быть более оптимальные связи. В этом деле должны чувствовать большую ответственность международные финансовые образования, различные транснациональные производственные компании и соответствующие страны.

Литература

- [1] Тэпман Л.Н. Риски в экономике, под.ред.проф.В.А.Швандара, М., 2002, стр. 8-9.
- [2] Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски, М., 2007, стр. 6.
- [3] Шапкин А.С., Шапкин В.А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. Второе издание. Москва, 2007, стр. 475-476.
- [4] Вестник. сер.6, Экономика, 2001, №4, стр. 50-51
- [5] Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика, Минск, 2011.
- [6] Вопросы экономики, 2015, №11.
- [7] Международная экономика и международные отношения, 2015, №11.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL TƏMİNAT SİSTEMİ: DAVAMLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ (TƏQAÜD TƏMİNATI VƏ SOSIAL XİDMƏT TİMSALINDA)

R.A.Hüseynov

i.e.n., İA ETİ, UNEC

Mobil: (+994 50) 445 35 17

E-mail: rashadhuseynov2013@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Qeyd: Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2014-cü ildə elan edilmiş "Universitet qrantı" məqsədli müsabiqəsinin (EIF/MQM/Universitet-2014-5(20)-11/11/5-M-11) qalibi olmuş - Azərbaycan iqtisadiyyatında davamlı inkişafın sosial çağırışları və sosial keyfiyyət mərhələsinə keçid mexanizminin formalaşdırılması mövzusunda qrant layihəsi əsasında yazılmışdır.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycan Respublikasında sosial təminat sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə təqaüd təminatı, sosial xidmət və sosial yardım sisteminin fəaliyyəti tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda təqaüd təminatı sisteminin mövcud vəziyyəti araşdırılmış, təsis edilən təqaüd növləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Eyni zamanda sosial xidmət sistemində qeyri-dövlət sektorunun iştirakı məsələləri nəzərdən keçirilmiş, qanunvericilik bazası və bu sahədə qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət imkanları, eləcə də ünvanlı sosial yardım sisteminin fəaliyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: sosial sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: sosial təminat sistemi; təqaüd təminatı; sosial yardım; sosial xidmət; qeyri-dövlət sektoru.

JEL Classification Codes: H55; I31; I38

SOCIAL SECURITY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF PROVIDE FELLOWSHIP AND SOCIAL SERVICES)

Abstract

The main objective of the research is to study the processes associated with the formation and development of Azerbaijan in the social security system, a study of the current situation, to provide suggestions and recommendations to improve the performance of this system in the context of sustainable development. To this end, the article explores the system of pensions and social benefits. A study carried out by the methods of scientific abstraction and system analysis, logical generalization, statistical analysis. The result of this study is a retrospective analysis of pension system in the country, the current status of the analysis. At the same time it shows the structure and classification system of social benefits, analyzed different types, amounts of social benefits, studied the legal framework. Limitations of the study: need more practical information. The practical significance of the research: the study can play a positive role in enriching the academic and practical knowledge of experts involved in the study and those in the social sphere.

Key words: the system of social security, pensions, social benefits, sustainable development, social insurance.

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ (НА ПРИМЕРЕ СИСТЕМЫ СТИПЕНДИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ)

Резюме

Основной целью исследования является исследование в контексте устойчивого развития процессов, связанных с формированием и развитием в Азербайджане системы социального обеспечения, исследование текущей ситуации, предоставление предложений и рекомендаций по совершенствованию деятельности данной системы. С этой целью в статье исследуется деятельность системы стипендиального обеспечения, социального обслуживания и социальной помощи. Исследование осуществлено методами научной абстракции и системного анализа, логического обобщения, статистического анализа. Результатом исследования является изучение текущего состояния системы стипендиального обеспечения в стране, анализ учрежденных стипендий. В то же время рассмотрены вопросы участия негосударственного сектора в системе социального обслужи-

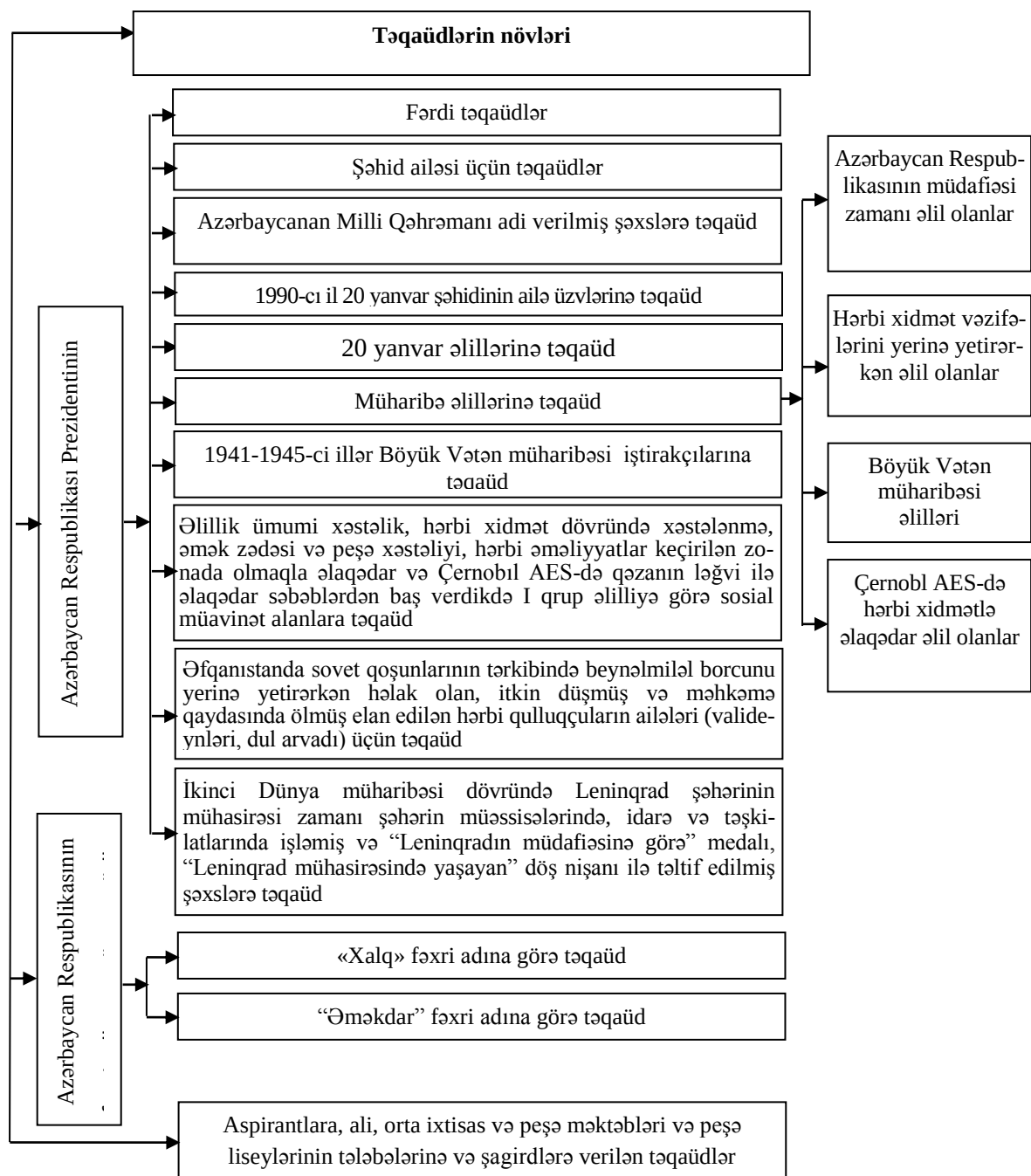
вания, исследована законодательная база и возможности деятельности неправительственных организаций в данной сфере, а также деятельность системы адресной социальной помощи. Ограничения исследования: требуется более широкая практическая информация. Практическая значимость исследования: исследование может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, ведущих исследования и занятых в социальной сфере.

Ключевые слова: система социального обеспечения, стипендиальное обеспечение, социальная помощь, социальное обслуживание, негосударственный сектор.

Təqaüd təminatı. Son illər respublikamızda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə sosial təminat sisteminin elementlərindən biri olan təqaüdlərin müxtəlif növləri tətbiq edilir. Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında fəaliyyəti, əhatə dairəsi və təsir imkanları baxımından sosial təminatın bu sahəsi müstəqil institut kimi də qiymətləndirilir [27, 134]. Hal-hazırda respublikamızda 34 mindən çox təqaüd təyin olunmuş şəxslər vardır. Respublikamızda tətbiq edilə təqaüdləri sxematik olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar [şəkil 1.].

Respublikamızda bu təminat növünün əsası 1997-ci ildə bir qrup qocaman ədəbiyyat və incəsənət xadimləri üçün ömürlük fərdi təqaüdün təsis edilməsi ilə qoyulmuşdur. Təqaüdün məbləği 200 manat həddində təyin edilmişdir [15]. Sonrakı illərdə bu insanların əhatə dairəsi genişləndirilərək, elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyi və digər sahələrdə çalışan və ölkə qarşısında böyük əməyi, xidmətləri olmuş bir qrup şəxslər də daxil olmaqla, onlar üçün 2002-ci il iyul ayının 1-dən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdü təsis edilmişdir. Təqaüdün məbləği 1000 manat təyin edilmişdir və onlar dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ƏƏSMN-nin Dövlət Sosial Təminat Xidməti tərəfindən ödənilir [16].

R.A.Hüseynov: Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqaüd təminatı və sosial xidmət təminatı)

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının təqaüd təminatı sistemi
Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1. 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasında təqaüdlərin məbləği, manat

Təqaüdlər		Məbləğ, manat	Tətbiq edilmə tarixi
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri:			
Fərdi təqaüdlər		1000	2002-ci il 11 iyun
Şəhid ailəsi üçün təqaüd		220	2006-cı il 19 dekabr
Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə və onların ailə üzvlərinə təqaüd		1000	2005-ci il 14 iyul
1990-cı il 20 yanvar şəhidinin ailə üzvlərinə təqaüd		300	2006-cı il 19 yanvar
Müharibə əlillərinə təqaüd	I qrup	165	2008-ci il 9 sentyabr
	II qrup	143	
	III qrup	110	
20 yanvar əlillərinə təqaüd	I qrup	165	2011-ci il 19 yanvar
	II qrup	143	
	III qrup	110	
Çernobl AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar əlil olanlara təqaüd	I qrup	150	
	II qrup	130	
	III qrup	100	
Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar I qrup əlilliyə görə sosial müavinət alanlara təqaüd		66	2014-cü il 14 mart
Əlillik ümumi xəstəlik, hərbi xidmət dövründə xəstələnmə, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi, hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlaqədar səbəblərdən baş verdikdə I qrup əlilliyə görə sosial müavinət alanlara təqaüd		66	2014-cü il 14 mart
Əfqanıstanda sovet qoşunlarının tərkibində beynəlmiləl borcunu yerinə yetirərkən həlak olan, itkin düşmüş və məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilən hərbi qulluqçuların ailələri (valideynləri, dul arvadı) üçün təqaüd		200	2015-ci il 1 yanvar
1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına təqaüd		110	2012-ci il 2 iyul
İkinci Dünya müharibəsi dövründə Leningrad şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və “Leningradın müdafiəsinə görə” medalı, “Leningrad mühasirəsində yaşayan” döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslərə təqaüd		110	2013-cü il 23 dekabr
Azərbaycan Respublikasının fəxri adlarına görə təqüdər:			2005-ci il 4 iyul
«Xalq» fəxri adına görə təqaüd		100	
«Əməkdar» fəxri adına görə təqaüd		60	

Mənbə: [16; 17; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35;]

Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, təqaüdlərin maliyyələşməsi dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına təmin edilir. «Fəxri adlara görə aylıq təqaüd»lərin maliyyələşməsi 2 mənbədən həyata keçirilir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda çalışanlara bu təqaüd həmin təşkilatın vəsaitləri hesabına, digər şəxslərə isə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş

R.A.Hüseynov: Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqaüd təminatı və sosial xidmət təmsalında)

vəsait hesabına ödənilir [23]. Bununla yanaşı, təqaüdlərin təyin olunması və ödənilməsi qaydaları da onları alan əhali kateqoriyasına görə fərqlidir və Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Respublikamızda dövlət büdcəsi hesabına təhsil alan doktorantlara, dövlət ali, orta ixtisas, peşə məktəblərinin və peşə liseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə təqaüd dövlət büdcəsində bu məqsəd üçün nəzərdə tutulan vəsait hesabına ödənilir. Bu təqaüd dövlət ali, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə, peşə məktəblərinin, peşə liseylərinin şagirdlərinə semestrlər üzrə imtahan sessiyalarının nəticələrinə görə təyin edilir və aylıq verilir. Dövlət büdcəsi hesabına təhsil alan doktorantlara isə təqaüd onların illik attestasiyalarının nəticələrinə görə təyin edilir.

Cədvəl 2. Doktorantlara, ali təhsil, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlər

Təqaüd verilən əhali kateqoriyası	Tətbiqinə başlanıldığı il və məbləğ			
	2007-ci il 1 fevral	2008-ci il 1 sentyabr	2010-cu il 1 sentyabr	2011-ci il 1 dekabr
Doktorantlar	65	90	100	110
elmlər doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	-	-	-	-
fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	-	-	-	-
Ali təhsil müəssisələrində:				
adlı təqaüd alan tələbələr	65	90	100	110
Magistr pilləsi üzrə:				
əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr	55	75	85	94
əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələr	45	60	70	77
yaxşı-kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələr	30	40	45	50
Bakalavr pilləsi üzrə:				
əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr	50	70	80	88
əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələr	40	55	65	72
yaxşı-kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələr	25	35	40	44
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində:				
əla qiymətlərlə oxuyan tələbələr	25	35	40	44
əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyan tələbələr	20	30	35	39
yaxşı-kafi qiymətlərlə oxuyan tələbələr	18	25	30	33
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin şagirdləri	18	25	30	33

Mənbə: [18; 19]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2013-cü ilin 1 sentyabr tarixindən respublikamızda dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına təhsil alan doktorantlara, ali təhsil, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri və şagirdləri üçün təqaüdlərin məbləği ümumi orta müvəffəqiyyət göstəricisi nəzərə alınmaqla, fənlər üzrə akademik nailiyyətlərinə görə müəyyən edilmişdir. Təqaüdlərin məbləği aşağıdakı həddə müəyyənləşdirilmişdir.

Cədvəl 3. Doktorantlara, ali təhsil, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlər

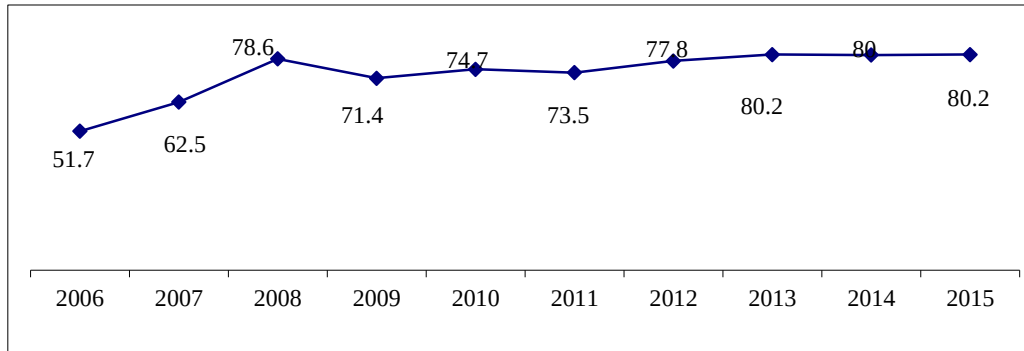
Təqaüd verilən əhali kateqoriyası	Tətbiqinə başlanıldığı il və məbləğ	
	2013-cü il 1 sentyabr	2016-cı il 1 fevral
Doktorantura pilləsi üzrə:		
elmlər doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	220	242
fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	120	132
Ali təhsil müəssisələrində:		
adlı təqaüd alan tələbələr	120	132
Magistratura səviyyəsi üzrə:		
akademik göstəriciləri 91-100 bal olan tələbələrə	105	115,5
akademik göstəriciləri 71-100 bal olan tələbələrə	85	94
akademik göstəriciləri 51-100 bal olan tələbələrə	55	61
Bakalavriat səviyyəsi üzrə:		
akademik göstəriciləri 91-100 bal olan tələbələrə	95	105
akademik göstəriciləri 71-100 bal olan tələbələrə	80	88
akademik göstəriciləri 51-100 bal olan tələbələrə	50	55
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində:		
akademik göstəriciləri 91-100 bal olan tələbələrə	50	55
akademik göstəriciləri 71-100 bal olan tələbələrə	40	44
akademik göstəriciləri 51-100 bal olan tələbələrə	35	39
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin şagirdləri	35	39

Mənbə: [19]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Aparılan araşdırmaların nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bu gün respublikamızda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə bir çox təqaüd növləri tətbiq edilsə də, onların tənzimlənməsinin vahid hüquqi mexanizmi formalaşmamışdır. Məhz bunun aradan qaldırılması məqsədilə fikrimizcə, ölkəmizdə “Təqaüd təminatı haqqında” Qanunun qəbul edilməsi vahid təqaüd təminatı sisteminin formalaşmasını təmin edər.

Dövlət sosial yardımı sistemi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verən transformasiya proseslərlə əlaqədar insanlar onlardan asılı olamayan səbəblərlə əlaqədar gəlir mənbələrini itirərək çətin sosial vəziyyətlə qarşılaşırlar. Bunun mənfi təsirlərinin aradan qaldırılması üçün ehtiyacı olan əhali təbəqələrinə müxtəlif formada pul yardımlarının göstərilməsi müstəsna rol oynayır. Belə olan halda dövlət sosial təminat sisteminin tamamlayıcı elementlərindən biri kimi dövlət sosial yardımı tətbiq edilir. Bu yardımı almaq üçün hüquq yaradan sosial səbəb kimi yoxsulluq və aztəminatlılıq çıxış edir. Respublikamızda belə bir yardım forması kimi məhz 2006-cı il 1 yanvar ta-

rixindən “Ünvanlı dövlət sosial yardımı” tətbiq edilir və onun təyin edilməsində ölçü meyarı kimi ehtiyac meyarı əsas götürülür. Sosial yardım almaq hüququna isə orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətsiz olması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər.

Şəkil 2. Ehtiyac meyarının ölkə üzrə yaşayış minimumuna nisbəti, %

Onu da qeyd edək ki, ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin olunması üçün hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının həddi 2006-cı ildə 30 manat müəyyənləşdirilmişdir [10]. Keçən dövr ərzində bu məbləğ artırılsa da, ehtiyac meyarının həddinə çatmamışdır. 2007-2009-cu illər ərzində respublikamızda ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin olunmuş ailələrin sayı 3,36 dəfə artaraq 48705-dən 163409-a, bu yardımı alan ailə üzvlərinin sayı isə 3,43 dəfə artaraq 749965 nəfərədək artmışdır. 2015-ci ilin əvvəlinə isə ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin olunmuş ailələrin sayı təxminən 42% azalaraq 94794-ə, yardım alan ailə üzvlərinin sayı isə 44,6%-dən çox azalaraq 415198 nəfərə düşmüşdür.

Sosial xidmət. Sosial təminat sisteminin həm münasibətlər, həm də struktur baxımından mürəkkəb institutlarından biri olan sosial xidmət institutunun müasir tələblər səviyyəsində formalaşdırılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi dövlətin sosial siyasətinin əsas prioritetlərindən olaraq, davamlı inkişafın əsas şərtləndirici amillərindən birinə çevrilməkdədir. Hüquq ədəbiyyatlarında sosial xidmətə dövlət sosial müdafiə orqanlarının (və ya digər səlahiyyətli orqanların) vətəndaşlara onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə baş vermiş sosial risklərin mənfi nəticələrinin qarşısının alınması və ya onların azaldılması məqsədilə pulsuz, yaxud haqqı qismən ödənilməklə vətəndaşlara müxtəlif maddi xidmətlərin göstərilməsinə yönəlmiş sosial təminat növü kimi anlayış verilir [37, s.177]. Bəzi müəlliflər isə sosial xidmət pulsuz, yaxud da tam və ya qismən cəmiyyətin vəsaitləri hesabına göstərilən xidməti

sosial xidmətə aid edərək, onun sosial məzmun daşmasını məhz bununla əlaqələndirilər [26, s. 99].

Bəzi ədəbiyyatlarda sosial xidmətə müstəqil sistem kimi yanaşılır. Bu sistem cəmiyyətin əmək qabiliyyətindən məhrum üzvlərinin spesifik tələbatlarının təmin edilməsi, onların əmək qabiliyyətinin bərpa, yüksəldilməsi, sosial-ictimai, əmək, məişət və digər münasibətləri və cəmiyyətlə əlaqələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif xidmətlərlə təmin edilməsini həyata keçirir. [39, s. 31]

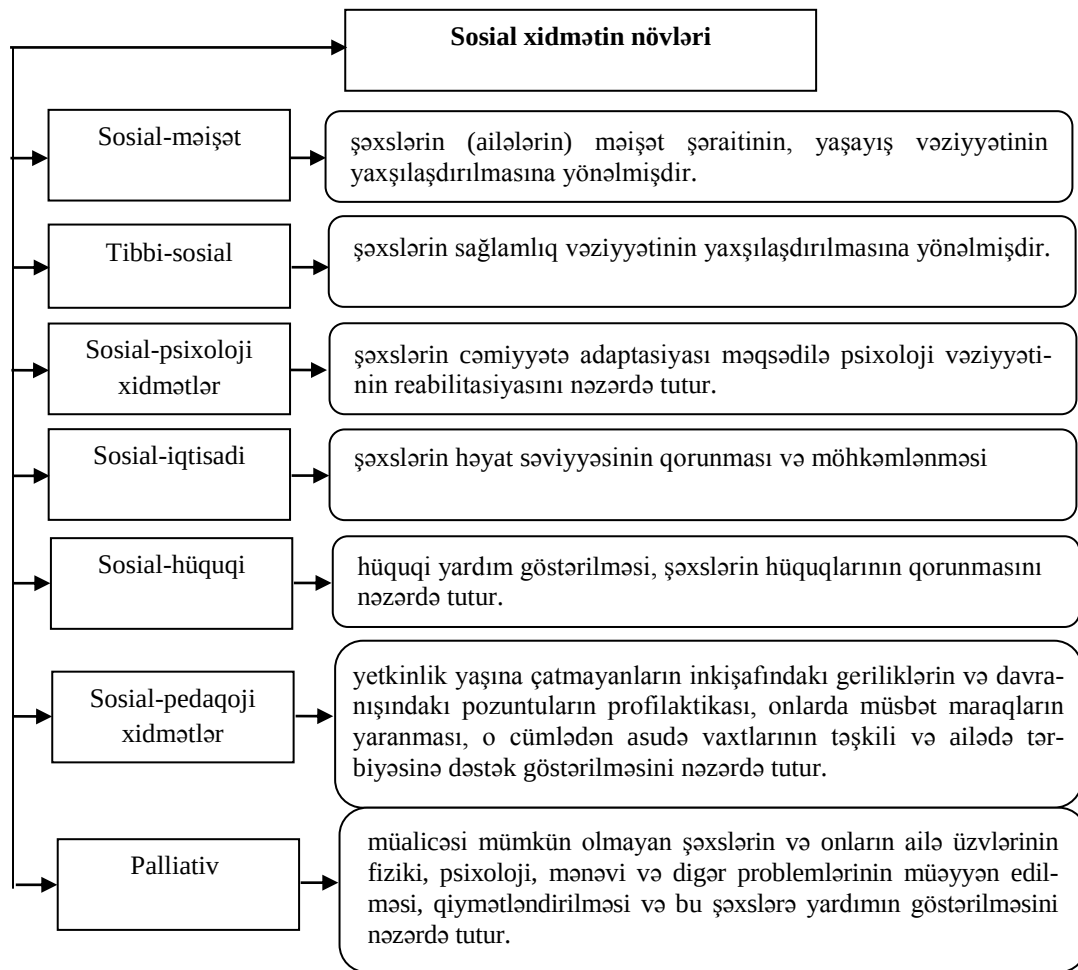
Bir qrup tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, sosial xidmət yalnız ahıllar və əlilləri deyil, daha geniş miqyasda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şəxsləri əhatə etməlidir. [36, s. 543]

Bəzi müəlliflər əhaliyə sosial xidməti, həm də çətin həyat şəraitində, yəni vətəndaşın müstəqil surətdə aradan qaldıra bilmədiyi, onun həyat fəaliyyətini pozan vəziyyətdə (əlillik, ahıllıq, xəstəliklə, yetimliklə, aztəminatlılıqla, müəyyən yaşayış yerinin olmaması ilə, özünəxidmət qabiliyyətindən məhrum olma ilə, habelə ailədə münaqişələr, sərt rəftar, tənhalıq və s.) vətəndaşa zəruri dəstək verməyə imkan yaradan sosial texnologiya kimi də nəzərdən keçirirlər. [38, s. 389]

Deməli, sosial xidmətə olan ehtiyac şəxsin çətin həyat şəraitinə düşməsi səbəbindən doğur. Bu mənada sosial xidmət – çətin həyatı vəziyyətdə (sosial şəraitdə) olan şəxslərin sosial xidmətə olan tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə onlara mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq sosial xidmət müəssisələrində və evdə qulluq, iaşənin təşkili, tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların göstərilməsinə, habelə onların sosial adaptasiya və reabilitasiyasına (fiziki və mənəvi gücün bərpa edilməsinə) nail olunmasına yönəlmiş fəaliyyət kimi başa düşülür.

Sosial xidmət qanunvericiliyi baxımından sosial xidmətin subyektləri qismində yaşla, xəstəliklə, əlilliklə əlaqədar xidmət göstərməyə qabil hesab olunmayan və onlara yardım və qulluğu təmin edə biləcək qohumları olmayan vətəndaşlar, habelə təbii fəlakətlərdən, silahlı və millətlərarası münaqişələrdən, radiasiya qəzalarında əziyyət çəkən şəxslər çıxış edir. sosial xidmət göstərilən əhali kateqoriyalarından asılı olaraq onun müxtəlif formaları tətbiq edilir. Buraya evdə sosial xidmət, stasionar və yarımstasionar sosial xidmət, sosial məsləhət yardımı, reabilitasiya xidməti daxildir.

Azərbaycan Respublikasının «Sosial xidmət haqqında» Qanunda ölkəmizdə mövcud olan sosial xidmətin təşkilati-hüquqi təsnifatı verilərək, onun növləri və formaları göstərilmişdir. Bu baxımdan qanunvericilikdə sosial xidmətin evdə (səyyar) sosial xidmət, yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət, stasionar sosial xidmət və sosial-məsləhət yardımı kimi formaları və sosial-məişət, tibbi-sosial, sosial-psixoloji, sosial-pedaqoji, sosial-iqtisadi, sosial-hüquqi və palliativ xidmətlər kimi növləri ayrılışdır [13].

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş növləri

Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Respublikamızın sosial xidmət qanunvericiliyində sosial xidmətin dövlət standartları müəyyən olunmuşdur və həmin standartlara müvafiq surətdə dövlət hər bir xidmət növü üzrə müəyyən həcmdə sosial xidmətin göstərilməsinə təminat verir. Qanunvericilik hələlik sosial xidmətin pulsuz həyata keçirilməsini təsbit etmişdir. Lakin xarici ölkələrin qanunvericiliyində sosial xidmətin həm də haqqı qismən və ya tam ödənilməklə göstərilməsi təsbit edilmişdir. Belə ki, sosial xidmət xüsusi mülkiyyət formasına malik müəssisələr və hüquqi şəxs yaratmadan əhaliyə sosial xidmət göstərilməsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar tərəfindən göstərilir. [40, s. 475].

Davamlı inkişafın təmin edilməsi mərhələsində dövlətin sosial siyasətinin əsas prioritetlərindən biri cəmiyyətin fəallığının artırılması və sosial sferada qeyri-dövlət

sektorunun iştirakı miqyasının genişləndirilməsinə nail olmaqdır. Bu, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının da əsas amillərindəndir. Qeyri-dövlət sektorunun fəaliyyəti sosial sferanın innovasiyalı inkişafına, bu sahədə investisiya cəlb ediciliyinin yüksəlməsinə, cəmiyyətin təhsil, intellektual və mənəvi potensialının inkişafına, güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Bu strukturların sosial xidmətlər sferasında əsas subyektlərdən biri olaraq iştirakı miqyasının genişləndirilməsi eyni zamanda uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri olaraq qəbul edilmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının sosial sferada fəaliyyəti bir sıra üstünlüklərə malikdir.

1. Dövlət strukturları ilə müqayisədə qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatları çevik fəaliyyət göstərməklə, daha səmərəli sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər.

2. Bu strukturlar dövlət hakimiyyəti strukturlarına nisbətən yerli səviyyələrdə mövcud vəziyyəti və problemləri daha yaxşı bilir, onların həllinə çevik reaksiya göstərirlər.

3. Sosial xidmətlərin daha konkret və ünvanlı təqdim edilməsində səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

4. Onların sosial problemlərin həllində iştirakı korrupsiya hallarının azalmasına imkanlar yaradır.

5. Sosial məsələlərin həll ilə bağlı dövlət xərclərinin səviyyəsi, həm də dövlət büdcəsinə düşən maliyyə yükü azalır.

6. Sosial xidmətlər bazarında rəqabətin güclənməsi, sağlam rəqabətin inkişafına şərait yaranır.

7. Bu strukturların fəaliyyəti məşğulluğun inkişafına da müsbət təsir göstərir.

8. Cəmiyyətdə xeyriyyəçilik və könüllülük fəaliyyətinin miqyasının genişləndirilməsi, cəmiyyətin inkişafı istiqamətində potensial resurs mənbəyi olaraq çıxış edir.

Ona görə də bu sektorun sosial sferada fəaliyyətinin gücləndirilməsi, potensial imkanlarının genişləndirilməsi üçün onların dövlət strukturları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, qarşılıqlı təsirinə səmərəliliyinin yüksəldilməsi zəruriliyi daha da artmaqdadır. Bu prosesin uğurlu həlli sosial sferada həyata keçirilən dövlət siyasətinin təsirindən, qeyri-dövlət və dövlət strukturları arasında təkmil qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin və metodlarının tətbiqindən asılıdır.

Sosial sferada xidmətlər təqdim edən, fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət təşkilatları müxtəlif formalarda, dini təşkilatlar, avtonom qeyri-kommersiya təşkilatları, sosial, xeyriyyə və digər fondlar, assosiasiyalar, ittifaqlar və digər formalarda yaradılırlar. Bu təşkilatlar fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən fərqlənir.

1. Mənfəət gətirməyən fəaliyyət. Bu, büdcədən subsidiyalasdırma yolu ilə dövlət (bələdiyyə) sifarişlərinin yerinə yetirilməsi zərər sosial xidmətlərin təqdim edilməsi ilə

bağlıdır.

2. Fandrayzinq fəaliyyəti. Bu fəaliyyət qeyri-dövlət təşkilatlarının (QHT-lərin) sosial xidmətləri göstərmək məqsədilə xüsusi vəsaitlərin toplanması və xərclənməsi ilə bağlı bir subyekt olaraq çıxış etmələrinə əsaslanır. Burada xeyriyyəçilik, kraud-fandinq, sosial layihələrdə iştirak kimi mexanizmlərdən istifadə edilir.

3. Mənfəət əldə edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət. Burada iki istiqamətdə fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Birincisi, sosial sahibkarlıq fəaliyyətidir. Bu növ fəaliyyət QDT, QHT-lər tərəfindən sosial cəhətdən zəif əhali təbəqəsinin iştirakı ilə və sosial xidmətlərin istehlakçıların maraqlarının nəzərə alınması əsasında iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Bu zaman əldə edilən mənfəət sosial məqsədlər üçün sərf edilir. Burada ehtiyacı olan əhali kateqoriyası üçün xüsusi materialların, texniki, informasiya vasitələrinin istehsalı, kirayə verilməsi; müəyyən kateqoriya vətəndaşların əmək hüquqlarının reallaşmasına kömək göstərilməsi; ehtiyacı olanlar üçün təchizatçı-xidmət təşkilatlarının yaradılması, təşkili kimi mexanizmlərdən istifadə edilir.

İkincisi, sosial investisiya yatırımı. Bu, idarəedici kompaniyalar vasitəsilə ianəçilərin vəsaitlərinin investisiya şəklində yatırılması yolu ilə sosial layihələrdə iştirak şəklində həyata keçirilir. Burada da kraudinvestinq mexanizmi tətbiq edilə bilər.

Onu da qeyd edək ki, QHT-lərin sosial sferada fəaliyyətinin genişləndirilməsi dövlətin sosial siyasətinin səmərəliliyini daha da yüksəldir. Məhz bu vasitələrlə QHT-lərin sosial xidmətlər bazarına cəlb edilməsi sosial siyasətin perspektiv inkişaf imkanlarından biri kimi çıxış edir.

“Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunun 6-cı maddəsində sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə sosial xidmətin göstərilməsi sahəsindəki fəaliyyətdə bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakı və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi təsbit edilmişdir. Bu gün respublikamızda bu sahədə daha çox QHT-lər fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublika Prezidentinin 27 iyul 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, o cümlədən onun əsas ünsürlərindən olan QHT-lərin inkişafı və onların dövlətlə olan münasibətlərinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bu Konsepsiya QHT-lərə dövlət dəstəyinin əsas prinsip və formaları, prioritet sahələri, bu dəstəyin təmin edilməsinin əsas vasitələri, onlara maliyyə yardımının şərtləri ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada QHT-lərin ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəail iştirakının təmin edilməsi baxımından onlara dövlət dəstəyinin beş forması müəyyən edilmişdir: məlumat, konsultativ, metodiki, təşkilati-texniki, maliyyə dəstəyi [14]. Bu formalar vasitəsilə respublikada QHT-lərə dövlət tərəfindən göstərilən müxtəlif xarakterli və məzmunlu yardımların istiqamətləri konkretləşdirilmişdir. Sosial

sferada fəaliyyətlə bağlı vətəndaş cəmiyyəti institutlarına, o cümlədən QHT-lərin fəaliyyətinə təmin edilməsi zamanı bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır.

1. Qanunvericiliyə zidd olmayan müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vətəndaş cəmiyyəti institutları, o cümlədən QHT-lərə hərtərəfli şəraitin yaradılması;

2. Bütün QHT-lər üçün bərabər səviyyədə dövlət dəstəyinə əlyətərliyin təmin edilməsi;

3. Müsabiqə seçimi əsasında QHT-lərə dövlət dəstəyinin verilməsi;

4. QHT-lərin fəaliyyətinin ictimai səmərəliliyi;

5. Şəxsi mənbələrdən maliyyələşdirmənin təmin edilməsinə üstünlük verilməsi;

6. QHT-lər üçün qanunvericilik təşəbbüsünə təminat verilməsi;

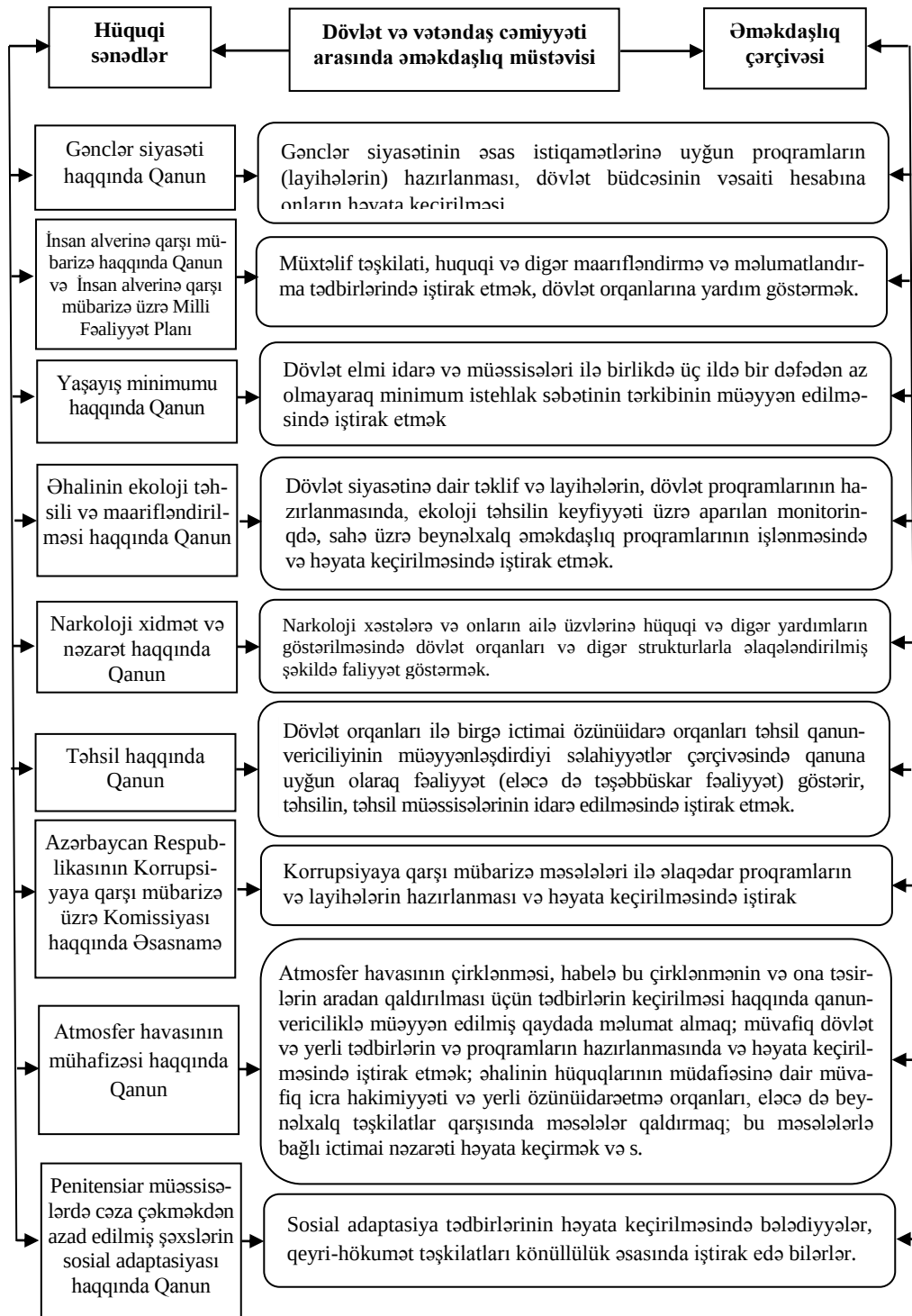
7. QHT-lərə dövlət dəstəyi prosesində informasiya açıqlığının təmin edilməsi;

8. Vətəndaş cəmiyyəti institutları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

9. QHT-lərə dövlət dəstəyi ilə bağlı layihələrin, proqramların strateji əlaqələndirilməsinə imkan verən integrativ yanaşmanın tətbiqi;

Respublikamızda qəbul edilən bir sıra qanunlarda qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti, öhdəlikləri, vəzifələri ümumiləşdirilmiş şəkildə təsbit edilməklə yanaşı, qanunların qəbul edilməsində, qərar qəbul edilməsi ilə bağlı müxtəlif proseslər, mərhələlər üzrə onların iştirakı təmin edilir. Eyni zamanda, bir sıra dövlət proqramlarının qəbul edilməsi və onların həyata keçirilməsində də iştirak edirlər. QHT-lər müxtəlif dövlət proqramlarının icrasında da iştirakı onların, ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında fəal rol oynamaları baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada qərar qəbul etmə prosesində və dövlət proqramlarında iştirakı QHT-dövlət əməkdaşlığının istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Bunu əməkdaşlıq münasibətləri müstəvisinin sxematik təsviri fonunda əyani olaraq görmək olar (şəkil 4).

R.A.Hüseynov: Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqaüd təminatı və sosial xidmət təmsalında)

Şəkil 4. Dövlət-vətəndaş cəmiyyəti (QHT-lər) arasında əməkdaşlığı tənzimləyən bəzi normativ sənədlər.

Mənbə: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 11;12]. Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumiyyətlə, QHT-lərin sosial sferada, o cümlədən sosial xidmətlər bazarında uğurlu fəaliyyətinin təmin edilməsinin dövlət dəstəyi mexanizminin formalaşdırılmasında aşağıdakıların nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- ✓ normativ-hüquqi və təşkilati-maliyyə təminatının yaradılması.
- ✓ QHT-lərə iqtisadi, əmlak, informasiya, maarifləndirici, məsləhət yardımı göstərilməsi və bu istiqamətdə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- ✓ QHT-lərin təqdim etdikləri sosial xidmətlərin miqyasının və nomenklaturasının genişləndirilməsi üçün onların istehsalı və bu istiqamətdə investisiya yatırımlarının stimullaşdırılması mexanizmlərinin formalaşdırılması;
- ✓ QHT-lərin fəaliyyətində peşəkarlıq səviyyəsinin və səmərəliliyin artırılması, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinə yardım göstərilməsi.
- ✓ QHT-lərin sosial sferada fəaliyyətində vətəndaşların könüllü formada iştirakı, eləcə də ayrı-ayrı insanların xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin miqyasının genişləndirilməsi və bu məqsədlə vəsait ayırmalarının həcmnin artırılması üçün səmərəli stimullaşdırma mexanizmlərinin yaradılması;
- ✓ QHT-lərin fəaliyyətinin nəticələrinin və onların potensiallarının öyrənilməsi və monitorinqi sisteminin yaradılması.
- ✓ sosialyönümlü fəaliyyətin təbliği və təşviqi, geniş yayılması ilə bağlı informasiya sisteminin yaradılması;
- ✓ dövlətin QHT-lərə dəstəyi sisteminin prioritetləri, rəqabət mexanizmləri və nəticələri ilə bağlı şəffaflığın, informasiya açıqlığının və ictimai qiymətləndirmənin təmin edilməsi.

Bu gün QHT-lərin ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin quruculuğu proseslərində fəal iştirakı, eləcə də sosial xidmətlər sferasının inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərmələri onların, müxtəli sosial layəhələrin həyata keçirilməsində iştirakı fonunda özünü təzahür etdirməkdədir. Bu layihələr müxtəlif əhali təbəqəsinin sosial problemlərinin həllinə istiqamətlənmişdir.

Cədvəl 4. 2013-cü ildə respublikamızda sosial xidmətlər sferasında QHT-lərin həyata keçirdikləri layihələr

Fəaliyyət istiqamətləri	Rayonlar	Kontingent
Günərzi qayğı mərkəzi yaradılmışdır	Lənkəran, Yardımlı, Ağsu, Tovuz, Astara, Beyləqan, Yevlax, Qax, Ağcabədi, Qazax Bərdə	30 nəfər uşaq
Uşaqlar (0-7 yaş) arasında Portec metodikası ilə sosial reabilitasiyası	Şabran, Quba, Xızı və Siyəzən	100 nəfər uşaq
2 autizm mərkəzi yaradılmışdır	Bakı şəhəri	50 nəfər uşaq
Daun sindromlu uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzi yaradılmışdır.	Bakı şəhərində	50 nəfər uşaq
Lal-kar və zəif eşitmə qabiliyyəti olan uşaqlar üçün surdoloji mərkəz yaradılmışdır	Bakı şəh., Yasamal r-nu	50 nəfər uşaq
Əqli geriliyi olan sağlamlıq imkanları məhdud	Şəki şəhəri	50 nəfər uşaq

R.A.Hüseynov: Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sistemi: davamlı inkişaf kontekstində (təqaüd təminatı və sosial xidmət təmsalında)

uşaq üçün psixososial dəstək mərkəzi yaradılmışdır		
Sosial reabilitasiya mərkəzi yaradılmışdır	Bakı şəh., Qaradağ r-nu və Gəncə şəhəri	100 nəfər uşaq
İnformasiya mərkəzləri yaradılmışdır		Görmə qabiliyyəti zəif uşaqlar
Xüsusi proqramlar ilə idman, incəsənət və xalq sənət növlərinin öyrədilməsinə yardım göstərilməsi üçün mərkəz yaradılmışdır		Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar
5 İcma əsaslı reabilitasiya mərkəzi yaradılmışdır	Bakı şəhəri, Zaqatala, Biləsuvar, Cəlilabad, Şəmkir	
Ailə tipli kiçik qrup ev yaradılmışdır	Bakı şəhəri	
Ölkə xaricində reabilitasiya keçirilməsi təşkil edilmişdir.	Latviya Respublikası, Vayvari Milli reabilitasiya Mərkəzi	117 nəfər sağlamlıq imkanları məhdud uşağın valideynləri ilə birlikdə
“Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan, baxımsız uşaqlar üçün sosial reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsi, ölkədə baxımsız uşaqlara hüquqi, sosial, tibbi, psixoloji yardımın göstərilməsi” layihəsi		200 uşağa xidmət göstərilmişdir
“Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan, baxımsız (küçə uşaqları) uşaqlar üçün sığınacaq və reintegrasiya xidmətlərinin göstərilməsi vasitəsilə uşaq alverinin və məcburi əməyin qarşısının alınması; ölkədə insan alveri və məcburi əməyin potensial və ehtimal olunan uşaq qurbanlarına hüquqi, sosial, tibbi, psixoloji yardımın göstərilməsi” layihəsi		350 uşağa xidmət göstərilmişdir

Mənbə: Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Nəticə. Dövlət strukturları vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə həm əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını təmin etməlidirlər, həm də onlar dövlət strukturlarının fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirən subyektlər kimi çıxış edirlər. Ona görə də ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı həm cəmiyyətin özünün inkişaf səviyyəsi, fəallığı, həm də dövlətin bu proseslərə müsbət münasibətinin olmasından çox asılıdır. Bu baxımdan vətəndaş cəmiyyəti və dövlət hakimiyyəti institutları arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf perspektivləri hər iki tərəfin üzərinə bir sıra öhdəliklər qoymaqla, onlar üçün xarakterik keyfiyyətlərin formalaşması ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat

- [1] “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001.
- [2] Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası haqqında Əsasnamə. Bakı, 2005.

- [3] “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2003.
- [4] “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002.
- [5] “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2005
- [6] İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı. Bakı, 2004.
- [7] “Narkoloji xidmət və nəzarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu. Bakı, 2001.
- [8] “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
- [9] “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2006.
- [10] “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu. Bakı, Qanun, 2005.
- [11] “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2004.
- [12] “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2000.
- [13] “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2013
- [13] “Azərbaycan Respublikasının qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2000, №06 (№ 894-IQ).
- [15] “Azərbaycan Respublikasının ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə dövlət qayğısının artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 1997, №05 (№641).
- [16] “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2002, №06 (№715).
- [17] “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu. 2005, №07 (№258).
- [18] Aspirantlara, ali, orta ixtisas və peşə məktəbləri və peşə liseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlərin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2007, №02 (№1927); 2008, №09 (№3042).
- [19] Doktorantlara, ali, orta ixtisas və peşə məktəbləri və peşə liseylərinin tələbələrinə və şagirdlərinə verilən təqaüdlərin artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Topplusu, 2010, №09 (№1085); 2011, №12 (№1939); 2013, №08 (№3108); 2015, №11 (№1516); 2016, №01 (№1724).
- [20] “Əlillik ümumi xəstəlik, hərbi xidmət dövründə xəstələnmə, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi, hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlaqədar, Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə əlaqədar səbəblərdən baş verdikdə I qrup əlilliyə görə sosial müavinət alanlara Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №03 (№128).

- [21] Əfqanıstanda sovet qoşunlarının tərkibində beynəlmiləl borcunu yerinə yetirərəkən həlak olan, itkin düşmüş və məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilən hərbi qulluqçuların ailələri üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №08 (№ 244).
- [22] Azərbaycan Respublikasının fəxri adları haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, №05 (№ 706).
- [24] Fəxri adlara görə aylıq təqaüdün verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, №07 (№ 878).
- [25] “Müharibə əlillərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2008, №09 (№823).
- [27] “Müharibə əlillərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün artırılması və “Müharibə əlillərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 9 sentyabr tarixli 823 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, №01 (№746).
- [28] Bayramov Ş.B. Sosial təminat hüquq münasibətləri. Bakı: Adiloğlu, 2009, 152 s.
- [29] Mürşüdoğlu Ü.İ. Sosial müavinət və təqaüdlərin hüquqi tənzimi. Bakı, “Avropa”, 2012, 169 c.
- [30] “Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, № 12 (№493).
- [31] “Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2010, № 09 (№323); 2011, № 12 (№564).
- [32] 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011, №01. (№370)
- [34] “20 Yanvar şəhidinin ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2006, №01 (№ 350)
- [35] 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün artırılması və “1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 19 yanvar tarixli 370 nömrəli

- Fərmanında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, №01 (№743).
- [36] “1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2012, № 07 (№ 708).
- [37] "1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 2 iyul tarixli 2320 nömrəli Sərəncamında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013, № 12 (№ 184).
- [38] 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş bəzi kateqoriyalardan olan şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün artırılması və “1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarına, İkinci Dünya müharibəsi dövründə Leningrad şəhərinin mühasirəsi zamanı şəhərin müəssisələrində, idarə və təşkilatlarında işləmiş və “Leningradın müdafiəsinə görə” medalı, “Leningrad mühasirəsində yaşayan” döş nişanı ilə təltif edilmiş şəxslərə (müharibə əlilləri istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdünün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 2 iyul tarixli 2320 nömrəli Sərəncamında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2016, №01 (№ 1723).
- [39] Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России. Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004, 543 с.
- [40] Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве. М.: Знание, 1995, 382с.
- [41] Сулейманова Г.В. Право социального обеспечения. Учебник. М.:Юрайт, 2011, 559 с.
- [42] Фогель Я.М. Социальное обслуживание в СССР. М.: Юридическая литература, 1980, 191 с.
- [43] Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации. Учебное пособие. Вып. I, Екатеринбург: Издательство Уральского Университета, 1996, 510 с.

ВОЗРАСТАЮЩЕЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО РЫНКА ТРУДА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ В ПОСТНЕФТЯНОЙ ПЕРИОД

А.А. Исмаилзаде

доцент, д. ф. э.

Н.А. Гасымов

проф., д. э. н.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

E-mail: aliaga_@mail.ru

Телефон: (+99455) 6843273

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Резюме

Основной целью статьи является исследование роли и места международного рынка труда в системе современных рыночных отношений, возможности его воздействия на повышение экономической эффективности, выработка соответствующих рекомендаций использования преимуществ международного рынка труда для развития ненефтяной экономики республики. Методологической основой исследования явились научное абстрагирование и логические умозаключения, системный и статистический анализ. Результатом исследования явилось выявление факторов и отличительных особенностей, формирующих международный рынок труда, основных трендов его развития, оценка их воздействия на формирование новых отраслей и производств, возможностей их использования для обеспечения квалифицированными специалистами ускоренного развития ненефтяной экономики республики, определение возможного экономического эффекта от реализации предлагаемых мер. Ограничения исследования связаны с ограниченностью статистической информации и исследований в данной области. Практические результаты исследования могут быть использованы как учеными-исследователями, так и практиками работающими в области регулирования международного рынка труда для обогащения знаний и опыта по указанным вопросам.

Ключевые слова: рыночные структуры, международный рынок труда, человеческие ресурсы, миграция, квалифицированные специалисты.

JEL classification codes: E24.

**POST-NEFT DÖVRÜNDƏ RESPUBLİKANIN İQTİSADI İNKİŞAFINA
BEYNƏLXALQ ƏMƏK BAZARININ ARTAN TƏSİRİ**

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir bazar münasibətləri çərçivəsində beynəlxalq əmək bazarının rolunu və yerini, iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına onun mümkün təsirinin araşdırılması, respublikanın qeyri-neft sektorunun inkişafında beynəlxalq əmək bazarının üstünlüklərinin istifadə edilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasıdır. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını elmi abstraksiya və məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli və statistik təhlil təşkil etmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq beynəlxalq əmək bazarını formalaşdıran amillər və ona xas olan xüsusiyyətlər, onun inkişafının əsas trendləri müəyyən edilib, yeni istehsal sahələrinin və müəssisələrin yaranmasına təsiri, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsində onun üstünlüklərinin rolu araşdırılıb, təklif olunan müvafiq tədbirlərin mümkün iqtisadi effekti müəyyən edilib. Tədqiqatın məhdudiyyətləri müvafiq tədqiqatların və statistik informasiyanın tələb olunan səviyyədə olmaması ilə bağlıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, onun nəticələri beynəlxalq əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyət göstərən alim-tədqiqatçıların və praktiki elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində rol oynaya bilər.

Açar sözlər: bazar strukturları, beynəlxalq əmək bazarı, insan resursları, miqrasiya, yüksəkixtisaslı mütəxəssislər.

**THE INCREASING IMPACT OF THE INTERNATIONAL LABOR
MARKET TO THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY IN
THE POST-OIL PERIOD**

Abstract

The main purpose of the article is to study the role and place of work in the system of modern market relations the international market, the possibility of its impact on improving economic efficiency, development of appropriate recommendations to take advantage of the international labor market for the development of non-oil economy of the republic. The methodological basis of the study was a scientific abstraction and logical reasoning, and statistical analysis system. The result of the study was to identify the factors and the distinctive features of that shape international labor market, the main trends of its development, assess their impact on the formation of new industries and production, to their use for qualified personnel accelerated development of non-oil economy of the republic, the definition of the possible economic effects of the implementation of the proposed measures.

Limitations of the study are related to the limited statistical information and research in this area. Practical results of the study can be used as a scientist -issledovatelyami and practitioners working in the field of labor market regulation mezhdunaronego to enrich the knowledge and experience on these issues.

Key words: market structure, the international labor market, human resources, migration, qualified professionals.

Введение. Возрастающая экономическая интеграция между странами породила новый устойчивый экономический институт – международный рынок труда. Его отличием от национальных рынков труда, участниками которых являются три субъекта – работники, работодатели и государство в лице его различных институтов, является расширяющееся воздействие на развитие региональных и национальных экономик, активное вовлечение в регулирующие процессы общепризнанных международных институтов в лице ООН, МОТ и т.д. В основе формирования и развития международного рынка труда лежит, прежде всего, объективные классические законы рыночной экономики, а также ситуационные политические и социально-экономические процессы. Познавание сущности этих процессов и тенденций их развития позволит с наибольшей эффективностью использовать международный рынок труда, как важный экзогенный фактор экономического развития республики.

Основная часть. Начало XXI века характеризуется дальнейшим возрастанием экономической интеграции, сопровождаемой ростом международной миграции населения, и прежде всего, человеческих ресурсов, являющейся одним из направлений формирования международного рынка труда. Масштабы миграционных потоков непрерывно растут, оказывая различное воздействие на всё многообразие сторон жизни общества - демографию, экономику, культуру, политику. Направленность и характер миграционных потоков во многом зависит от уровня экономического развития страны, его роли в международном разделении труда. Так, по числу эмигрантов, т.е. выезжающих из страны лиц, на передовых позициях находятся такие развивающиеся страны как: Россия, Мексика, Индия, Бангладеш, Украина и др. (см. табл.1). В целом можно говорить о вовлеченности абсолютного большинства стран мира в этот процесс.

Таблица 1. ТОП-8 стран по количеству эмигрантов (по данным на 2007 год)	
Страна	Количество эмигрантов (млн. чел.)
 Россия	12,1
 Мексика	10,1
 Индия	9,1
 Бангладеш	6,8
 Украина	5,9
 КНР	5,8
 Великобритания	4,2
 Казахстан	3,6

1. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/MIGRATSIYA_-NASELENIYA_MEZHDUNARODNAYA.html?page=0,2 --- 10.10.13.

Высокий уровень эмиграции населения, особенно в 90-е годы прошлого столетия, был отмечен и в Азербайджане. Основными её причинами явились война в Карабахе и крушение экономических связей с бывшими союзными республиками. Стабилизация экономической ситуации в республике, высокие темпы роста в 2000-2010 годы, сокращение масштабов безработицы способствовали минимизации миграции населения республики.

Прежде чем дать качественный анализ указанных процессов, рассмотрим географию расселения мигрантов по основным принимающим их странам.

Таблица 2. Количество мигрантов в стране за 2013г., млн. чел.*

Страна	Количество мигрантов(млн. чел.)
США	45,8
Россия	11,0
Германия	9,8
Саудовская Аравия	9,1
ОАЭ	7,8
Великобритания	7,8
Франция	7,4
Канада	7,3
Австралия	6,5
Испания	6,5

* <http://top.rbc.ru/economics/12/09/2013>

В таблице 2 приведены данные о количестве мигрантов по основным странам за 2013 г. С количеством мигрантов в 45,8 млн. человек лидируют США, вслед за ней с количеством мигрантов в 11,0 млн. человек идут: Россия, затем Германия (9,8 млн.), Саудовская Аравия (9,1 млн.), ОАЭ (7,8 млн.) и Великоб-

ритания (7,8 млн.). Особенность России состоит в том, что, во-первых, она является одним из мировых лидеров, как по числу эмигрантов, так и по числу мигрантов; во-вторых, первое превышает второе, т.е. уезжающих из этой страны больше, чем прибывающих; в-третьих, сами россияне предпочитают уезжать в развитые страны мира, вслед за непрерывно утекающими туда капиталами, а их места занимают граждане бывшего Союза, в том числе и Азербайджана.

Так, в России по данным переписи населения РФ в 2010 году проживало 603 тысяч [1], а по различным оценкам более 2 млн. азербайджанцев.

Согласно докладу ООН, в 2013 г. за пределами родной страны проживали 232 млн. человек, или 3,2 % всего населения Земли [2]. Примерно 70% указанных мигрантов являются выходцами из развивающихся стран и относятся к категории трудовой миграции. 2/3 их общего числа находятся в индустриально развитых государствах [3, с.5]. В последние три года наблюдается возрастающая интенсификация указанных процессов, вызванных обострением политической и экономической обстановки на Ближнем Востоке и в странах Африки. Так, по данным международных организаций, за 2013-2015 годы только в страны ЕС въехало около 1 миллиона эмигрантов [4]. Основные тренды в направлениях движения миграционных потоков позволяют сделать вывод о том, что доминирующим направлением является движение в страны с более богатым капиталом, с большими экономическими возможностями.

Миграционные потоки оказывают значительное воздействие как на развитие международного, так и национальных рынков труда. Так, в XIX - первой половине XX веков миграционные потоки были направлены, в основном, в бедные капиталом страны, такие как Северная Америка и Австралия. Освоение огромных свободных пространств земли в этих странах дало мощный толчок их экономическому развитию. Миграционные потоки населения из Китая и Индии также способствовали развитию экономик стран Юго-Восточной Азии и районов Индийского океана. Таким образом, до 50-х годов XX века миграция населения была направлена на заселение огромных свободных пространств различных континентов, что позволило вовлечь их в сферу активной экономической деятельности и по сути дела, дала толчок экстенсивному экономическому развитию указанных территорий, со всеми вытекающими отсюда последствиями. После 50-х годов XX века ситуация изменилась коренным образом. Если в 1960 г. большая часть международных мигрантов (57,2 %) находилась в развивающихся регионах, то в настоящее время более 61 % международных мигрантов приходится на развитые регионы мира [5]. В настоящее время более 110 млн. мигрантов приходится на страны Европы и Северной Америки [6]. Настоящий период характеризуется следующими качественными изменениями в миграционных потоках:

- трудовая миграция преобрела доминирующий характер. По данным МОТ в начале XXI века число легальных трудящихся-мигрантов было более 86 млн. человек [7];

- высокую динамичность приобрела временная трудовая миграция, связанная с развитием современных транспортных коммуникаций и сокращением времени, затрачиваемом на перемещения. Вместе с тем, волатильность экономического развития последних 8 лет, сокращение затрат на проживание сделали её экономически наиболее предпочтительной по сравнению с другими формами миграции;

- произошли глубокие изменения в квалификационной структуре мигрантов.

Развитые страны заинтересованы в привлечении, с одной стороны, квалифицированных иммигрантов – работников, имеющих высокий уровень образования и профессиональной подготовки. С другой стороны, большая часть рабочих мест неквалифицированного труда, не требующих глубокой профессиональной подготовки, также занята иммигрантами.

Формирование и развитие международного рынка капиталов и товарных ресурсов неизбежно должны были породить и международный рынок труда, как основной регулятор трудовой миграции. В широком смысле слова, по нашему мнению, современный международный рынок труда можно рассматривать как сложный процесс взаимодействия системы социально-экономических и юридических отношений международного сообщества, общепризнанных международных норм и институтов, призванных обеспечить нормальный непрерывный процесс воспроизводства производственного процесса и рабочей силы, как его составной части. Непрерывное повышение уровня интеллектualизации современного производства, усложнение применяемых технологических процессов, необходимость непрерывного обмена знаниями и опытом всячески способствуют превращению международного рынка человеческих ресурсов в неотъемлемый фактор развития мировой экономики в целом, отдельных его регионов, определяет его состояние и темпы экономического роста. Развитие многих современных отраслей производства и науки невозможно представить без интеграции усилий ученых и специалистов различных стран, особенно тех отраслей, где требуется революционный прорыв, сильный мозговой штурм. В то же время международный рынок труда испытывает на себе, одновременно, влияние экономической и социальной политики региона и государств, в целом. Интенсификация интеграции международных экономических связей стран, их направленность на улучшение качества жизни людей стала основной причиной постепенного размывания ограничительных линий национальных рынков труда, всё большей утраты ими своей замкнутости и обособленности, возникновения и развития транснациональных потоков пере-

мещения человеческих ресурсов, которые приобретают всё более постоянный и систематический характер. В современном мире ярким проявлением экономической глобализации становится всё более растущая миграционная подвижность населения планеты, вызванная растущим стремлением людей непрерывно улучшать свои жизненные условия.

Возможность международной миграции рабочей силы создается национальными различиями в природно-климатических условиях, доходах, в условиях и уровне жизни. За последние 20 лет доходы населения во многих странах мира значительно выросли, но одновременно выросли и различия в уровнях этих доходов. Так, именно существующие различия в уровнях оплаты интеллектуального и квалифицированного труда в развитых странах, по сравнению с постсоциалистическими и развивающимися государствами, является одним из важнейших экономических, стимулирующих факторов их миграции. Например, в Индии высококвалифицированные специалисты в сфере информационных технологий могут рассчитывать на родине на заработную плату в 100-120 раз меньшую, чем в исследовательских центрах Северной Америки. Этим объясняется тот фактор, что на мировом рынке труда Индия является крупнейшим в мире экспортером специалистов в области информационных технологий [8, р. 95]. Примерно такое же соотношение имеет оплата труда врачей в Азербайджане и США, т.е. 1:90. На сегодняшний день можно говорить о наличии сформировавшихся следующих пяти международных рынков человеческих ресурсов: США и Латинская Америка; Западная Европа; Южная Африка; Ближневосточный и Азиатский регион. Наиболее развитую форму международный рынок труда имеет в Европейском Союзе, где многие вопросы получили юридическое решение, сняты какие-либо ограничения на движение рабочей силы и реализована продуманная система социальной защиты работников.

Современные процессы формирования международного рынка труда осуществляются, как правило, по двум направлениям:

Первое, движение капитала и труда. Данное направление тесно связано с углублением и повышением уровня развития мировой экономики, увеличением взаимозависимости и взаимосвязи экономических систем различных стран. Не случайно, что большая часть мировой торговли приходится на долю наиболее развитых стран.

В 2014 году 53,0% мирового экспорта и 68,0% мирового импорта товаров и услуг пришлось на долю наиболее развитых стран мира [9]. Указанные страны были мировыми лидерами и по развитию экспорта товаров и услуг. Эти данные свидетельствуют о наличии углубляющихся связей между указанными странами. Вместе с тем наблюдается возрастающая роль развивающихся стран.

Второе, медленная конвергенция (слияние) национальных рынков труда, происходящее путем устранения юридических, этнических, культурных и иных барьеров между странами.

Современный этап развития экономики республики столкнулся с серьёзными вызовами, вызванными снижением эффективности сырьевой экономики в сравнении с развитием других отраслей, истощенностью возможностей её экстенсивного развития, долгосрочной тенденцией снижения цен на сырьевые ресурсы. Всё это требует, с одной стороны, перехода от производства сырья к углублённой его переработке и производству готовой продукции, развития ненефтяных отраслей. Решение указанных задач несомненно потребует привлечение в республику не только необходимых материальных ресурсов, но и соответствующих человеческих ресурсов, т.е. высококвалифицированных специалистов с международного рынка труда, как это имело место в конце 90-х годов XX века и первом десятилетии XXI века, в период освоения глубоководных залежей нефти и газа на Каспии. Позитивными сторонами развития и активного участия республики в международном рынке являются:

- способность поглощения роста (избытка) рабочей силы. Для развивающихся стран самостоятельное решение данной проблемы требует значительного времени. По данным ООН за счет международной миграции в 2005-2010 годах население развитых стран увеличивалось в среднем на 2,2% в год, а население развивающихся стран сокращалось на 0,5% [10];

- миграция человеческих ресурсов в более развитые страны создает благоприятные условия для повышения квалификации трудящихся-мигрантов;

- денежные переводы трудящихся-мигрантов играют важную роль в решении социально-экономических проблем страны-экспортера мигрантов. Так, ежегодные переводы в республику в различные периоды, по официальным данным, колебались в пределах 1-2млрд. долларов США в год. Согласно подсчетам, объем средств, поступивших от мигрантов в развивающиеся страны, составил в 2007 году 246 миллиардов долларов США - вдвое больше, чем весь объем международной помощи на развитие [11].

В качестве поучительного примера ускорения развития национальной экономики за счет стороннего привлечения квалифицированных специалистов можно рассматривать опыт США и стран ЕС. США, проводя политику по привлечению высококвалифицированных кадров, и сегодня остаются общепризнанным центром притяжения профессионалов. По оценкам различных специалистов, за период с 1965 г. по 1990 г. Соединенные Штаты сэкономили на образовании и научной деятельности не менее 15 млрд. долларов.

На наш взгляд, АР как и США, за счёт привлечения высококвалифицированных специалистов могла бы решить большинство своих социально-эконо-

мических проблем, связанных с применением высококвалифицированного труда, в таких областях как: гражданское и промышленное строительство; транспортные коммуникации, подготовка специалистов по информационно-коммуникационным технологиям и т.д. Кроме того, Республика могла бы приглашать азербайджанцев со всего мира на постоянное место жительства при условии капиталовложений в экономику не менее 100 тыс. долларов США. Это позволило бы привлечь в ненефтяную экономику страны миллиарды свободных инвестиций и тем самым создать не менее 1 млн. современных рабочих мест, оснащённых передовой технологией и техникой. Высокая вероятность подобного развития сценария в Азербайджане подтверждается и тем фактом, что за последние 40-50 лет среди развивающихся стран выделилась группа государств, так называемые новые индустриальные страны, которым удалось добиться высоких темпов экономического развития, перестроить свою экономику в соответствии с законами индустриального общества и привлечь зарубежные инвестиции и иностранных специалистов. Это означает, что разделение стран на развитые и развивающиеся не является раз и навсегда данным. Проблема лишь состоит в правильном использовании возможностей, порождаемых развитием интеграционных связей и активном участии в международном разделении труда. Современный постиндустриальный мир не может существовать без активного взаимодействия с развивающимися странами, без передачи им определённых технологических процессов, являющихся необходимым условием их дальнейшего продвижения вперёд. На наш взгляд, развитие содержания, форм и методов трудовой деятельности в наиболее развитых странах мира в XXI веке будет идти в направлении дальнейшего его усложнения и интеллектуализации, требующего создания условий для непрерывного роста профессионально-квалификационного уровня работников, развития их личностных качеств. Одновременно будет углубляться, с одной стороны, специализация отдельных стран на тех или иных производствах в силу их природно-географических и ресурсных возможностей, с другой стороны, будет сохранена и углублена дифференциация стран по уровню их технологического развития. Несомненно, США и Европейский Союз останутся мировыми лидерами в развитии передовых технологий. Вместе с тем, переход на передовые технологии – это сложный и длительный процесс, что обуславливает углубление развития международного разделения и кооперации труда. Развивающиеся страны мира, активно вовлечённые в этот процесс, будут последовательно осваивать всё более и более сложные технологические процессы и производства, более современные формы и методы труда. Те страны мира, такие страны как страны СНГ, в том числе Азербайджан, и страны Азии, в силу более слабого вовлечения в международные интеграционные процессы, будут сталкиваться с

угрозой возрастающего отставания не только от наиболее развитых стран, но и от новых индустриальных стран, активно кооперирующихся с первой группой стран. В связи с этим, Азербайджану стоило бы более активно участвовать в программе «Восточного партнёрства», проводимого Европейским Союзом и производственной кооперации с новыми индустриальными странами Азии, одним из которых является Турция и проявлять соответствующую активность на рынках труда указанных стран.

Выводы. Становление современной мировой экономики объективно предопределено закономерностями развития производства и международного разделения труда, втягиванием в совокупный процесс воспроизводства всё новых стран, активного участия в формировании и эволюции международного рынка труда.

Задачей АР, в сложившихся условиях, является поиск места и определение своей роли в мировой экономике и международном разделении труда, путем развития внешнеторговых связей, создания соответствующего инвестиционного климата в стране, участия в совместном с иностранными корпорациями производстве высокотехнологичной и конкурентоспособной продукции с высокой добавленной стоимостью, с целью постепенной интеграции в мировое хозяйство, повышение на этой основе профессионально-квалификационного уровня и мобильности человеческих ресурсов, совершенствование своей миграционной политики, направленной на интенсивное взаимодействие с международным рынком труда, активного заимствования современных технологий и опыта управления ими.

Литература

- [1] http://www.perspektivy.info/srez/val/perepis_2010_etnicheskij_srez_2013-04-28.htm
- [2] <http://top.rbc.ru/economics/12/09/2013/876238.shtml>.
- [3] Щербакова Е. Международная миграция: тенденции и перспективы. С.5. http://www.perspektivy.info/book/mezhdunarodnaja_migracija_tendencii_i_perspektivy_2009-12-04.htm
- [4] Eurostat. Incoming 'Dublin' transfers by submitting country (PARTNER), legal provision and duration of transfer. Last update: 13-05-2016
- [5] Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision.: <http://esa.un.org/migration>
- [6] United Nations. Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision. Интернет-источник. Режим доступа: <http://esa.un.org/migration>
- [7] За справедливый подход к трудящимся-мигрантам в глобальной экономике. Доклад VI. Международная конференция труда, 92-я сессия, 2004. – Женева: МОТ, 2004. – С. 3.

- [8] Stalker, P. Workers without Frontiers. The Import of Globalization an International Migration. Geneva, p. 95. 2000
- [9] Statistics: International trade statistics.
- [10] Trends In Total Migrant Stock: The 2010 Revision. UNDP, NEW YORK, 2011.
- [11] Щербакова Е. Международная миграция: тенденции и перспективы, М, 2010, с.28.

GLOBAL İQTİSADI BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ İDARƏ OLUNAN VALYUTA SİYASƏTİ

N.T. Quliyeva

dos., i.ü.f.d., UNEC

mobil: 0507170115

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 22 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 22 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqat işində müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar, onun milli iqtisadiyyata təsiri, bu böhranların valyuta, valyutanın məzənnə səviyyəsi ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Məqalədə valyutaların devalvasiyasının daxili və xarici ticarət arasında nisbət, real sektorun inkişafı və stabilliyi, idxal və ixrac amilləri ilə əlaqəsi də nəzərdən keçirilir. Məqalədə dövlətin valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi, milli valyuta ilə dönərli valyuta arasındakı əlaqə, iqtisadiyyatın stabil inkişafında valyuta siyasətinin düzgün aparılmasının rolu və əhəmiyyəti geniş halda nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözləri: dünya iqtisadiyyatı, valyuta, valyuta münasibətləri, maliyyə bazarları, valyuta siyasəti.

JEL Classification Codes: G01

GLOBAL ECONOMIC CRISES MANAGED UNDER THE CIRCUMSTANCES OF A MONETARY POLICY

Abstract

This article is about crises occurring in a current world economy, currency relations of these crises, and a level of a currency. This article also covers the devaluation's internal and external trade ratio, development and a stability of a real sector, export and import inclutives, and its relations. The regulation of a currency policy of a government, a relationship between a national currency and a convertible currency, the role and an importance of a proper managing a currency policy in a stable developing economy is widely reviewed in this article.

Key words: world economy, currency, currency relations, financial markets, monetary policy.

УПРАВЛЯЕМАЯ ВАЛЮТНАЯ ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Резюме

В статье рассматриваются кризисы, возникающие в мировой экономике, их влияние на национальную экономику, их связи с валютными отношениями и уровнем валютного курса. В статье также рассматриваются девальвация валюты, соотношение между внутренней и внешней торговлей, со стабильностью и развитие реального сектора, а также их связь с факторами импорта и экспорта. В статье отводится большое место рассмотрению валютной политики государства, связи между национальной валютой и конвертируемой валютой, роли, значению проводимой политики для развития экономики.

Ключевые слова: мировая экономика, валюта, валютные отношения, финансовые рынки, валютная политика.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar (xüsusilə 1997-1998 və 2008-2009-cu illər) nəinki qlobal miqyasda, həm də milli iqtisadi sistemlərə və iqtisadi siyasətə ciddi halda təsir etmişdir. Bu, dünya iqtisadiyyatının tsiklik inkişaf etdiyi son illərdə də öz neqativ təsirini göstərməkdədir. Həmin təsir özünü maliyyə sistemi, pul-kredit, bank sektoru, valyutaların məzənnə sahəsində daha qabarıq halda göstərir. Həmin problemlər və bu sahələrdə baş verən problemlərin həlli üzrə istər dünyanın ayrı-ayrı ölkələri və istərsə də mütəxəssisləri, iqtisadçı alimləri arasında hələ də eyni mənalı fikirlər formalaşmamışdır. Məsələn, Rusiya Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik A. Nekupolov və M. Qolovninin fikrincə, məcmu tələbin qeyri-inflyasiyalı artımının mümkünlüyü nəzəriyyəsi (konsepsiyası) nəticə etibarilə inflyasiyanın aşağı düşməsinə deyil, aktivlərin qiymətlərinin artmasına və maliyyə köpüyünün əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər (1,5). Müəlliflərin maliyyə bazarları haqqındakı fikirləri də eyni mənalı deyildir. Bununla belə, müəlliflər haqlı olaraq göstərilər ki, valyuta məzənnəsinə həm idarə edilən, həm də sərbəst valyuta rejim variantından istifadə etmək olar. Məsələn, dünyanın 44 ölkəsində idarə olunan, 40 ölkəsində isə sərbəst milli valyuta rejimindən istifadə edilir (1,5).

Məlumdur ki, valyuta məzənnələrinin müəyyən edilməsi üzrə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) istiqamət üzrə təsnifatı mövcuddur (30-32). Lakin BVF-in həmin təsnifatında da müəyyən ziddiyyətlər vardır. Burada seçim etdikdə elə siyasət yeritmək lazımdır ki, milli valyutaların devalvasiyaları daxili və xarici ticarət nisbətlərinə, iqtisadi stabilliyə, real sektorun inkişafına mənfi təsir etməsin. Burada ilk növbədə valyuta məzənnəsinin volatilliyinin güclənməsinə (kəskin dəyişməsinə),

qeyri-iqtisadi stabilliyə yol verməmək, dünya ticarət əlaqələrindəki zəifləmə hallarına, idxal və ixrac məhsullarındakı böyük fərqə yol verməmək başlıca şərt olmalıdır.

Valyuta tənzimlənməsi hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Valyuta siyasəti yalnız sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif valyuta əməliyyatlarındakı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından ibarət deyildir. Lakin bunu da birdən-birə deyil, tədricən, milli valyutanın daxili dönərliyi şəraitində həyata keçirmək daha uğurlu olur. Ona görə valyuta siyasətini həyata keçirməzdən əvvəl valyuta əməliyyatlarını məhdudlaşdıran amillərin, yəni əmtəələrin aşağı rəqabət qabiliyyətliliyinin, sərmayə qoyuluşunun səmərəsizliyinin, dövlətin daxili və xarici borcunun çoxluğunun və digər əks təsir edən amillərin yumşaldılması və yaxud aradan qaldırılmasını təmin etmək lazımdır. Burada kapitalın ölkədən kortəbii olaraq kənara axmasını və ölkəyə lüzumsuz həcmdə xarici kapitalın gətirilməsinin qarşısının alınması da mühüm rol oynayır. Kapital üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin ən vacib istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, mərkəzi iqtisadi orqanların tənzimləyici təsiri; ikincisi, idxal-ixrac əməliyyatlarında qanun pozuntularının aradan qaldırılması, bank hesablamalarına nəzarət, milli valyutanın daxili dönərliyinə təsir etmək, səmərəli mübadilə məzənnəsinin formalaşmasına, sabit makroiqtisadi mühitin yaradılmasına imkan yaratmaq, düzgün valyuta qanunvericiliyini formalaşdırmaq; üçüncüsü, dövlətin iqtisadi strategiyası ilə valyuta siyasətinin vəhdətliyinin təmin edilməsi. Təşkilati, maliyyə baxımından isə ən vacib məsələlərdən biri valyuta nəzarətinin sistemliliyinə nail olmaq, valyuta nəzarətini və kapital üzərində nəzarətin səmərəliliyini artırmaq, valyuta nəzarətinin hüquqi və normativ bazasını möhkəmləndirmək, təkmilləşdirmək, nəzarətin informasiya-texniki bazasını formalaşdırmaq, bu sahədə məşğul olan işçiləri onların işgüzarlıq fəaliyyətinə görə seçmək və düzgün qiymətləndirmək, valyuta münasibətləri ilə məşğul olan qurumların, ilk növbədə bankların uçot-analitik funksiyalarını genişləndirməkdən ibarətdir. Bütün bu tədbirlər, bütövlükdə səmərəli valyuta rejiminin formalaşması və onun təkmilləşməsinə imkan yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarının həddindən artıq liberallaşması xaricə xammal və material ixrac edən bir sıra firma və şirkətlərin ixracdan əldə etdikləri qazancın uzunmüddət orada qalmasına imkan yaradır. Milli valyutanın daxili dönərlik qabiliyyətinə malik olması və belə valyutaya tələbatın azlığı əldə olan gəlirlərin bir hissəsinin valyuta bazarına çıxarılmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən isə dönərli valyuta (dollar) dövlət inhisarında qalarsa, bu zaman dollar qıtlığı yaranar və milli valyutanın məzənnəsi xeyli dərəcədə aşağı düşə bilər. Ona görə də valyuta birjaları ilk baxışda vəziyyətdən çıxış rolunu oynayır. Lakin burada başlıca məsələ daxili bazarla xarici bazarın, daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən, milli pulun və dönərli valyutanın məzənnəsinin optimal halda müəyyən edilməsindən, yəni bu məzənnələrin nə həddindən artıq, nə də həddindən aşağı olmasına yol verməməkdən, pul,

kapital axınının düzgün uçota alınmasından, bu sferada spekulativ halların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə bazar mexanizmi ilə yanaşı, valyuta münasibətlərinin dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi sistemi də mövcuddur. Bu, əslində, problemə iki sistemli yanaşmanın sintezidir, qovuşmasıdır. Lakin 1976-cı ilə Yamay valyuta sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq valyuta tənzimlənməsində bazar mexanizminin rolu xeyli genişləndirildi. Belə ki, cari valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, kapitalın hərəkəti əsasən valyuta bazarındakı vəziyyətlə müəyyən edildi, «sürüşkən» valyuta məzənnəsi konsepsiyası özünə geniş yer aldı, likvidlik resurslarının formalaşması mexanizmi nəzarətdən kənar qaldı.

Dövlətin valyuta inhisarçılığı bir tərəfdən bazar sistemi mexanizminə zidd olan bir hal olsa da, daxili bazarın qorunması, ixrac-idxal əməliyyatlarında dövlətin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə bütün beynəlxalq valyuta münasibətləri vahid nəzarət altında olduğu tərzdə korrupsiya hallarını aradan qaldırmaq asanlaşır. Əlbəttə, hətta dövlətin valyuta inhisarçılığı şəraitində belə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində valyuta məzənnəsində bazar mexanizminin ünsürlərindən də istifadə edilə bilər.

Valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Milli valyutanın dövrəliyi və onun mübadilə məzənnəsi həm də milli iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsidir. Ona görə də iqtisadiyyatın sabitləşməsi tədbirlərini həm də valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq, hələ də valyuta mübadilə əməliyyatlarında, valyuta ehtiyatlarının investisiyalaşması, habelə bu sahədə korrupsiya hallarının yayılması valyuta tənzimlənməsinin daha da təkmilləşməsinə tələb edir. Həm də bu onu göstərir ki, hələ də iqtisadiyyat səmərəli valyutanın təşkilinə, valyuta sistemi isə səmərəli iqtisadiyyata tamamilə uyğunlaşa bilməmişdir. Bundan başqa, milli pulun dövrəliyə çevrilməməsi üzündən, nəinki tələbat, valyuta təklifi də xeyli dərəcədə ixracdan və müəyyən dərəcədə xarici kreditdən asılı olur. Ona görə də burada əhali, dövlət, banklar özünəməxsus qaydada problemlərlə üzləşirlər. Bununla bağlı bir sıra faktlara, uzaq və yaxın keçmişə müraciət edək. İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı SSRİ külli miqdarda maliyyə vəsaiti xərcləmiş, dövrəliyə külli miqdarda pul daxil olmuşdu, onların içərisində xeyli miqdarda saxta pullar da özünü göstərirdi. Eyni zamanda istehlak mallarının istehsalının azalması səbəbindən həmin malların əhali arasında bölüşdürülməsi məqsədi ilə kartoçka sistemi tətbiq edildi. Eyni zamanda, bazarlarda qiymətlər sürətlə qalxırdı. Belə bir faktı demək kifayətdir ki, 1943-cü ildə fəhlə bazar qiyməti ilə aylıq vəzifə maaşına yalnız 1 kqət və yaxud bir vedrə kartof ala bilərdi. Sənaye məhsullarının qiyməti də çox sürətlə artırdı. Bazarlarda oğurluq məhsulların satışı artırdı, «gizli

iqtisadiyyat», məxfi istehsal halları çoxalırdı. Bütün bu və ya digər cəhətlər nəzərə alınaraq dövriyyəyə yeni pullar buraxıldı, köhnə pullar dövriyyədən çıxarıldı və əhalinin sərəncamında olan pul vəsaitləri 10:1 nisbətində, yəni 10 rublun 1 rubla nisbətində dəyişdirildi, əmanət kassalarında olan pullar isə 3:1 nisbətində dəyişdirildi. Həm də əmanət bankında üç min rubla qədər olan pul vəsaiti həmin həcmdə saxlanıldı. Bu həm xırda əmanətçilərə köməklik, həm də əmanət banklarında əhalinin mənafeyi baxımından edilirdi. Burada ən maraqlı cəhət ondan ibarət idi ki, müharibə vaxtı əhalinin məcburi qaydada aldığı (müharibə aparan bir ölkəyə yardım üçün) istiqrazların haqqı xeyli güzəştli halda, yəni 3 rublun 1 rubla nisbəti qaydasında yeni istiqraz kimi əhaliyə ödənilirdi. Həm də ən başlıca cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, pul islahatı zamanı fəhlələrin, qulluqçuların, mühəndis-texniki işçilərin əməkhaqqı, pensiyaçıların, təqaüd alan tələbələrin, müavinət alan adamların pul vəsaitlərinə mənfi təsir etməmişdir, yəni əvvəlki həcmdə onu almışlar. Pul islahatı ilə yanaşı, ərzaq məhsulları və sənaye məhsulları üçün müəyyən edilmiş kartoçka sistemi ləğv edildi. Həmin islahatı o vaxtlar və sonralar şərh edən bəzi iqtisadçılar göstərdilər ki, bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əməkhaqqı az idi, yəni 414 rubl idi. Lakin bizcə, ağır bir müharibədən çıxmış bir ölkənin iqtisadiyyatı baxımından bu heç də o dərəcədə aşağı səviyyəli əməkhaqqı deyildir. Məsələn, 1947-ci ilin axırlarında dövlət ticarəti müəssisələrində 1 kq un 8 rubla, 1 çörək 4,4 rubla, smetan 22 rubla, hollandiya pendiri 58 rubla, kərə yağı 62 rubla, mal əti 30 rubla, qənd 14 rubla, ikra 100 rubla satılırdı.

Rusiyada 1998-ci ildə rublun denominasiyaya uğraması nəticəsində rublun üzərindən, necə deyərlər, üç şifrə silinməsi rusiya hökumətini hiperinflasiya ilə üz-üzə qoydu. Xatırlayaq ki, denominasiyaya qədər rəsmi kursu 5000 rubla ekvivalent olan 1 ABŞ dolları, denominasiyadan sonra 1 ayın içərisində 30-32 rubla bərabər oldu. Bu o demək idi ki, Rusiyada inflasiya az müddətdə 700 faizə çatmışdı. Şimal qonşumuzun o vaxt rastlaşdığı maliyyə böhranı respublikamıza da qismən sirayət etdi. Bu prosesdə ən çox uzuzan isə ancaq rubla əməliyyat aparan sırayı ruslarla yanaşı, həm də Rusiyaya keçmiş sovet respublikalarından işləməyə gəlmiş vətəndaşlar oldular. Bu islahatdan sonra Azərbaycanda xarici valyutanın sürətlə bahalaşması artıq müşahidə edildi.

Bir neçə kəlmə də Malaziyanın valyuta böhranı haqqında. Malaziya iqtisadi cəhətdən həmişə yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Onun istehsalının orta illik həcmi 8-9%-dən az olmamışdır, əsasən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmişdir. Lakin 1997-ci ilin iyun ayından sonra Tayland valyutası olan bat böyük zərbə aldıqdan sonra qısa bir müddətdə həmin valyutada guya mikrobun olması aşkara çıxarıldı. Bu, Malaziya da təsir etdib. Ona görə də bəzi mütəxəssislər ölkədə maliyyə və iqtisadiyyatın idarə olunmasının Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəçiliyinə veril-

məsini irəli sürdülər. Lakin Malaziya hökuməti bu təklifi qəbul etmədi və böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görməyə başladı.

Valyuta siyasəti hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Bu siyasət maliyyə-valyuta, pul-kredit siyasəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Səənyecə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti ilk növbədə iqtisadiyyatın və valyuta məzənnəsinin sabitləşməsi, tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması, xarici ticarət əlaqələri, tədaviyədəki, pulun miqdarı ilə vəhdət halında öyrənilir. Bundan başqa, valyuta siyasətinin ölkə daxili və ölkə xarici problemləri, valyuta qanunvericiliyi, valyuta tənzimlənməsi, valyuta bazarı, valyuta fondu, valyuta ehtiyatları, valyutadan istifadə valyuta siyasətinin siyasi problemləri, dünya maliyyə qurumlarında iştirak etmək, valyuta riski, valyutanın dönərliyi səviyyəsi, ölkə daxili və ölkə xarici valyuta problemlərinin sistemli təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta siyasəti dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında ən geniş şərh edilən, öyrənilən problemlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda bu anlayış valyuta və pul-kredit siyasətinin sintezi, digər halda isə valyutanın məzənnə rejimi, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolu kontekstində izah olunur, başa düşülür. Lakin müxtəlif yanaşmalardan asılı olmayaraq, valyuta siyasətini ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə də valyuta siyasəti bir tərəfdən iqtisadi artıma stimül yaratmalı, inflyasiya artımının meyllərinin azalmasına kömək etməli, digər tərəfdən isə bərabər şərait daxilində milli iqtisadiyyatın xarici rəqabət qabiliyyətini təmin etməlidir, valyuta sabitsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək etməlidir. Burada milli valyutanın nizamsız qaydada məzənnəsinin tez-tez dəyişməsi və kapitalın geniş miqyasda axınının alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə valyuta siyasətinə ümumi halda yanaşılsa, onun aşağıdakı istiqaməti əhatə etdiyini görmək olar:

1. Valyuta məzənnəsi və rəsmi valyuta intervensiyası; 2. Valyuta nəzarəti və kapital axınının tənzimlənməsi; 3. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi; 4. Beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarında düzgün təmsil olunma.

Valyuta siyasətində ən başlıca yeri valyuta məzənnəsi və onun lazım olan səviyyədə saxlanması üçün valyuta rejimi və mexanizmi təşkil edir. Burada milli banklar vasitəsilə valyuta sabitliyinin yaradılması ilə yanaşı, valyuta bazarında olan tələb və təklifin, bir sıra məhdudlaşdırıcı halların da nəzərə alınmasının əhəmiyyəti vardır.

Ayrı-ayrı dünya ölkələrinin təcrubəsində əsasən aşağıdakı üç valyuta siyasəti variantlarına təsadüf edilir. Birincisi, azad valyuta siyasəti. Bu, bəzən iqtisadçılar arasında «azad üzən», «sürüşkən» valyuta məzənnəsi adlandırılır. Burada valyuta məzənnəsi və qiymət bazar mühitindən asılı olaraq dəyişilir. Burada valyuta məzənnəsi rəsmi qaydada müəyyən edilmir. İkincisi, tənzimlənən valyuta siyasətidir. Üçüncüsü, olan valyuta məzənnəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet dövlətlərində iqtisadi islahatların ilk illərində «azad üzən» valyuta

məzənnəsinin həyata keçiriləmsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Lakin iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşdüyü keçmiş Sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin pozulduğu bir şəraitdə bu valyuta siyasətinin prioritet qaydada əsas götürülməsi və tətbiq edilməsi özünü doğrulda bilməzdi. Çünki bu valyuta siyasəti variantına yalnız makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olduğu halda, üstünlük vermək olar. Valyuta siyasətinin bu variantı şəraitində bu prosesə dövlətin müəyyən səviyyədə müdaxiləsi olmur. Əksinə, bu vəziyyət dövlətin zəruri valyuta ehtiyatının olmasının və iqtisadi situasiyaların elmi cəhətdən araşdırılmasını və strateji proqnozlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu həm də həmin problemin maliyyə bazarı ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsini, sistemli qaydada tədqiq edilməsini tələb edirdi. Lakin bu variant da postsovet dövlətlərində yüksək səviyyədə həyata keçirilə bilmədi. Ona görə də Rusiyada görkəmli iqtisadçıların «valyuta dəhlizi» adlandırdığı bu valyuta siyasəti variantı da iqtisadi nəzəriyyə baxımından bir sıra tənqidlərə məruz qaldı. Üçüncü variant göstərdiyimiz kimi daimi qeyd olunmuş valyuta məzənnəsidir. Bu valyuta siyasəti variantının bir qayda olaraq ölkədaxili böhran hallarının qalxdığı şəraitdə istifadə edilir. A.Y. Naqovitsinin fikrinə görə, yuxarıda göstərilən hər bir variantın özünəməxsus nöqsanlar olduğu səbəbindən «qarışıq variantdan» istifadə etmək məqsədəuyğun olardı (4, 22). Lakin o, «qarışıq variantın» hansı tərzdə formalaşmasını, bir variant kimi öz ifadəsini tapmasını konkret olaraq göstərə bilmir. Müəllif sadəcə olaraq burada valyuta bazarına təsir edən (dünya və Rusiya valyuta bazarlarına) amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Həmin amillər sırasında inflyasiya sürəti, tədiyyə balansının vəziyyəti, kredit faizi, milli valyutaya etimad və valyuta əməliyyatlarında həyata keçirilən neqativ halların nəzərə alınması əsas götürülür. Bu və digər amillər nəzərə alınmadıqda, milli valyutanın xarici dövrəli valyuta təsiri aşağı düşür və xarici valyutanın ölkə daxilinə müdaxiləsi sürətlənmiş olur. Bu baxımdan, bir çox iqtisadçılar postsovet dövlətlərində, o cümlədən Rusiyada milli valyutanın xarici deyil, daxili dövrəliyinə üstünlük verilməsini mübadilə məntəqələrində, valyuta birjalarında dollarlaşdırma siyasətinin aparılmasını tənqid edir, milli valyutanın sıxışdırılıb aradan çıxarılmasını mənfi bir hal kimi qiymətləndirirlər. A.Q. Naqovitsinin hesablamalarına görə, ABŞ-dan kənar ölkələrdə dövriyyədə olan dolların 20 faizi Rusiya ərazisindədir.

Dövlətin valyuta siyasətində valyuta nəzarətinin və bu siyasətin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin düzgün əlaqələndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta nəzarəti ilk növbədə normativ bazaya, maliyyə-hüquqi tənzimlənməyə əsaslanır, habelə bu xarici ticarət fəaliyyətinin qaydaya salınması, daxili valyuta bazarının sabitləşməsi, ölkədaxili kapitalın qeyri-qanuni xarici ölkəyə axınının qarşısının alınmasında, ixrac nəticəsində xarici ölkələrdən əldə edilmiş gəlirlərin ölkəyə vaxtılı-vaxtında daxil edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən hər bir məsələ hər bir ölkə üçün bir problem xarakteri daşıyır. Ona görə də

yuxarıda göstərilən problemlər müvafiq orqanlar, təşkilatlar, iqtisadi nazirliklər, qurumlar, Mərkəzi Bank, kommersiya bankları və gömrük orqanları tərəfindən kompleks, sistemli qaydada təhlil edilməli və həll edilməlidir. Həm də burada iqtisadi, hüquqi və inzibati tədbirlər bir-birini tamamlamalıdır. Valyuta nəzarəti ilk növbədə valyuta əməliyyatlarının icrası zamanı valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasını tələb edir. Ona görə də valyuta nəzarəti həm hüquqi, həm fiziki şəxslər, bütövlükdə valyuta bazarı iştirakçılarının iqtisadi davranışına eyni qayda ilə, eyni tələblərlə yanaşmanı irəli sürür. Həmin problemin həlli makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ölkə xaricinə valyuta ehtiyatlarının, strateji əhəmiyyət kəsb edən xammalın aparılması zamanı qanunsuz əldə edilən qazancların azaldılmasında və yaxud bütövlükdə bu halların qarşısının alınmasında xarici ticarət, ixrac əməliyyatları və mexanizmləri, habelə maliyyə, gömrük və digər mexanizmlər vasitəsilə tənzimlənməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki bu problemlər həll edilmədən, bütövlükdə ölkənin digər iqtisadi problemlərini həll etmək də çətin olar. Burada sahibkarlıq fəaliyyəti, əmtəələrin qloballaşmış miqyasda mübadiləsi, xarici ticarət və habelə bank, gömrük orqanlarının fəaliyyəti haqqında dəqiq informasiya aşkarlığının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son vaxtlar valyuta tənzimlənməsində liberallaşdırma meyli üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Cari valyuta əməliyyatları və kapitalın hərəkətinə nəzarətdə qadağanedici hallar azalmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatda, valyuta sferasında korrupsiya hallarının çoxalması ilə əlaqədar olaraq, çirkin pulların «yuyulması» üzərində nəzarət gücləndirilmişdir. Bununla belə, burada sərbəst mübadilə məzənnəsi, qeyd olunmuş məzənnə və məhdud səciyyəli başqa valyuta ilə bağlı valyuta qrupları şəraitində belə nəzarətin, bütövlükdə valyuta siyasətinin düzgün aparılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatı, milli maliyyə bazarları spekulyativ kapitalla üzləşməli olur. Onlar milli valyuta məzənnəsinin aşağı salınmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Ona görə də hər bir dövlət valyuta münasibətlərində və valyuta bazarlarında tarazlı vəziyyətin təmin olunmasında maraqlı olmalıdır. Burada valyuta nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsində, bu sferada sabit tarazlığın təmin edilməsində valyuta əməliyyatlarının şəffaflığı, valyuta bazarı, alqı-satqısı haqqında düzgün informasiyanın olması, kapital hərəkətinin tənzimlənməsi, milli valyuta məzənnəsinə səmərəli təsir edilməsi, bütövlükdə valyuta risklərinin idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsinin mühüm makro və mikroiqtisadi əhəmiyyəti olan aşağıdakı istiqamətləri vardır:

1. İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyuta qazancları üzərində nəzarət;
2. İdxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyutanın alınması ilə əlaqədar əməliyyatların aparılması qaydası;

3. Dövlət, onun bankı tərəfindən aparılan cari valyuta əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarətin təşkili;

4. Bank sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və valyuta tənzimlənməsinin səmərəsinin artırılması;

5. Kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi və onun axınının qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi;

6. Normallaşdırılmış valyuta borclarının dövlət tərəfindən idarə edilməsi və dövlət bankının (Mərkəzi Bankın) qızıl-valyuta ehtiyatının artırılması;

7. Düzgün valyuta məzənnəsi siyasətinin aparılması;

8. Əsas qiymətli kağız hesab olunan milli pulun stabilliyini təmin etmək, ona təzyiqi azaltmaq üçün səhm bazarı və dövlət istiqrazlarının tənzimlənməsi.

İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsi və ixrac edən firma və şirkətlərin valyuta əməliyyatlarının idarə olunması, konkret məhsullar üzrə ixrac edənlərin lisenziyalandırılması, ixrac lisenziyasının verilməsi, ixracın həcmi stimullaşdırmaq üçün ixrac kreditlərindən istifadə edilməsi, ixrac sövdələşmələrinin hər cür risklərindən qorunması üçün sığortalanması, bütövlükdə ixrac əməliyyatlarında beynəlxalq qaydalara əməl olunması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Valyuta tənzimlənməsində ixrac əməliyyatlarının müəyyən olunmuş qaydalar və normativlər üzrə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Postsovet dövlətlərinin, demək olar ki, hamısı ixracdan, həm də idxaldan asılı vəziyyətə düşmüşlər. İxracda olduğu kimi, idxal əməliyyatlarında, idxal fəaliyyətində də şəffaflığı təmin etmək vacib məsələdir.

Burada ən başlıca problemlərdən biri də valyuta məzənnəsinin prioritet iqtisadi problemlərlə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Burada aşağıdakı problemlər daha önəmlidir: ümumi iqtisadi duruma, real sektora təsir edən amillərin düzgün olaraq nəzərə alınması; mübadilə məzənnəsi ilə iqtisadi artım problemlərinin əlaqələndirilməsi; valyuta məzənnəsinin büdcə kəsiri, ayrı-ayrı regionların, şirkətlərin, əhalinin kredit borcları, iqtisadiyyatın və əhalinin pula olan tələbatı, ölkənin və şirkətlərin xarici borclarla əlaqələndirilməsi, düzgün monetar siyasətin aparılması. Bu, xüsusi olaraq iqtisadiyyatın dollarlaşdırılması şəraitində daha önəmlidir.

Ədəbiyyat

- [1] Вопросы экономики, 2010, № 1, səh.5
- [2] Вопросы экономики, 2010, № 1, səh.30-32
- [3] Naqovitsin A.Q. Валютная политика. М.2000, səh.22
- [4] Арметов Н.М. Валютный контроль. М.,2001, səh. 4
- [5] Вопросы экономики, 2015, № 11
- [6] МЭ и МО, 2015, № 11

İNSAN POTENSİALININ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

T. Nəcəfova

i.e.n., AMEA II

e-mail: tarana1@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 20 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 20 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasında insan potensialından istifadənin sahibkarlığın inkişafına təsirinin daha da yaxşılaşdırılmasının müasir vəziyyətini nəzəri-praktik materiallar və statistik göstəricilər əsasında təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsullarına əsaslanır. Tədqiqat işində ölkə iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti, sahibkarlığın inkişaf mərhələləri, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və bu istiqamətdə təkliflər verilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, dövlət-sahibkar münasibətlərinin digər institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; sahibkarların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün mütəmadi tədbirlərin davam etdirilməsi; kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın, o cümlədən istehsal-kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi üzrə səylərin dəstəklənməsi vacibdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: geniş statistik məlumat tələb edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi: perspektiv dövr üçün sahibkarlığın, kiçik və orta biznesin inkişafının, eləcə də fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların (xüsusilə də əmək bazarında gərginlik olan ərazilərdə) iqtisadi həvəsləndirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, sahibkarlıq, insan potensialı, dövlət tənzimlənməsi, dövlət-sahibkar münasibətləri.

Jel Classification: E24

PRACTICAL ASPECTS OF INFLUENCE OF HUMAN POTENTIAL FOR ENTERPRISE DEVELOPMENT)

Abstract

The purpose of research - analysis of the current state of the impact of the use of the human potential for further development of entrepreneurship in Azerbaijan on the basis of theoretical and practical material and statistical data. The study was

conducted on the basis of such analysis methods such as systems analysis and logic synthesis. The research work of the current state of the economy has been analyzed, the stage of development of business, their features, and developed concrete proposals in this direction. The study found that should be supported by efforts to improve other institutional ties between the state and entrepreneurs; continuation of regular measures to expand export opportunities for entrepreneurs; expansion and strengthening of mutually beneficial cooperation, including production and cooperation relations among small, medium and large enterprises. Limitations of the study: requires extensive statistical information. Scientific novelty of research: present a proposal in the direction of ensuring the advancement of the estimated period of large, medium and small businesses, as well as the economic interests of those who are self-employed (especially in areas of tension in the labor market).

Keywords: national economy, entrepreneurship, human resources, government regulation, state-entrepreneur relationship.

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА НА РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА)

Резюме

Цель исследования – анализ современного состояния влияния использования человеческого потенциала на дальнейшее развитие предпринимательства в Азербайджане на основе теоретических, практических материалов и статистических данных. Исследование проводилось на основе таких методов анализа как системный анализ и логическое обобщение. В исследовательской работе было проанализированы текущее состояние экономики страны, стадии развития предпринимательства, их особенности, а также выработаны конкретные предложения в этом направлении. В результате исследования было выявлено, что должны быть поддержаны усилия по совершенствованию других институциональных связей между государством и предпринимателями; продолжению регулярных мер для расширения экспортных возможностей предпринимателей; расширению и укреплению взаимовыгодного сотрудничества, в том числе и производственно-кооперативных связей между малыми, средними и крупными предприятиями. Ограничения исследования: требуется обширная статистическая информация. Научная новизна исследования: даны предложения в направлении обеспечения продвижения в предполагаемый период крупного, среднего и мелкого бизнеса, а также экономической заинтересованности тех, кто занимается индивидуальной трудовой деятельностью (особенно в районах напряженности на рынке труда).

Ключевые слова: национальная экономика, предпринимательство, человеческие ресурсы, государственное регулирование, отношения государство-предприниматель.

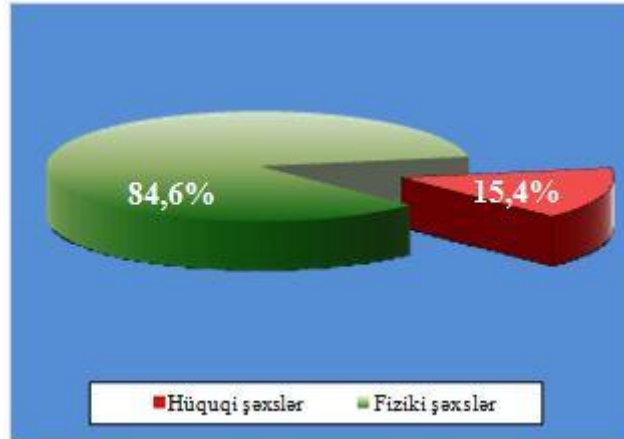
Ölkənin sahibkarlıq sektorunun inkişafı göstəricilərinin dinamikası həyata keçirilən iqtisadi islahatların uğurlu nəticələrinin əyani təsdiqidir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında və onun əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə edilən pozitiv meyllər özünü göstərməkdə davam edir. 2014-cü il ərzində 2013-cü illə müqayisədə ÜDM-in həcmi 2,8 faiz artaraq 59 milyard manata çatmışdır. Ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi, sağlam rəqabətin təmin edilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, sahibkarların maarifləndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və digər tədbirlər nəticəsində ümumi daxili məhsulun həcmində özəl sektorun payı 81,9 faiz təşkil etmişdir.

Qrafik 1. ÜDM-də özəl sektorun payı, %-lə

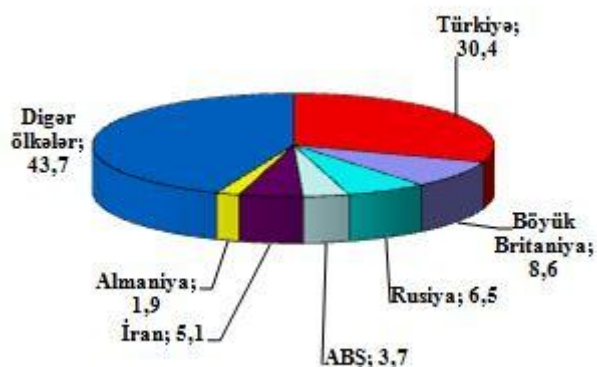
Aqrar sektor, sənaye, ticarət, mehmanxana və iaşə xidməti, tikinti, nəqliyyat, rabitə kimi istehsal və xidmət sahələrində qeyri-dövlət bölməsinin payı 70,0-99,8 faiz arasında dəyişir. Məşğulluğun 73,4 faizi özəl sektor tərəfindən təmin edilir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində əlavə dəyər 7,0 faiz artmış, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda payı 61,0 faizə çatmışdır. 2014-cü ildə özəl bölmədə istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 79,5 faizini təşkil etmiş, sənayenin ümumi istehsalının 92,4 faizi malların (əmtəələrin) istehsalı, 7,6 faizi isə xidmətlərin göstərilməsi hesabına yaradılmışdır. Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 614423 vahid olmaqla, onların 37,2 faizi Bakı şəhərində, 62,8 faizi regionlarda qeydiyyatdan keçmişdir. Sahibkarların ümumi bölgüsünə görə onların 15,4 faizini hüquqi şəxslər, 84,6 faizini isə fiziki şəxslər təşkil edir.

Qrafik 2. Sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü

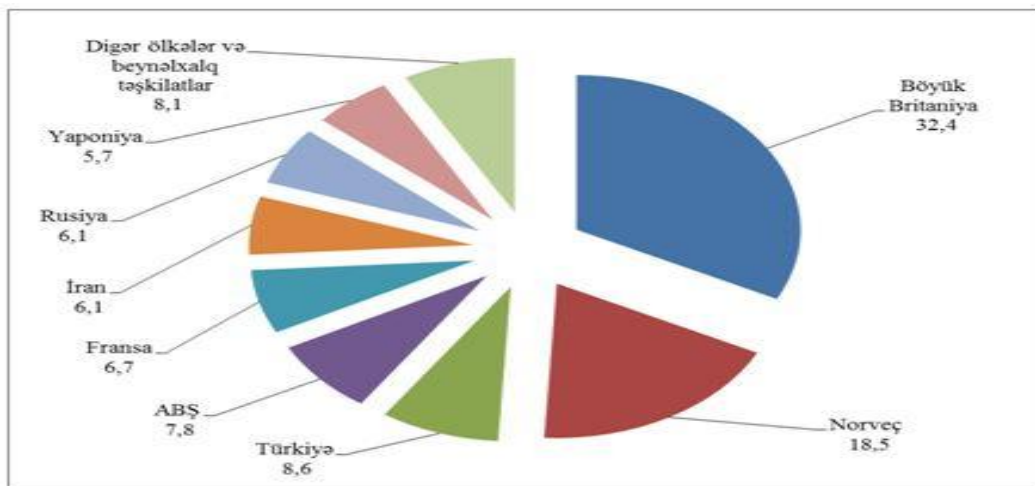
Müəssisələrin inkişafı dinamikası. 2014-cü il ərzində müəssisə və təşkilatların sayı 9 faiz artaraq, 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə 94563 vahid olmuşdur [17]. 2014-cü il ərzində 9130 yeni hüquqi şəxs qeydiyyatda alınmışdır. Bu dövrdə qeydiyyatda olan müəssisə və təşkilatların 26,3 faizi "Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri", 15,8 faizi "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi", 10,8 faizi "Tikinti", 9,8 faizi "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq", 6,3 faizi "Peşə, elmi və texniki fəaliyyət", 5,9 faizi "Emal sənayesi", 3,6 faizi "İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi", 3,2 faizi "Təhsil", 2,3 faizi "Informasiya və rabitə" və qalanları isə digər bölmələrin payına düşür. 2014-cü ildə müəssisələr əsasən Bakıda (9,4 faiz), Quba-Xaçmaz (12,5 faiz), Abşeron (11,6 faiz), Dağlıq Şirvan (16,8 faiz), Şəki-Zaqatala (11,9 faiz), Lənkəran (11,5 faiz), Aran (8,5 faiz) və Gəncə-Qazax (9,7 faiz) iqtisadi rayonlarında qeydiyyatda alınmışdır. 2014-cü il ərzində qeydiyyatda alınan yeni hüquqi şəxsin 1607-si dövlət mülkiyyətinə, 7-si bələdiyyə və 7516-sı xüsusi mülkiyyətə aid olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin 533-ü tam xarici investisiyalı, 147-si isə birgə müəssisələrə aiddir. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə qeydiyyatda alınmış 94563 hüquqi şəxsin 10540-ı dövlət mülkiyyətinə, 82370-i xüsusi mülkiyyətə (o cümlədən xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin 5429-u tam xarici investisiyalı, 1754-ü isə birgə müəssisələrə aiddir), 1653-ü bələdiyyə mülkiyyətinə mənsub olmuşdur. Statistik vahidlərin Dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçmiş tam xarici investisiyalı və birgə müəssisələr əsasən Türkiyə (30,4 faiz), Böyük Britaniya (8,6 faiz), Rusiya (6,5 faiz), İran (5,1 faiz), ABŞ (3,7 faiz), Almaniya (1,9 faiz) və digər ölkələrin (43,7 faiz) sahibkarları tərəfindən yaradılmışdır.

Qrafik 3. 100 faiz xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin ölkələr üzrə payı, faizlə

Ölkənin iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafı üçün 2014-cü ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala 17615,8 milyon manat vəsait yönəldilmiş, onun 75,4 faizi tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf edilmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilmiş vəsaitin həcmi 11,8 faiz artmışdır [16]. Ümumi sərmayənin 48,2 faizi dövlət, 51,8 faizi isə qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür [5]. Daxili mənbələrdən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin həcmi ümumi sərmayənin 72,3 faizini təşkil etmiş, onun 63,4 faizi dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. 2014-cü ildə xarici mənbələrdən əsas kapitala 4880,4 milyon manat investisiya yönəldilmişdir. Xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitin 4484,2 milyon manatı (91,9 faizi) Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, ABŞ, Fransa, İran, Rusiya və Yaponiya sərmayədarlarına məxsus olmuşdur.

Qrafik 4. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın xarici ölkələr üzrə strukturu

Kiçik müəssisələrin inkişaf dinamikası. Bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlığın inkişafı prosesi davam etmişdir. Ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayı və strukturu "Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu və "İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədlərinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə müəyyənləşdirilmiş işçilərin sayı və illik dövriyyə meyarına görə müəyyən edilir. 2015-ci il 1 yanvar tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 75119 vahidi kiçik müəssisələr olmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkə üzrə müəssisələrin ümumi sayının 79,4 faizini kiçik müəssisələr təşkil etmiş və onların əsas hissəsi ticarət (31,8 faiz), tikinti (12,7 faiz), digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi (12,2 faiz) və kənd təsərrüfatı (11,8 faiz) bölmələrində yaradılmışdır. Kiçik müəssisələrin 56,6 faizi Bakıda, 13,2 faizi Aran, 6,8 faizi Abşeron, 6,1 faizi Gəncə-Qazax, 5,8 faizi Lənkəran, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda yaradılmışdır [6].

Fiziki şəxslərin inkişaf dinamikası. Fiziki şəxslərin sayı dinamik şəkildə artmaqda davam etmişdir. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlıq formasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin sayı 12,5 faiz artaraq 519860 vahidə çatmışdır.

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin əsas hissəsi Bakıda (34,3 faiz), o cümlədən Aran (19,7 faiz), Gəncə-Qazax (12,7 faiz) və Lənkəran (7,5 faiz) iqtisadi rayonlarında qeydiyyatda alınmışdır. (cədvəl 9). Hesabat dövründə fərdi sahibkarların çox hissəsi "Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri" (36,8 faiz), "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq" (16,2 faiz), "Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı" (13,5 faiz) və "Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi" (13,3 faiz) bölmələrində qeydiyyatdan keçmişdir. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin 81,0 faizini kişilər, 19,0 faizini isə qadınlar təşkil etmişdir. Sahibkar qadınların 39,4 faizi Bakıda, 16,3 faizi Aran, 15,0 faizi Gəncə-Qazax, qalanları isə digər iqtisadi rayonlarda qeydiyyatdan keçmişlər. 2014-cü ildə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi 22,0 milyard manat olmaqla əvvəlki illə müqayisədə 10,0 faiz artmışdır. İstehlak mallarının 99,8 faizi özəl təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən 11,5 faizi hüquqi şəxs statuslu müəssisələrdə, 52,5 faizi fərdi sahibkarlara məxsus ticarət subyektlərində, 35,8 faizi əmtəə bazarlarında satılmışdır. Özəl bölmə üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi 2013-cü ilin səviyyəsini 10,0 faiz üstələmiş, bu bölmə üzrə real artımın 65,7 faizi fərdi sahibkarların ticarət fəaliyyəti sayəsində yaranmışdır. 2014-cü ildə elektron ticarət şəbəkəsində istehlakçılara 6,4 milyon manatlıq və ya əvvəlki illə müqayisədə 2,4 dəfə çox istehlak malları satılmışdır. Elektron ticarət dövriyyəsinin 94,6 faizini təşkil edən qeyri-ərzaq mallarının satışı əvvəlki ilin səviyyəsini 2,5 dəfə üstələyərək 6,1 milyon manata bərabər olmuşdur. Elektron ticarəti üzrə istehlak mallarının

satışının 91,3 faizi hüquqi şəxslərin, 8,7 faizi isə fərdi sahibkarların ticarət subyektləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Dövlət Gömrük Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2014-cü il ərzində Azərbaycan Respublikası 150 ölkə ilə ticarət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq etmişdir. 2014-cü il ərzində bir çox sahibkarlıq subyektləri, o cümlədən Bakı şəhərində "Norm" sement zavodu, Sumqayıt şəhərində "Azərsun Sənaye Parkı"nın nəzdində kağız və karton istehsalat kombinatı, Yağ fabriki, Mis emalı zavodu, Gəncə şəhərində "DET-AL Alüminium" MMC-nin Metaltökmə və fasiləsiz yayma, Təzyiqlə emal və boyama zavodları, Ağdaş rayonunda Gilan Yem və Ağdaş meyvə emalı zavodları, İsmayıllı, Lənkəran və Şəmkir rayonlarında çörək zavodları, Qəbələ rayonunda "Tufan" Dağ-Xizək Yay-Qış İstirahət Kompleksinin birinci mərhələsi, "Qafqaz Yengicə Termal Hotel və SPA" otel kompleksi, Naftalan şəhərində "Qarabağ SPA and Resort" otel kompleksi, Lənkəran rayonunda Çörək istehsalı zavodu, Füzuli rayonunda Tikiş fabriki, Şamaxı rayonunda "Şamaxı Palace Platinum By Rixos" oteli kompleksi və s. obyektlər istifadəyə verilmişdir [6].

Azərbaycanda qadın sahibkarlığın inkişafı. 2015-ci ilin əvvəlinə ölkə əhalisinin sayı 1,2 faiz artaraq 9 milyon 593 min nəfər olmuşdur ki, onların da 49,8 faizini kişilər, 50,2 faizini isə qadınlar təşkil etmişdir.

2014-cü ildə məşğulluğun 73,4 faizi özəl sektor tərəfindən təmin edilmişdir. Bu dövrdə vergi daxilolmalarında qeyri-dövlət sektorunun payı 70,4 faiz təşkil etmişdir. Məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən ölkə üzrə rəsmi işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayı 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə 28,7 min nəfər olmuşdur ki, onların da 39,4 faizini qadınlar təşkil etmişdir [4].

Ölkəmizdə elektron xidmətlərin tətbiqi həyatımızın bütün sahələrini, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı xidmətləri də əhatə edir. Müəssisə və təşkilatların elektron qaydada qeydiyyatı başlamasından sonra onların sayı əvvəlki ilə nisbətən 9 faiz artaraq 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə 94563 vahid olmuşdur.

2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarlıq formasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin sayı 12,5 faiz artaraq 519860 vahidə çatmışdır.

Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsünə gəldikdə, onların 15,4 faizini (94563 vahid) hüquqi şəxslər, 84,6 faizini (519860) isə fiziki şəxslər təşkil edir.

Fərdi sahibkarlıq formasında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin 19 faizini qadınlar, 81 faizini isə kişilər təşkil etmişdir.

Fərdi sahibkarların cins tərkibinin regionlar üzrə bölgüsündən aydın olur ki, Bakıda (21,9 faiz), habelə Gəncə-Qazax (22,6 faiz) və Şəki-Zaqatala (20,6 faiz) iqtisadi rayonlarında qadın sahibkarların payı ölkə üzrə orta göstəricidən yuxarıdır.

Fiziki şəxslərin tərkibində sahibkar qadınların 60,6 faizi regionlarda, 39,4 faizi isə Bakıda qeydiyyatdan keçmişdir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qadın sahibkarlar əsasən "Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri" (39,6 faiz), "Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq" (17,7

faiz) digərləri isə əsasən yüngül sənaye, tikiş sənayesi, xalçaçılıq, tətbiqi incəsənət, xalq sənətkarlığı, elm və təhsil, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər xidmət (42,7 faiz) sahələrində çalışırlar [5].

Son illərdə qadın sahibkarların sayının artdığı müşahidə olunur. Qadın sahibkarlığının inkişafı yoxsulluğun azaldılmasına, məşğulluğun təmin edilməsinə və bir çox hallarda, cəmiyyətdə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Ötən illər ərzində ölkədə qadın sahibkarlığının inkişafı istiqamətində yaradılmış dəstək mexanizmləri vasitəsilə silsilə tədbirlər davam etdirilmişdir. İstənilən işgüzar fəaliyyət kimi, qadın sahibkarlığının inkişafının da mühüm amili zəruri maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi imkanları ilə bağlıdır. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş sənədlər sahibkarların maliyyələşdirilməsinin səmərəli mexanizmini formalaşdırmaqla, sahibkar qadınların da maliyyə vəsaiti ilə təminatı imkanlarını genişləndirmişdir. Fondun vəsaitindən istifadə üzrə seçilmiş müvəkkil banklar tərəfindən əsasən regionlarda fəaliyyət göstərən onlarla qadın sahibkarın məişət-sanitariya məmulatlarının istehsalı, yüngül sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı yönümlü investisiya layihələri maliyyələşdirilmişdir. 2002-2014-cü illər ərzində 2773 qadın sahibkara 55,5 milyon manat, o cümlədən 2014-cü ildə 703 qadın sahibkara 9,3 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir (qrafik 4). 2002-2014-cü illər ərzində qadın sahibkarlara verilmiş güzəştli kreditlər hesabına 3460 yeni iş yerinin, o cümlədən 2014-cü ildə verilmiş güzəştli kreditlər hesabına 1377 yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədilə ölkə xaricində keçirilən tədbirlərdə qadın sahibkarların iştirakı daim təmin edilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə Almaniya Federal İqtisadiyyat və Texnologiyalar Nazirliyi arasında imzalanmış memorandumda uyğun olaraq, ölkə sahibkarları “biznesin idarə edilməsi sahəsində kadrların ixtisasının artırılması” proqramı çərçivəsində 220 sahibkardan 46-ı qadın sahibkar, o cümlədən 2014-cü il ərzində 47 sahibkardan 16-ı qadın sahibkar olmaqla Almaniyada ixtisas artırma kurslarına göndərilmişdir.

Bununla yanaşı, ölkədə keçirilən tədbirlərdə, konfranslarda, biznes forumlarda seminar və treninqlərdə qadın sahibkarların iştirakı təmin edilmişdir.

Qadınların sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, əldə olunmuş məlumatların ölkədə tətbiqi siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir.

Sahibkarlıq subyektlərinə verilmiş dövlətin güzəştli kreditləri. 2014-cü ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vasitəsilə 5560 sahibkarlıq subyektinə 295 milyon manat dövlətin güzəştli kreditləri verilmiş və bu kreditlər hesabına 12564 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır.

Güzəştli kreditlərin 82,7%-i aqrar sektorun, 17,3%-i müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalının inkişafına verilmişdir. Verilmiş kreditlərin 77,7%-i respublikanın regionlarının, 22,3%-i isə Bakı şəhərinin qəsəbələrinin payına düşür.

Sahibkarların güzəştli kreditləşməsinin tam olaraq elektronlaşdırılması və əsaslandırılmış nümunəvi investisiya layihələrinin təşviq olunması nəticəsində ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə maliyyələşdirilmiş layihələrin sayı 24,4% artmışdır.

2014-cü il ərzində kiçik həcmli 5449 layihəyə 63,9 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlər hesabına 9475 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır.

2013-cü illə müqayisədə kiçikhəcmli layihələrin sayı 24,5%, məbləği 20,8% və bu kreditlər hesabına yeni yaradılan iş yerlərinin sayı isə 23,5% artmışdır. Fondun vasitəsilə müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan iri layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, kiçik həcmli layihələrin də güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Əsasən əhalinin həssas qruplarının, o cümlədən məcburi köçkün, əlil, gənc və qadın sahibkarların, eləcə də aztəminatlı ailələrin kiçik həcmli kreditlərdən maksimum bəhrələnərək özlərinə biznes imkanları yaratmaları daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, 317 məcburi köçkün sahibkara 7,7 mln. manat, 703 qadın sahibkara 9,3 mln. manat və 1249 gənc sahibkara 49,7 mln. manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlər hesabına müvafiq olaraq 545, 1377 və 2403 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır.

Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan aqrar sektorun inkişafı ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin və məşğulluğunun təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına, güzəştli kreditlərin verilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir və bu istiqamətdə fəaliyyət getdikcə genişlənir. Bu dəstək tədbirlərinə misal olaraq Fondun vəsaitləri hesabına dövlətin güzəştli kreditlərinin verilməsini göstərmək olar.

Aqrar sektorun inkişafı ilə bağlı 5366 (96,5%) layihəyə 244 (82,7%) milyon manat dövlətin güzəştli kreditləri verilmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə maliyyələşdirilən layihələrin sayının 25,1%, məbləğinin isə 28,7% artması deməkdir.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Fond tərəfindən 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı 5344 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 164,2 milyon manat, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı 11 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 22,2 milyon manat və digər ərzaq məhsullarının istehsalı ilə bağlı 57 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə

12,2 milyon manat güzəştli kredit vəsaiti ayrılmışdır. Maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 11050 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır.

“Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 16 yanvar 2014-cü il tarixli sərəncama uyğun olaraq, dövlətin güzəştli kreditləri hesabına tutumu 152 min ton olan 6 logistik mərkəzə 32,7 milyon manat və 3 ixtisaslaşdırılmış yaşıl marketə 19,8 milyon manat güzəştli kreditlər verilmişdir. Bu layihələr üzrə 486 yeni iş yerinin yaradılması imkanı yaranmışdır. Belə yaşıl marketlərin yaradılması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların vasitəçilərsiz bazara çıxmasına şərait yaradır ki, bu da istehlakçıların fasiləsiz olaraq əlverişli qiymətlərlə keyfiyyətli məhsullarla təmin olunmasına imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda aqroparkların yaradılması aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafını daha geniş şəkildə təşviq edərək sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, rəqabət-qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, ixrac potensialının və məşğulluğun artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Sahibkarlığın inkişafının insan kapitalına təsiri. Təhsilin insan inkişafında rolundan danışanda söhbət mütləq iki istiqamətdən birinə yönəlir: ya təhsilin insan potensialının artırılmasına təsiri, ya da təhsilin insan kapitalının yaradılmasında rolu müzakirə olunur. İnsan inkişafı konsepsiyasında “insan potensialı” anlayışı öz əhatə dairəsinə görə “insan kapitalı” kateqoriyasından daha genişdir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi baxımından, təhsilə sərmayələrin məqsədi əmək məhsuldarlığını artırmaqdır. İnsan inkişafı yanaşması tərəfdarlarının fikrincə isə iqtisadi inkişafın əsas məqsədi insanın özüdür.

İnsan kapitalı – təhsilə və ixtisaslı kadr hazırlığına qoyulmuş kapital texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatı formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Onun sayəsində zənginləşmiş işçi qüvvəsi isə adi, ixtisas və təhsil almamış işçi qüvvəsinə nisbətən elmi-texniki tərəqqini daha sürətlə inkişaf etdirir, onun nailiyyətlərindən bacarıqla və səriş-təli istifadə edir, nəticə etibarilə daha çox mənfəət, gəlir və məhsul yaradır, əhalinin daha firavan yaşamasına maddi imkan formalaşdırır [7].

İxtisaslı kadr hazırlığına qoyulmuş kapital müəyyən əmək sahəsində səriştə və təcrübəyə malik inkişaf etmiş, həm də işçi qüvvəsidir ki, insanın buna malik olması üçün ona müəyyən təhsil və ya xüsusi hazırlıq verilməlidir, bunun üçün isə kapital qoyulmalıdır.

Xüsusi hazırlıq, təhsil tələb edən ixtisaslı əmək adi işçi qüvvəsinə nisbətən daha çox məsrəf tələb edən, istehsalına daha çox iş vaxtı sərf olunan və buna görə də dəyəri daha yüksək olan işçi qüvvəsinin təzahürüdür.

Həm də ona görə belə kapitala insan kapitalı deyilir ki, təhsilə və ixtisas hazırlığına qoyulmuş kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanmış texniki biliklər və bacarıqlar ehtiyatı, işçi qüvvəsi, onun sahibi insan tərəfindən ona sərf edilmiş kapitalın dəyərindən daha çox dəyər yaradır, elmi, texnikanı inkişaf etdirir, ondan səmərəli istifadə edir, cəmiyyət üçün tələb olunan səviyyədə insan tərbiyə edir, deməli, bütün növ kapitallar kimi, insan kapitalı da məqsədli səciyyə daşıyır.

Bunun sayəsində insan kapitalı əmək amilinin yeni iqtisadi formasını meydana çıxarır, onun inkişafını və formalaşmasını təmin edir. İnsan kapitalı işçi qüvvəsində texniki bilik və bacarıq ehtiyatının toplanmasını ifadə edir. Çünki bunsuz işçi qüvvəsi müasir elmi-texniki inqilab və fəaliyyət göstərə bilməz. Məhz insan kapitalı öz mahiyyəti etibarilə insanda texniki biliklərin və bacarıqların artması sayəsində mövcud ehtiyatlardan daha faydalı istifadəni, hətta istehsal imkanlarının məhdudluğu şəraitində daha yüksək nəticələrə nail olunmasını şərtləndirir. İnsan kapitalı iqtisadi imkanlara deyil, əqli imkanlara görə daha çox məhsul və nemət istehsal etməyə imkan verir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının məşhur iqtisadçı alimləri Pol A. Samuelson və Vil-yam D. Nordahus özlərinin “İqtisadiyyat” dərslində insan kapitalını “təhsil və ixtisaslı hazırlığa qoyulmuş kapital sayəsində işçi qüvvəsində toplanılmış texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatı” kimi qiymətləndirmişlər. Bununla yanaşı, həmin ölkənin Harvard Universitetinin professoru N.Qreqori Mənkü “İqtisadiyyatın əsasları” dərslində insan kapitalını “Təhsil və iş zamanı əldə edilən biliklər formalaşmasında insanda toplanmış investisiyalar” kimi dəyərləndirmişdir. Fikrimizcə, insan kapitalına verilən bu iki tərif məzmun və mahiyyətcə bir-birini tamamlasa da, “İqtisadiyyat” dərslindəki fikirlər tutumlu, zəngin və dolğundur.

Mühüm sosial-iqtisadi, mənəvi və hətta siyasi əhəmiyyəti olan insan kapitalının normal olaraq reallaşdırılması və gerçəkləşməsi aşağıdakı istiqamətlər vasitəsilə təmin olunur:

- təhsilə kapital qoyuluşu vasitəsilə;
- ixtisaslı kadr hazırlığına kapital qoyuluşu vasitəsilə;
- nəhayət, elmə kapital qoyuluşu vasitəsilə.

Son illərdə ölkəmizdə insan kapitalının reallaşması istiqamətində xeyli iş görülmüş, xüsusilə peşəkar kadrların hazırlanmasına, təhsilin inkişafına, bu sahəyə ayrılan büdcə vəsaitinin ildən-ilə çoxalmasına, təhsil işçilərinin sosial məsələlərinin həllinə, tələbələrin təqaüdlərinin artırılmasına, istedadlı tələbələrin xarici ali məktəblərə qəbuluna, təhsil işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta və ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi son illərdə xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır, orta məktəblər üçün yeni binalar, ali məktəblərdə yeni korpuslar tikilir, laboratoriyalar zənginləşdirilir və yeniləri yaradılır. Bütün bunlar isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, işçi qüvvəsinin texniki bilik və vərdislərinin artırılmasına, onların əməyinin səmərəliliyinin çoxalmasına əlverişli şərait yaradır.

Təkcə ABŞ-da 400 nəfər azərbaycanlı gənc həmin ölkənin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil alır. Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ali və orta məktəblərdə tətbiqinə qoyulan vəsaitin həcmi getdikcə çoxalır. Hazırda ölkəmizdə də informasiya cəmiyyəti və elmtutumlu iqtisadiyyat formalaşmışdır. İnformasiya və kommunikasiyaların davamlı inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqə-

mətləri sırasında yer almış, onun nəinki sosial-iqtisadi inkişafda, habelə təhsilin və elmin irəliləməsində mühüm rolü hiss olunmağa başlamışdır [11].

Eyni zamanda təhsil sistemi üçün yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ölkədə təhsilin və elmin inkişafının elmi əsaslarla qurulması prinsipi ardıcıl olaraq davam etdirilməlidir. Bundan başqa, təhsilin və elmin maliyyə təminatı mexanizminə bir daha yenidən baxılmalıdır. Həm də maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal, xidmət müəssisələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlığını təmin etmək məqsədilə respublikamızın bəzi nazirlikləri və iri maddi istehsal müəssisələri nəzdində onların hesabına daimi fəaliyyət göstərən kurslar və ixtisaslı işçilər hazırlayan məktəblərin yaradılması məsələləri götür-qoy edilməlidir.

Ölkəmizin ali və orta ixtisas məktəb tələbələrinin, habelə sahibkarların və rəhbər işçilərin insan kapitalı və onunla əlaqədar digər məsələlər üzrə biliklərinin daha da genişləndirilməsi məqsədilə “İqtisadi nəzəriyyə” fənninə ayrıca bir mövzu salınmalı və tədris olunmalıdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, indi ölkəmizdə təhsilin inkişafı üçün heç vaxt olmadığı qədər əlverişli şərait yaradılmışdır. Bu isə heç şübhəsiz, insan kapitalının reallaşdırılması və gerçəkləşdirilməsi işində yeni istiqamətlər formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

İnsan kapitalı ölkənin ən qiymətli sərvətidir. Dövlət investisiyaları üzrə kadr potensialının gücləndirilməsi layihəsi (2009-2013) bu sahədə müasir texnologiyalarla idarəetmə təlimlərinin keçilməsi və xüsusi texniki təlimlərin keçilməsini təşkil edir. Hazırda dövlətin qarşısına qoyduğu vacib məsələ bacarıqlı işçi qüvvəsinin hazırlanması olmalıdır. Bəzən ölkədə xüsusi sektorlara (neft, qaz, maliyyə, iqtisadiyyat və s.) axın digər vacib sektorlarda kadrların çatışmazlığına gətirib çıxarır. İnkişaf etmiş ölkələrdə adətən inkişafa ehtiyacı olan sektorlar üçün xüsusi strateji layihələr vasitəsilə bu boşluğu aradan qaldırmaq mümkün olur. Azərbaycanda da neft sektorundan əldə olunan gəlirlər neft sahəsində bacarığın inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sektorlarının inkişafına yönəldilir. Hələ 2007-ci ildə Azərbaycan hökumətinin ən yüksək səviyyələrində “qara qızılın insan qızılına” çevrilməsi uzunmüddətli milli prioritet kimi qəbul edilmişdi.

2012-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”** İnkişaf Konsepsiyası böyük əhəmiyyətə malik olan strateji bir sənəddir. Konsepsiyada yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi, həssas qrupların sosial müdafiəsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, təbii sərvətlərdən istifadənin azaldılması və digər məsələlər barədə əsaslı inkişaf proqramı ortaya qoyulmuşdur.

2020-ci ilədək Azərbaycanda milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyənələşdirən bu sənəddə təhsilə bilavasitə və birbaşa aidiyyəti olan hissələrdə elmi potensialın möhkəmləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, informasiya

və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, insan kapitalının inkişafı və müasir təhsil sisteminin formalaşdırılması kimi prioritetlər irəli sürülmüş, konkret fəaliyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə

- sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə mövcud və yaradılacaq təsisatlar arasında ümumi məqsədin reallaşdırılması baxımından səmərəli əməkdaşlığın qurulması;
- sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmış biznes mühitdən eyni dərəcədə faydalanması imkanlarını təmin edəcək rəqabət mühitinin formalaşdırılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi;
- iqtisadi tənzimləmə üsullarının tətbiqi sahəsində dövlət (büdcə gəlirlərinin formalaşması, iqtisadi təhlükəsizlik və s.), sahibkar (mənfəətin artırılması) maraqlarının cəmiyyət maraqları baxımından vahid müstəviyə gətirilməsini təmin edən tarazlı vergi, gömrük, tarif siyasətinin həyata keçirilməsi;
- dövlət-sahibkar münasibətlərinin digər institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- sahibkarların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi üçün mütəmadi tədbirlərin davam etdirilməsi;
- kiçik, orta və iri müəssisələr arasında qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın, o cümlədən istehsal-kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi üzrə səylərin dəstəklənməsi;
- ölkədə sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatı və kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun yeni informasiya texnologiyalarından istifadə edərək müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılması.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı-2014
- [2] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı-2013
- [3] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-cü ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı-2012
- [4] Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-cü ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat, Bakı-2011
- [5] Azərbaycan Dövlət İstatistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2002-2014
- [6] Azərbaycan Dövlət İstatistika Komitəsi, Azərbaycan Regionları. 2010-2014

- [7] Шумпетер И. Теория экономического развития (исследования прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) (пер. с нем). М. Прогресс 1982, с. 455.
- [8] Seref Gümüş. İnnovasionu oluşturan işletmelerin yaşam döngüleri. Hiperlink yayınları, 2014, (149 c.).
- [9] AKYOS, M., DURGUT, M., GÖKER, A. (2003). Ulusal inovasyon sistemi (Kavramsal çerçeve, Türkiye incelemesi ve ülke örnekleri), İstanbul, TÜSİAD. S.23].
- [10] <http://www.economy.gov.az/index.php?lang=az>
- [11] http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=397&Itemid=134&lang=az
- [12] http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=152&Itemid=146&lang=az

ИССЛЕДОВАНИЕ ПО СОЗДАНИЮ НОВЫХ РЕЦЕПТУР КОЛБАС НА ОСНОВЕ КРАСИТЕЛЯ И АРОМАТИЗАТОРОВ, ФИЗИКО- ХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КОЛБАС

Н.С. Гадимова

Доцент, к.т.н., UNEC

Mobil: (+994 50) 377 02 67

E-mail: natavan.qadimova@mail.ru

Н.А. Ахундова

Доцент, к.б.н., UNEC

Mobil: (+994 50) 637 97 42

E-mail: naza_a@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Резюме

Целью исследования является определение состояния качественного и количественного состава свободных и связанных аминокислот в мясных изделиях, предназначенных для детского питания, а также разработка естественных красителей из крови убойных животных для частичной или полной замены канцерогенного нитрита натрия. Исследовательская работа проводилась с помощью органолептических, физико-химических и биохимических методов исследования. В результате исследований разработаны рецептуры двух новых видов мясопродуктов для детского питания. Практическая значимость исследования: включение в рецептуру колбасок субпродуктов (10% мышц сердца) и овощного наполнителя (7% моркови) обуславливает экономию высокосортного мяса и обогащает готовые изделия витаминами, микро- и макроэлементами. Новизна и оригинальность исследования: определен качественный и количественный состав свободных и связанных аминокислот белков мясных изделий, показана их полноценность в отношении незаменимых и лимитирующих аминокислот, по содержанию белков, жиров, углеводов и т.д. Для повышения качества мясопродуктов, снижения количества токсических веществ (нитрита натрия) предложен комплексный краситель.

Ключевые слова: детское питание, краситель, свободные аминокислоты, связанные аминокислоты, нитрит натрия.

JEL Classification Codes: L16

**RƏNGLƏYİCİ VƏ AROMATİZATORLARIN ƏSASINDA YENİ NÖV
KOLBASA MƏMULATLARI RESEPTURASININ İŞLƏNİB
HAZIRLANMASI, KOLBASALARIN FİZİKİ-KİMYƏVİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi uşaq qidası üçün nəzərdə tutulan ət məhsullarının hazırlanması prosesində sərbəst və birləşmiş amin turşularının miqdarının və keyfiyyətinin təyin edilməsi həmçinin konserogen natrium nitriti qismən və ya tamamilə əvəz edən kənd təsərrüfatı heyvanlarının qanından təbii rəngləyicinin alınmasıdır. Tədqiqat işi orqanoleptiki, fiziki-kimyəvi və biokimyəvi üsulların köməyi ilə aparılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq uşaq qidası üçün iki yeni növ ət məhsullarının resepturası işlənib hazırlanmışdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: kolbasaların resepturasına subməhsulların (10% ürək) və (7% kök) daxil edilməsi, yüksək keyfiyyətli ətə qənaət etməklə bərabər, hazır məhsulları vitaminlərlə, mikro- və makroelementlərlə zənginləşdirir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: ət məhsullarında sərbəst və birləşmiş amin turşularının kəmiyyət və keyfiyyətə təkibi təyin edilmişdir. Ət məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, natrium nitritin miqdarının azaldılması həmçinin hazır məhsulun lazımı orqanoleptiki xüsusiyyətlərinin təmin edilməsi üçün kompleks rəngləyicinin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: uşaq qidası, rəngləyici, sərbəst amin turşuları, birləşmiş amin turşuları, natrium nitrit.

**RESEARCH ON CREATION OF NEW SAUSAGE FORMULAS ON THE
BASIS OF DYE AND FLAVOUR ENHANCERS. PHYSICAL AND
CHEMICAL PROPERTIES OF SAUSAGES**

Abstract

The aim of the observations was to define a condition of qualitative and quantitative composition of free and connected amino acids on a meat basis in the process of production of meat products intended for children nutrition, taking into consideration state condition of other biochemical components, and also to develop natural dye from blood of slaughtered animals for partial or full replacement of carcinogenic sodium nitrite. Research work was carried out by means of organoleptic, physicochemical and biochemical methods of research. As a result of researches formulas of two new types of meat products for children nutrition were developed. Practical importance of research: Inclusion in sausage formula of by-products (10% heart muscles) and vegetable filling (7% carrot) causes saving of high-graded meat and enriches finished goods with vitamins, micro- and macro-

elements. Novelty and originality of the research: the qualitative and quantitative composition of free and connected amino acids of proteins of meat products is defined, and also their full value concerning the irreplaceable and limiting amino acids, according to the content of proteins, fats, carbohydrates, etc. is shown. In order to improve the quality of meat products, reduction in amount of toxic substances (sodium nitrite), the complex dye providing the required organoleptic properties of an end product is offered.

Key words: children nutrition, dye, free amino acids, connected amino acids, sodium nitrite.

В настоящее время все больше внимания уделяется вопросам рационального питания детей с учетом удовлетворения их потребностей в белках, жирах, углеводах, витаминах и минеральных солях. При создании продуктов детского питания необходимо учитывать много факторов, в том числе разработку таких рецептур и технологии изготовления продуктов, которые обеспечат максимальное сохранение незаменимых веществ, содержащихся в сырье, высокое качество и биологическую ценность готового продукта, сбалансированного по белково-жировому, аминок- и жирнокислотному составам, содержащим витамины, макро- и микроэлементы, пониженное количество соли, специй, нитрита, строгий контроль за содержанием в сырье и готовых продуктах вредных химических веществ, выработку продукции в удобных для потребителя упаковке, гарантирующие достаточно длительный срок хранения (1,2,3,4,5).

С этой целью в работе поставлена задача - определить влияние комплексного красителя на колбасные изделия, изготовленные с введением в рецептуру субпродуктов и растительных добавок. Кроме того, в состав рецептур были введены ароматизаторы на основе эфирных масел различных пряноароматических растений, обладающих определенными ингибирующими свойствами благодаря составу эфирных масел: чабрецового, базилика, мяты, укропа, лавра благородного (рецептуры колбас представлены в таблице 1.). Для получения более объективных данных по сравнительным технологическим показателям в качестве контроля была выбрана рецептура сосисок «Диабетические» в/к, как наиболее близкая к рецептурам вновь разрабатываемых изделий.

Таблица 1. Оптимальное соотношение компонентов колбасок (на 100 кг несоленого сырья)

Компоненты	Наименование колбасок, сосисок		
	Колбаски 1	Колбаски 2	«Диабетические»
Говядина жилованная высшего сорта	57	-	40
Говядина жилованная 1-го сорта	-	51	-

Свинина жилованная н/ж	16	36	50
Свинина жилованная жирная	10	-	-
Сердце говяжье	10	-	-
Морковь столовая	-	7	-
Крахмал картофельный	2	3	-
Молоко каровье сухое цельное или обезжиренное	3	3	5
Меланж яичный	2	-	5
Пряности и материалы, кг			
Соль поваренная пищевая	1,6	1,6	1,8
Комплексный краситель	2,0	2,0	
Ароматизаторы:			
«Рейхан 1»	0,2	-	
«Рейхан 2»	-	0,2	
Аскорбинат натрия	0,05	0,05	
Нитрит натрия	0,003	0,003	0,0068
Компоненты			
Перец черный	-	-	0,2
Мускатный орех	-	-	0,2
Корица молотая	-	-	0,1

Источник: таблица была составлен авторами

С целью получения полного объекта значений технологических параметров, физико-химических показателей в экспериментах проводили отбор проб на всех основных стадиях технологической обработки, а режимы обработки с помощью электроники выдерживали в заданных температурах, а именно: подсушку-(85-87°C); обжарку-(102-105°C); с достижением температуры внутри батончика (70-72°C); охлаждение до температуры внутри (10-12°C). Результаты измерений предсталены на рисунках 1- 4.

Изменение содержания влаги в образцах соответствует общим законам термодинамики. На первом этапе, образцы имеют наибольшую влажность и мокрую поверхность, поскольку подводимое тепло тратится на испарение влаги только снаружи. Диффузия влаги из внутренних слоев еще незначительна, поэтому температура снижения влажности мала. С увеличением продолжительности нагрева и температуры ($t=105^{\circ}\text{C}$) увеличиваются скорости тепло-массообменных процессов, и кинетика изменения содержания влаги начинает подчиняться общим законам термодинамики. Это подтверждают экспериментальные данные рис. 1. Установлено, что начальная влажность фарша колбас №1 (69,4%), колбас №2 (69,1%), «Диабетический» (68,4%) после термической обработки и охлаждения снижаются до значений (66,0%); 66,7%; 65,3%) соответственно.

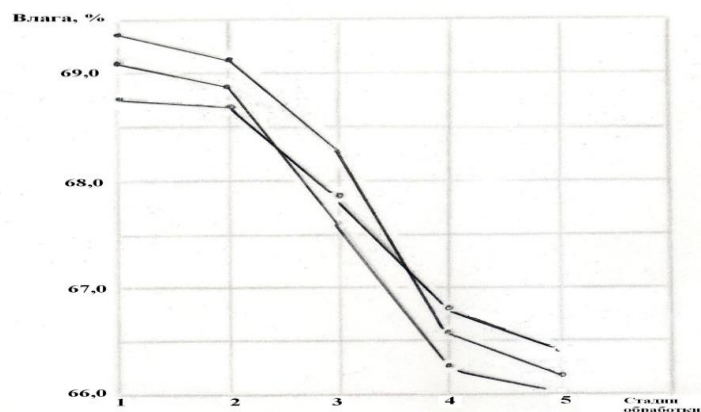

Рис. 1. Изменение влажности на различных стадиях обработки (1-фарш; 2-подсушка; 3-обжарка; 4-варка; 5-охлаждение). Колбаса № 1; Колбаса № 2; Сосиски «Диабетические»

Установленные закономерности изменения содержания жира и характер поведения жиров в диффузионных процессах и в условиях нагрева соответствуют общим представлениям об их плавлении и потерях с бульоном. Кинетика изменения содержания жиров показана на рис 2, где содержание жира снижается у колбас №1 с 19,3% до 15,3%; у колбас №2 с 17,9% до 15,6%; в контроле с 18,2% до 16,4%. Следует отметить аномальное поведение структур колбасы под номером 2 на последних стадиях обработки, при которых темп потери жира несколько снижается из-за его физического удержания внутри структуры клетчаткой наполнителя.

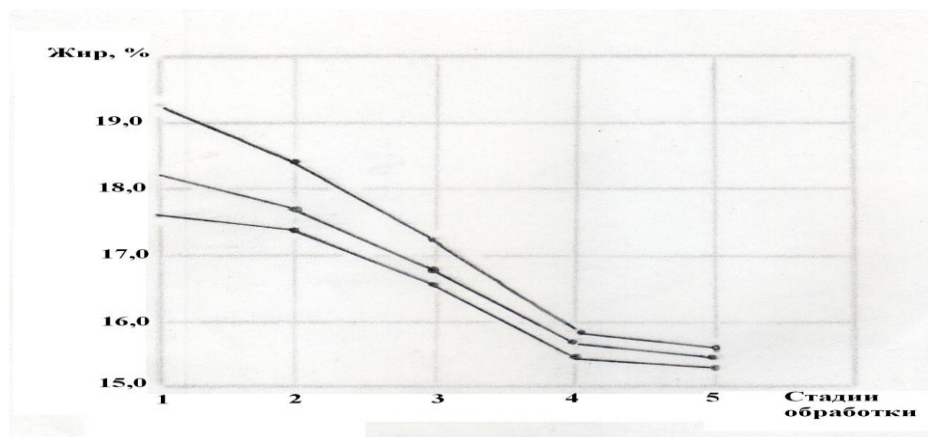

Рис. 2. Изменение содержания жира на различных стадиях обработки (1-фарш; 2-подсушка; 3-обжарка; 4-варка; 5-охлаждение). 1.Колбаса № 1; 2.Колбаса № 2; 3.Сосиски «Диабетические»

Для соленых мясопродуктов, какими являются фаршевые структуры, характерна умеренная кислотность среды в экспериментах рН (5,9; 6,0; 5,8) соответственно для образцов. Характерным является то, что в опытных образцах и контрольных на стадиях фаршеприготовления и обжарки рН не меняется или меняется незначительно, т.к. во внутренних структурах белков не происходит значительных изменений. Но по мере нагревания начинается накопление ионов натрия из соленого раствора под воздействием тепла, и рН среды сдвигается в щелочную сторону, т.е. должно наблюдаться увеличение значений рН. Это подтверждают экспериментальные данные рис 3. Максимальное значение рН при этом наблюдали в процессе обжарки, когда белки только начинают прогреваться и конформационные их изменения еще незначительны (начало коагуляции). В последующий период нагрева структуры начинаются денатурационно-коагуляционные процессы, и отдельные белки гидролизуются, за счет чего происходит изменение рН, что способствует улучшению цветообразования. В результате физико-химических изменений начальные значения (фарша), приведенные выше на стадии обжарки достигают значений 5,90; 6,10; 5,70, а на стадии готового продукта 5,50; 5,50; 5,6, т.е. структура достигает оптимальных значений рН, характерных для естественного мяса и мясопродуктов.

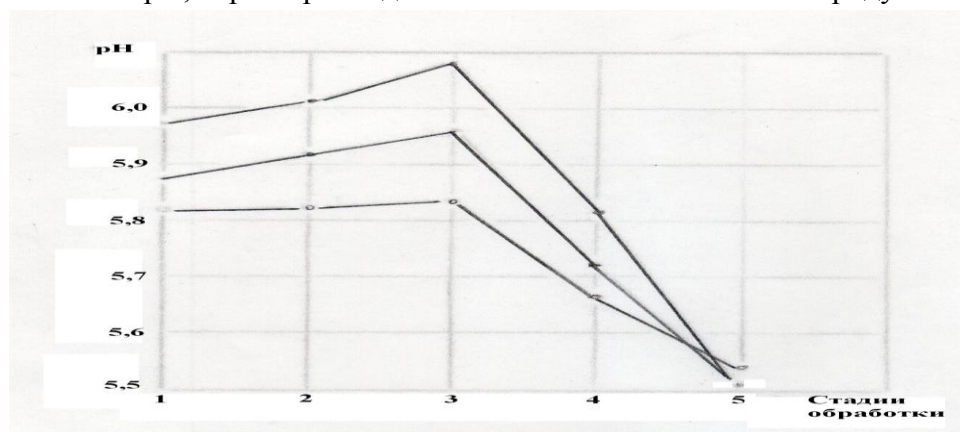

Рис. 3. Изменение значений рН на различных стадиях обработки (1-фарш; 2-подсушка; 3-обжарка; 4-варка; 5-охлаждение). 1.Колбаса № 1; 2.Колбаса № 2; 3.Сосиски «Диабетические»

Изменения содержания нитрита натрия в образцах отражены на рис.4, где характерные кривые его содержания на стадиях обработки показывают, что в процессах нагревания количество его уменьшается и скорость изменения от температуры пропорциональна интенсивности подвода тепла и реагентоспособности составляющих компонентов.

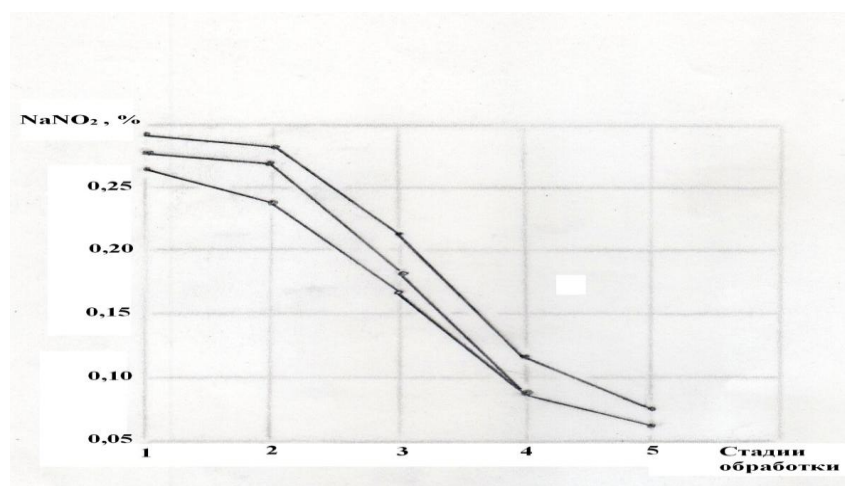

Рис. 4. Изменение значений содержания NaNO_2 на различных стадиях обработки (1-фарш; 2-подсушка; 3-обжарка; 4-варка; 5-охлаждение). 1.Колбаса № 1; 2.Колбаса № 2; 3.Сосиски «Диабетические»

На первой и последней стадиях скорости незначительны, т.к. малы потоки тепла, а в средних зонах (подсушки, обжарки, варки) скорость распада значительно увеличивается из-за интенсивности теплопровода и конформационно-диссационных процессов. Одновременно, увеличиваются потери массы и водо-жирорастворимых белков. Уровень нитрата натрия в образцах всех колбасок снижается в 4,3+4,5 раза и достигнет уровня $0,06+0,07\%$ наиболее благоприятного для стабилизации окраски. При этом окрашивание (цвет) колбасок соответствовал нормативу-был розовый, что компенсировано введением комплексного красителя.

Оценку (товарную) на первой стадии экспериментов провели по органолептическим показателям (таблица 2). Установлено, что наибольшую общую оценку ($4,80 \pm 0,5$) по товарному виду, цвету на разрезе, сочности, вкусу получили колбасы № 1. Колбасы № 2 имели несколько менее яркую окраску, из-за наличия клетчатки. По аромату, консистенции оба образца оценены в 4,5 балла.

Таблица 2. Органолептические показатели колбасы №1 и колбасы №2

Показатели	Оценка	Оценка
Товарный вид	$4,50 \pm 0,43$	$4,00 \pm 0,32$
Цвет на разрезе	$5,00 \pm 0,54$	$4,00 \pm 0,32$
Консистенция	$4,50 \pm 0,42$	$4,50 \pm 0,42$
Сочность	$4,80 \pm 0,50$	$4,50 \pm 0,40$
Запах и аромат	$4,50 \pm 0,40$	$4,50 \pm 0,42$
Вкус	$4,80 \pm 0,50$	$4,50 \pm 0,41$

Источник: таблица была составлен авторами

Предложенные рецептуры колбас были подвергнуты широким исследованиям на показатели, определяющие биологическую ценность по содержанию белка, жира, влаги, золы, витаминов, минеральных веществ и калорийности, т.к. их значения могут дать полное представление о полноценности их, как пищевых продуктов, предназначенных для питания молодого организма человека. В результате экспериментальных исследований получили численные значения основных физико-химических показателей состава, которые представлены в таблице 3.

Таблица 3. Физико-химические показатели колбас

Показатели	Наименование изделий	
	Колбаса № 1	Колбаса № 2
Влага, %	66,00±2,00	67,50±2,10
Жир, %	15,00±0,30	14,60±0,20
Белок, %	14,50±0,20	14,60±0,20
Нитрит натрия, %	0,035±0,03	0,033±0,03
Углеводы, %	1,50±0,20	0,70±0,06
Зола, %	2,15±0,50	1,99±0,40
рН	5,60±0,30	5,50±0,30
Калорийность, ккал	196,30±5,50	195,80±5,40
Витамины, мг%:		
В₁	0,50±0,05	0,30±0,04
В₂	5,80±0,50	0,25±0,04
РР	2,80±0,10	3,80±0,20
Минеральные вещества, мг%:		
К	310,00±7,90	303,00±6,90
Na	330,00±8,60	338,50±8,50
Ca	45,10±1,50	30,90±1,10
Mg	25,00±0,80	10,50±0,50
Fe	4,10±0,05	3,20±0,003

Источник: таблица была составлен авторами

Как видно из таблицы, по качественному составу оба варианта колбасок аналогичны, а по количественному составу они отличаются. Колбаса № 2 содержит больше витамина РР, колбаса № 1 содержит больше витамина В₂ (5,80±0,50мг%) против 0,25±0,04мг%), кальция (45,10±1,60 мг% против 30,90±1,10 мг%) железа (4,10±0,05 м% против 3,20±0,03 мг%), магния – более, чем в 2 раза. По содержанию витамина В₁ варианты существенно не отличаются. Калорийность обоих видов продуктов практически одинакова.

Особый интерес с позиций биотехнологии представили данные, полученные в экспериментах по изучению содержания свободных аминокислот в опытных колбасках. Результаты исследований представлены в таблице 4.

Таблица 4. Содержание свободных аминокислот в колбасах

№	Аминокислоты	Содержание, г/кг	
		Колбаса № 1	Колбаса № 2
1.	Аспаргиновая кислота	0,37±0,03	0,73±0,08
2.	Треонин	0,14±0,02	0,20±0,05
3.	Серин	0,34±0,03	0,49±0,05
4.	Глютаминовая кислота	1,03±0,10	1,41±0,10
5.	Глицин	0,62±0,05	0,52±0,04
6.	Аланин	0,75±0,07	1,00±0,10
7.	Валин	0,37±0,05	0,38±0,05
8.	Метионин	0,18±0,02	0,19±0,02
9.	Изолейцин	0,32±0,05	0,46±0,05
10.	Лейцин	2,73±0,25	-
11.	Тирозин	0,83±0,05	0,63±0,05
12.	Фенилаланин	0,86±0,06	0,63±0,05
13.	Лизин	0,11±0,04	0,19±0,03
14.	Гистидин	0,11±0,03	0,12±0,03
15.	Триптофан	Следы	-
16.	Аргинин	0,03±0,02	Следы
17.	Цистеиновая кислота	0,07±0,02	0,07±0,02
Сумма аминокислот		8,98±0,91	7,02±0,79

Источник: таблица была составлен авторами

Из приведенных данных видно, что колбасы отличаются по качественному составу свободных аминокислот. Колбаса №1 содержит все свободные аминокислоты в отличии от колбасы № 2, где отсутствует лейцин, триптофан, а аргинин обнаруживается в виде следов. Колбаски отличаются также и по количественному составу аминокислот. В колбасе № 1 больше фенилаланина, тирозина, глицина (соответственно 0,86±0,06; 0,83±0,05; 0,62±0,05г/кг). Колбаса № 2 имеет более высокие показатели аспаргиновой кислоты, лизина, а также изолейцина, аланина, глютаминовой кислоты, серина, треонина. Данные по определению связанных аминокислот в образцах колбасок приведены в таблице 5.

Таблица 5. Содержание связанных аминокислот в колбасах

№	Аминокислоты	Содержание, г/кг	
		Колбаса № 1	Колбаса № 2
1.	Гистидин	6,65±0,40	2,05±0,09
2.	Аспаргин	7,55±0,66	4,00±0,19
3.	Аргинин	9,50±0,75	3,90±0,18
4.	Глютамин	11,10±1,20	8,30±0,49
5.	Аспаргиновая кислота	9,75±0,88	8,15±0,72
6.	Глицин	8,95±0,76	4,75±0,35
7.	Глютаминовая кислота	9,30±1,02	4,20±0,19
8.	Аланин	6,85±0,54	3,00±0,15
9.	Метионин	9,00±0,92	7,15±0,62

10.	Валин	8,40±0,85	4,00±0,19
11.	Фенилаланин	6,75±0,47	4,45±0,20
12.	Лейцин	15,20±1,75	7,95±0,05
13.	Изолейцин	6,80±0,38	6,00±0,51
14.	Лизин	6,20±0,44	7,10±0,60
15.	Треонин	6,00±0,64	5,70±0,30
16.	Триптофан	2,30±0,10	2,00±0,09
Сумма аминокислот		130,30±11,62	82,70±5,62

Источник: таблица была составлен авторами

Полученные данные показывают, что по качественному составу связанных аминокислот, колбаски не отличаются, так как оба варианта колбасок содержат полный набор аминокислот, как незаменимых так и заменимых. Но общее количество аминокислот выше в колбасах № 1. По количественному содержанию отдельных аминокислот колбаски имеют существенные отличия. За исключением лизина, практически уровень всех аминокислот более высокий в колбасах № 1.

Литература

- [1] Маслова Л. П. Контроль безопасности и качества продуктов детского питания / Л.П.Маслова // Мяс. индустрия. 2006. №8. С. 13-15.
- [2] Нескоромная Л. В. «Полукопченые и сыровяленые колбасы для школьников». // Мясная индустрия. - 2006. - 7. - С. 41 - 43
- [3] Продукты на мясной основе для рационального и профилактического питания детей / Устинова А. В., Любина Н. В., Белякина Н. Е. //Мясная индустрия. - 2006. -7.- С.31 – 34
- [4] Тимошенко Н.В., Верхососова А.В. «Перспективные технологии производства продуктов для диетического и функционального питания детей», Мясная индустрия. - 2006. - 7. - С. 57 – 61
- [5] Устинова А.В. Состояние и перспективы развития мясной индустрии в области здорового питания / А.В. Устинова // Пищ. пром-сть. 2010. № 3. С. 810. . ISSN 02352486

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI VƏ AZAD SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Z. Q. Quliyev

i.f.d., Bakı Biznes Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 01 iyul 2016; Çapa qəbul edilmişdir 17 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 01 July 2016; accepted 17 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, maliyyə-kredit, bazar iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi azad sahibkarlığa dövlət dəstəyi və köməyinin rolu, həmçinin statistik məlumatlar əsasında respublikada müvəffəqiyyətlə aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi dünya iqtisadi böhranı dövründə gedən azad sahibkarlığın milli iqtisadi inkişafının təhlili geniş işıqlandırılır. Bununla birlikdə məqalədə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin vergi yükündən azad olynmasına yönələn bir sıra stimullaşdırıcı normaların qəbul edilməsi, güzəştli kreditlərin faiz dərəcələrinin minimuma endirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzarət mexanizmi və təftişinin sadələşdirilməsi təklif edilir.

Açar sözlər: güzəştli kreditlər, subsidiyalar, azad sahibkarlıq, antiinhisar, vergi cənyətləri.

JEL Classification Codes: L32, L33

AZERBAIJAN ECONOMY AND PERSPECTIVE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF FREE ENTERPRISE

Abstract

In the article the socio-economic development, finance and credit, the role of state support and assistance as part of the free enterprise market economy, as well as statistical data in the country, based on the successful outcome of deliberate policy analysis and economic development of the world economic crisis is widely covered in the free enterprise system. However, in the article, exempt from the tax burden of enterprises aimed at the adoption of a set of stimulated norms, minimizing the interest rates of preferential loans, control of business activities and simplification inspection mechanism is proposed.

Keywords: soft loans, subsidies, free enterprise, anti-monopoly.

ЭКОНОМИКА АЗЕРБАЙДЖАНА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СВОБОДНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Резюме

В статье широко освещаются вопросы социально-экономического развития, финансово-кредитной политики Азербайджанской Республики, роль государственной поддержки и помощи свободному предпринимательству как составной части рыночной экономики, а также как результат успешно проводимой в республике целенаправленной экономической политики, на основе статистических данных дается анализ развития национальной экономики в период мирового экономического кризиса. Вместе с тем, в статье предлагается принятие ряда стимулирующих норм, направленных на освобождение от налогового бремени субъектов предпринимательской деятельности, доведение до минимума процентной ставки льготных кредитов, упрощение механизма контроля и ревизии предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: свободное предпринимательство, финансово-кредитная политика, экономический кризис, налоговое преступление.

Bazar iqtisadiyyatı, azad sahibkarlıq bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişaf mexanizminin mərkəzində duran əsas halqadır. Bazar münasibətlərinin əsasını iqtisadi azadlıq şəraitində təşəkkül tapan azad sahibkarlıq təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası sovet rejiminin qalıqlarından biri kimi planlı iqtisadiyyatdan imtina edərək, iqtisadi münasibətlər sistemini yenisi ilə əvəz etmək, çoxformalı mülkiyyət bazasında yenidən qurulmuş, azad sahibkarlığa meydan verən, iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin fəal iştirakını nəzərdə tutan, demokratizm prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdur.

Məhz bu vəzifələrin həyata keçirilməsi müasir dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyaya, iqtisadi kommunikasiyanın yaradılmasına, habelə iqtisadi maraqların və gəlir gətirən kapitalların Azərbaycana yönəldilməsinə münbit şərait yaradır.

Hazırda ölkəmizdə hökm sürən iqtisadi vəziyyət bazar münasibətlərinin tam azad şəraitdə həyata keçirildiyini və bu münasibətlərin azad sahibkarlığın inkişafına təkan verən mütərəqqi qanunlarla tənzimləndiyini deməyə əsas verir.

Azad sahibkarlıq özbaşınalıq, dövlətin nəzarətindən kənarda qalmaq demək deyildir. Dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericiliklə, büdcə, vergi, maliyyə-kredit siyasəti ilə tənzimləyir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadi inkişaf uğurlu maliyyə-kredit siyasətinin aparılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Maliyyə latın sözü olub, “finance”- “nağd pul”, “gəlir” deməkdir. Maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi pul vəsaitinin toplanması, bölüş-

dürülməsi, istifadəsi və hərəkəti üzrə iqtisadi alətlər sistemidir. Məhz bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili və dünya bazar əlaqələrinə girmək, beynəlxalq kredit əməliyyatlarına qoşulmaq - maliyyə-kredit tənzimləməsinin başlıca funksiyasıdır.

Azərbaycan dövləti maliyyə-kredit sahəsinin inkişaf etdirilməsi, bankların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi istiqamətində atdığı mühüm addımlar nəticəsində sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə təkan verə bildi.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən və iqtisadi azadlığı təmin edən qanunların, digər normativ-hüquqi aktların qəbulunun da bu sahənin inkişafına təsiri böyükdür.

Azad iqtisadi məkanda stimullaşdırıcı, sahibkarların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinə daha geniş imkanlar verən, qanun çərçivəsində maneə və məhdudiyyətsiz fəaliyyətə münbit şərait yaradan qanunlar cəmiyyətin ayrı-ayrı fərdlərini sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edir. Bu isə öz növbəsində sahibkarlıq subyektləri arasında rəqabətin yaranmasına səbəb olmaqla inkişafı təmin edir.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirən sahibkarların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsini dövlət öz üzərinə götürür. Dövlət həm də qanunvericiliyin hədləri çərçivəsində sahibkarların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarət bu fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəlməsini və münasibətlərin hüquq normaları ilə tənzimlənməsini təmin edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarəti vergi, antiinhisar, sanitariya, ekologiya və digər nəzarət orqanları həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi rəqabətin güclənməsinin iqtisadiyyatın inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri olduğunu göstərməyə imkan yaradır.

Yaponiyanın iqtisadi yüksəliş konsepsiyasını hazırlamış məşhur Amerika iqtisadçısı V. Leontiyev iqtisadiyyatı gəmiyə, dövləti onun sükanına, maddi maraqları isə güclü küləyə bənzədirdi. Onun fikrincə, bu sistemdə heç nə qeyri-iradi baş vermir, dövlət sükan funksiyasını yerinə yetirərək gəmini, yəni iqtisadiyyatı məqsədəuyğun səmtə yönəltməli, maddi maraq isə yelkəni, gəmini hərəkətə gətirməlidir. Bu ahəngdarlığın təmin edilməsi iqtisadi yüksəlişin zəruri şərtidir (1).

Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın inkişafında hərəkətverici və tənzimləyici funksiyanı dövlət həyata keçirir. Məhz dövlətin siyasəti inkişafa və maddi maraqların artmasına, haqlı rəqabətin yüksəlməsinə təkan verməlidir ki, qarşıya qoyulmuş məqsəd həyata keçirilə bilsin.

Z. Q.Quliyev: Azərbaycan iqtisadiyyatı və azad sahibkarlığın inkişafının perspektiv istiqamətləri

Müstəqilliyinin üçüncü onilliyini yaşayan Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə, xüsusilə iqtisadiyyat sahəsində dinamik inkişaf yolunu tutaraq, bazar münasibətləri əsasında sosial-iqtisadi inkişafa və azad sahibkarlığa təminat verir. Bu inkişafın tənzimləyici mərkəzində mütərəqqi qanunlar və onların məcmusunu təşkil edən hüquqi baza durur. Hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində azad sahibkarlığın inkişafı və sahibkarların müstəqil biznes fəaliyyəti dövlət başçısının xüsusi diqqətindədir.

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanunu bu sferada yaranan münasibətləri tənzimləməklə sahibkarın dövlət tərəfindən tanınan hüquqlarını, qanuni mənafelərini təmin və müdafiə edir (8). Sahibkarlığın inkişafı məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış çoxsaylı fərman və sərəncamlar, o cümlədən “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin aradan qaldırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının bariz nümunəsidir (8).

Bu gün Azərbaycan dövləti iqtisadi yüksəliş, sosial rifah siyasəti və köklü iqtisadi islahatlar aparır. Mühüm iqtisadi kateqoriyalar kimi maliyyə, kredit, bank fəaliyyəti, vergitutma və vergi nəzarəti sistemləri qabaqcıl dünya təcrübəsindən yararlanmaqla inkişaf etdirilir.

Bu istiqamətdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı prioritet məqsədlərdəndir. Maliyyə-kredit və bank sahəsində aktiv fəaliyyətin təmin edilməsi ilə əlaqədar sahibkarlara kömək məqsədilə uzunmüddətli güzəştli kreditlərin, subsidiyaların və digər güzəştlərin verilməsi, vergitutma sahəsində sahibkarların vergi yükünün azaldılması məqsədilə vergi dərəcələrinin aşağı salınması və demək olar ki, hər il vergi qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Sahibkarlığa güzəştli kreditlərin verilməsi məqsədilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan hər il böyük məbləğdə vəsait ayrılır. Bu vəsaitlərin ayrılması sahibkarlığın inkişafının ən başlıca amilidir. Ona görə ki, sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün təkcə qabiliyyət və bacarıq yox, həm də ilkin kapital olmalıdır. Əgər ilkin kapital yoxdursa, sahibkarlıqla məşğul olmaq mümkün deyil. Buna görə də, dövlət bu funksiyanı öz üzərinə götürür (4).

Bu həm də stimullaşdırıcı xarakter daşımaqla güzəştli şərtlərlə vəsait əldə edən sahibkarlara daha geniş miqyasda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, böyük layihələrə imzaların atılması, nəticə etibarilə daha çox iş yerlərinin açılması, işsiz vətəndaşların işlə təmin edilməsi, əhalinin sosial rifahının yüksəlməsi deməkdir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi yükünün azaldılması və optimal vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin vergiləri tam və könüllü şəkildə büdcəyə ödəmələri təmin edilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı səmərəli və məqsədyönlü siyasət nəticəsində bütün istiqamətlərdə uğurla və davamlı inkişaf edir. Həm dövlət tərəfindən qoyulan əsaslı investisiyalar, həm yerli şirkətlərin böyüməsi və onların imkanlarının artırılması,

sahibkarlığın inkişafına siyasi və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, güclü infrastruktur layihələrinin icrası, həm də xarici investorlar üçün münbit şəraitin yaradılması bunun əsas amilləridir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı qeyri-stabil xarakterə malik mexanizmdir və hazırda iqtisadiyyatda “tarazlığın” pozulması nəticəsində bütün dünyada global iqtisadi böhran hökm sürür. Qlobal maliyyə və iqtisadi böhran öz təsirini genişləndirməklə dünya dövlətləri üçün əsas problemlərdən biri kimi qalmaqdadır. Dünyanın aparıcı maliyyə institutları yaxın gələcək üçün böhranla bağlı nikbin proqnozlar səsləndirmir (2).

Ölkəmizin zəngin məkanı, ekzotik təbiəti bütün sahələrin, xüsusilə də turizm sahəsinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Turizm fəaliyyətinin genişləndirilməsi və bu sahədə sahibkarlığın inkişafı nəyinki iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir, həm də Azərbaycanı, ölkəmizin milli, mədəni və etnik dəyərlərini bütün dünyada tanıtdırmağa xidmət edir. Bu baxımdan, turizm sahəsinə dövlət tərəfindən kapital qoyuluşu və xarici investorların cəlb edilməsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamət dövlət tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilərək “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15 yanvar 1992-ci il tarixli Qanunu və bu Qanuna edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə səmərəli hüquqi baza yaradılmışdır (7). Həmçinin turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərə müddətli güzəştli kreditlərin verilməsi və güzəştli vergi regiminin tətbiqi bu sahənin inkişafı üçün stimül yaradır.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar qanunçuluq, ədalətlik və bərabərlik kimi demokratik prinsiplərinə əsaslanmaqla sahibkarlar üçün daha əlverişli iqtisadi məkanın və daha yüngül öhdəliklər müəyyən edən qanunvericilik bazasının yaradılmasına yönəldilmişdir.

İqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq sahibkarlıq fəaliyyətində və sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayan vergi siyasətində optimal vergi dərəcələrinin tətbiqi hər zaman öz aktuallığını saxlamaqdadır. Vergi dərəcələrinin və vergi yükünün sahibkarlığın inkişafına təsirini nəzərə alsaq, bu məsələnin bazar iqtisadiyyatında və iqtisadi subyektlərin inkişafında ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. Optimal vergi dərəcəsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına xidmət etməklə yanaşı, real vergi yükü əsasında formalaşır.

2010-cu il 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minən həmin əlavə və dəyişikliyə əsasən fiziki şəxslərin aylıq və illik gəliri üzrə 35 faiz vergi dərəcəsi endirilmiş, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsi 22 faizdən 20 faizə endirilmiş, eyni zamanda hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilən gəlirlərindən 20 faiz dərəcə ilə vergi tutulması müəyyən edilmişdir (8).

Gəlir və mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması, hüquqi şəxslərin və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin

vergiyə cəlb edilən gəlirlərindən eyni dərəcə ilə vergi tutulmasının müəyyən edilməsi ədalətlik və bərabərlik prinsiplərini əks etdirir.

Amerikalı alimlər M. Berns, Q. Stayn və A. Lafferin sözlərinə istinad etsək, vergilər iqtisadi inkişaf və tənzimləmənin amillərindən biridir və yüksək vergi qoyma kapital aktivinə mənfi təsir göstərməklə nəticə olaraq vergilər üzrə ödəmələrin azalmasına səbəb olur (5). A. Laffer vergi dərəcələrinin artırılmasının vergi ödəmələrinin aşağı düşməsinə, ayrı-ayrı şəxslərin, təşkilatların gəlirlərinin və istehsalın azalmasına, vergidən yayınma hallarının və vergi cinayətlərinin artmasına səbəb olmasını “Laffer əyrisi” adlanan diaqramla əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin aradan qaldırılması haqqında” 28 sentyabr 2002-ci tarixli, “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında ” 30 aprel 2007-ci il tarixli Fərmanlar və “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” 25 oktyabr 2007-ci il tarixli Sərəncam verilmişdir (6,7,8).

“Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin aradan qaldırılması haqqında” Fərmanla məhkəmələrə iqtisadi və sahibkarlıq fəaliyyətinə dair mübahisələrin həlli ilə qərarların qəbulunda qanunun aliliyinin təmin edilməsi, mübahisələrin baxılmasında süründürməçilik hallarına yol verilməməsi tövsiyə olunmuş, “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Fərmana əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” (vahid qeydiyyat orqanı) prinsipinə uyğun təşkilinə dair təkliflərin hazırlanması aidiyyəti mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar torpaq sahələrinin ayrılması və tikinti işləri üzrə bir sıra prosedurların sadələşdirilməsi və müddətinin azaldılması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına tapşırılmışdır (7).

“Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” Sərəncama əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə vahid dövlət qeydiyyat orqanı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin müəyyən edilməsi və bu prinsipin 2008-ci il 01 yanvar tarixindən tətbiq edilməsi qərara alınmışdır (6).

Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə vahid dövlət qeydiyyatının həyata keçirilməsinin Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə həvalə edilməsi dövlət başçısının Vergilər Nazirliyinə göstərdiyi etimadın və inamın təcəssümü olmaqla böyük məsuliyyətin və işgüzarlığın tələbi idi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı sahəsində qeyd edilən normativ aktlarla yanaşı, “Sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların nizama salınması və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 13 aprel 2010-cu il tarixli Fərmanı Azərbaycan dövlətinin sahibkarlığın inkişafına göstərdiyi qayğının və humanist münasibətin növbəti təzahürü oldu (7).

Fərman istehlakçıların hüquqlarının qorunması məqsədilə aparılan yoxlamaların müasir standartlara uyğun olaraq tənzimlənməsi, aparılan yoxlamalar zamanı səlahiyyətlərdən sui-istifadə hallarının qarşısının alınması, şəffaflığın təmin edilməsi, həmin yoxlamalar zamanı alınan nəticələrə uyğun olaraq istehlakçıların hüquqlarının effektiv müdafiəsini təmin etmək məqsədilə verilmiş və yoxlamaların vahid qaydasının hazırlanması, sahibkarlıq sahəsində hər bir yoxlamanın Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan reyestrə qeydiyyatı alındıqdan sonra həyata keçirilməsi qərara alınmışdır.

Eyni zamanda, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və mənafelərinə əməl olunmasını təmin etmək və qanunun aliliyinə nail olmaq məqsədi ilə “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunu qəbul olunmuş, habelə inzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələrin məhkəmədə baxılması və həll edilməsinin prosessual prinsiplərini və qaydalarını müəyyən edən İnzibati-prosessual Məcəllə 30 iyun 2009-cu il tarixli Qanunla təsdiq edilmişdir (7).

Qeyd edilən normativ-hüquqi aktlar 2011-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minməklə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və mənafelərinin inzibati və məhkəmə müdafiəsinin demokratik və hüquqi prinsiplər əsasında həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

Qanunçuluğun, qanunların aliliyini, insan hüquq və azadlıqlarının üstünlüyünü inkişafın və tərəqqinin başlıca meyarı hesab edən dövlətimiz hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində sahibkarların mənafeyini və onların hüquqi müdafiəsini əsas hədəf kimi götürür.

Mütərəqqi normativ aktların qəbulu azad sahibkarlığın inkişafının perspektiv istiqamətlərinin hüquqi əsasıdır.

Ölkə başçısının insan hüquq və azadlıqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin mənafelərinin müdafiəsi istiqamətində apardığı siyasət və ərizə, şikayət və müraciətlərə baxılmasında şəffaflığın təmin edilməsi üzrə görülən tədbirlər Vergilər Nazirliyi tərəfindən nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramının (2005 - 2007-ci illər) icrası ilə əlaqədar vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi, onların şikayətlərinə obyektiv baxılması məqsədilə Vergi ödəyiciləri üçün daha mükəmməl apelyasiya sistemi haqqında 07.03.2008-ci il tarixli əmr imzalanmış və həmin əmrə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin Vergi Apelyasiya Şurası yaradılmış, Şuranın tərkibi müəyyən edilmiş və Vergi ödəyiciləri üçün daha mükəmməl apelyasiya sistemi haqqında Qaydalar təsdiq edilmişdir (8).

Qaydaların yekun müddəalarında göstərilir ki, apelyasiya sisteminin fəaliyyəti vergi ödəyiciləri tərəfindən verilmiş şikayətlərə baxılmasında obyektivliyi təmin

edəcək və qanunvericiliyin tələblərinə ciddi əməl edilməsi sahəsində nazirliyin funksional idarələrinin məsuliyyətini artıracaqdır.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində bütün normativ-hüquqi aktların qəbulu, bu sahənin inkişafı və sahibkarlara kömək məqsədilə güzəştlərin tətbiq olunması, habelə mövcud qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zamanı stimullaşdırıcı və həvəsləndirici normaların maksimum nəzərə alınması, sahibkarlıq fəaliyyətinə nəzarət və təftiş mexanizminin sadələşdirilməsi diqqət mərkəzindədir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslərə güzəştli kreditlərin verilməsi zamanı tətbiq olunan faizlərin minimuma endirilməsi, vergitutma sistemində vergilər üzrə dərəcələrin aşağı salınması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların nizama salınması və istehlakçıların hüquqlarının qorunmasının təmin edilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 aprel 2010-cu il tarixli Fərmanından irəli gələn tədbirlərin görülməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə verilən tapşırıqın icrası məqsədilə aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına rəvac verir.

1. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan vahid məlumat reyestrinin həm dövlət strukturlarının baza məlumatlarına, həm də Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 13 dekabr tarixli 196 №-li Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Nəzarət kitabçası” haqqında Əsasnaməyə uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiq edilən Nəzarət kitabçalarında əks olunmuş məlumatlara əsasən müqayisəli təhlil metodu ilə aparılması;

2. Şəffaflığın təmin edilməsi və yoxlamaların hüquqi cəhətdən nizama salınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan vahid məlumat reyestri vasitəsilə yoxlamaların qanunla müəyyən edilmiş proseduruna və müddətlərə riayət edilməsinə nəzarətin təmin edilməsi;

3. Şəffaflığın təmin edilməsi və məlumatın sahibkarların açıq baxışına təqdim olunması məqsədilə vahid məlumat reyestrinin Ədliyyə Nazirliyinin saytı vasitəsilə “internet” şəbəkəsinə yerləşdirilməsi;

4. Sahibkarların öz hüquqlarının və iqtisadi maraqlarının qorunması məqsədilə müvafiq Fərmanın KİV-də işıqlandırılması və müvafiq strukturlar tərəfindən xüsusi treninqlərin keçirilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəsində qəbul edilən normativ-hüquqi aktların bazasında işlək mexanizmlərin yaradılması sahibkarların hüquq və mənafelərinin effektiv müdafiəsinə etibarlı təminat verəcək. Bu həm də sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində vergi cinayətlərinin aradan qaldırılmasına və qarşısının alınmasına şərait yaradacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi, azad sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı dövlətimizin iqtisadi və sosial inkişaf sahəsində uzaqgörən və müdrik siyasətinin ayrılmaz halqası olmaqla xalqımızın rifahının yüksəlməsinə, ölkəmizin qüdrətlənməsinə xidmət edir, bütövlükdə Azərbaycan Respublikasını xarici təsirlərdən, global böhranlardan və tənəzzüldən qoruyur.

Ədəbiyyat

- [1] “İqtisadi nəzəriyyə Dərslik”, Çarşıoğlu”, Bakı; 2002. 514 s.
- [2] “2009-cu ilin yekunlarına görə Azərbaycan dünya miqyasında ən sürətli inkişaf edən ölkələr sırasındadır” // “Azərbaycanın vergi xəbərləri”, Bakı; 2010, №1, səh. 2-18.
- [3] Bayramov R. Qlobal iqtisadi böhranın dəf edilməsində Azərbaycanın rolu. //Azərbaycan-2009-2 aprel –N 68,-S,1-2.
- [4] Əhmədova E. Dünya maliyyə böhranı və onun Azərbaycana təsiri. Http: /bbm.az/index.php/az/iqtisadiyyat/azərbaycan/555
- [5] [http://www/ rusacad.ru/joomla/new site/putevod1/pdf](http://www.rusacad.ru/joomla/new site/putevod1/pdf))
- [6] <http://taxes.caspel.com/1/registration/ index.shtml>
- [7] <http://e-qanun.az>.
- [8] [www. taxes.gov.az](http://www.taxes.gov.az)

TƏŞKİLATLARDA İŞGÜZAR FƏALLIĞA TƏSİR GÖSTƏRƏN İNSAN DAVRANIŞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.A. Ələsgərova

dos., UNEC

aygun.alesgerova@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 21 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 30 June 2016; accepted 21 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi təşkilatlarda fəaliyyət göstərən işçi qüvvəsinin müxtəlif parametrlər üzrə davranışına təsir göstərən araşdırılması, bu baxımdan, irəli gələn məsələlərin nizama salınması yollarının müəyyən edilməsidir. Məqalədə təşkilati davranış üzrə hüquq və əxlaq normalarına xüsusi diqqət verilmişdir. Burada fəaliyyətin müvəffəqiyyətliliyinə və fərdi davranışa təsir edən amillər öyrənilmişdir. Tədqiqat işi işçi qüvvəsi ilə rəhbərlik arasındakı münasibətlərin sistemli təhlilinə əsaslanır. Məqalədə təşkilatların vacib fiqurlarından olan əmək qüvvələri üzrə şəxsiyyətin iyerarxik sxemi beş altbölmə üzrə müqayisə edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aşkar edilmiş olan şəxsiyyətin iyerarxik sxemi, o cümlədən pozitiv ruh, nevrozizm, xarici mühitə uyğunlaşma, dürüstlük, təcrübə qazanmağa meyilliyi izahlarla irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi böyük beşlik modelinin qurulması əsas götürülmüşdür.

Açar sözlər: əxlaq normaları, hüquq normaları, ekstraversiya, nevrozizm, dürüstlük.

JEL Classification Codes: J24

FEATURES OF HUMAN BEHAVIOR AFFECT BUSINESS ACTIVITY ORGANIZATIONS

Abstract

The major goal of the research is to study the external norms affecting behavior of the labor force involved in activities at various organizations on different parameters and to determine the means of regulation of the issues emerging in this respect. Particular focus in the article has been set on the legal and moral standards concerning organizational behavior. Herein the factors influencing successfulness of activity and individual behavior have been investigated. The research work is based on the systematical analysis of the relationships between labor force and management. The hierarchic scheme of personality on labor forces, one of the crucial figures at the organization, has

been compared in five subdivisions in the article. The hierarchic scheme of personality, as well as extraversion, nervousness, livable, conscientiousness and openness to experience, revealed in the consequence of the research have been set forth in the article. Creation of “The Great Five” has been defined as the scientific innovation of the research.

Key words: moral norms, legal norms, ekstraversiya, nevrovizm, honesty.

ОСОБЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ, КОТОРЫЕ ВЛИЯЮТ НА ДЕЛОВУЮ АКТИВНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ

Резюме

Основная цель исследования - изучение внешних норм, оказывающих воздействие на поведение рабочей силы, занимающей различные должности в организациях по разным параметрам и определение способов регулирования вопросов, появляющихся в этом отношении. В рамках статьи особое внимание уделено правовым и моральным нормам организационного поведения. Здесь изучены факторы, влияющие на успешность деятельности и индивидуальное поведение. Исследовательская работа основывается на систематическом анализе отношений между рабочей силой и руководством. В статье по пяти подразделениям проведено сравнение иерархической схемы личности по рабочей силе, являющейся одной из самых главных фигур организации. Обнаруженные в результате исследования такие личностные качества как экстраверсия, невротицизм, уживчивость, добросовестность и открытость к приобретению опыта нашли свое в статье свое разъяснение. Как научная инновация было избрано построение «Большой пятерки».

Ключевые слова: моральные нормы, правовые нормы, экстраверсия, невротицизм, честность.

Təşkilat müəyyən hədəflərə nail olmaq üçün insanların birgə qüvvələrinin birləşməsidir[1]. Təşkilatda fərdlərin özünü necə aparması və onların davranışının təşkilatın işinə necə təsir etməsi son dərəcədə mühüm önəm daşıyan məqamlardan hesab edilir. Müasir dövrdə təşkilatlarda işçilərin qarşısında özünəməxsus loyallıq öhdəlikləri mövcud olur və onlar, bu baxımdan, müvafiq qaydalara əməl etməli, ehtiyatlı mühakimə yürütməlidirlər. O cümlədən təşkilat da işçi qrupunun mənafeyini qorumaı, digər tərəfdən isə öz maraqlarını üstün tutmalıdır.

Şəxsiyyət fərdin bütün xarakteristikalarının nisbətən sabit təşkilati forması, onun unikallığını müəyyənləşdirən xüsusiyyətlər sistemidir[2]. Təsərrüfat sübyektləri içərisində formalaşan münasibətlər prinsip etibarilə obyektiv və subyektiv, xarici və

daxili harmoniya balansının qorunmasını hər zaman aktual etmişdir. Problemin dərinə vardığında aydın olur ki, təşkilatda insan davranışının nizama salınmasında aşağıdakıları aid etmək olar:

- a) hüquq normaları;
- b) əxlaq normaları.

Hüquq normaları öz ifadəsini aşağıdakı formada tapır:

- qanunlar, müxtəlif təyinatlı hüquqi aktlar (məsələn, ölkə prezidentinin dövlət subyekti səviyyəsində fərmanı);
- beynəlxalq qanunlar və hüquqi aktlar (dövlət müvafiq hüquq sisteminin hakim olduğu alyansa daxil olduqda);
- daha dar yönümlü müxtəlif sahələr üzrə rəqlamentləşdirən sənədlər çərçivəsində (məsələn, yol hərəkəti qaydaları, yanğın təhlükəsizliyi qaydaları və s.);
- təsisat təlimatları çərçivəsində (metodiki göstərişlər, informasiya məktubları, izah qeydiyyat toplusu halında).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hüquq normaları insan həyatının yalnız bəzi formalarına aiddir. Ənənələrin, vərdişlərin şəxsiyyətin davranışının nizama salınmasında da əhəmiyyəti az deyil. Əxlaq normaları insan cəmiyyətinin çoxəsrlik təcrübəsinin nəticəsidir. Hər bir insan və cəmiyyət bütövlükdə münasibətlərini bu dəyərlərə uyğun formada qaydaya salır.

Əxlaq normaları insan səylərinin nəticəsi kimi məhdudlaşdırılmır. İki baxış mövcuddur. Onlardan biri insanın xeyirə kimi düşünülür. Bu, insana hörmətli yanaşmadır. Demokrit, Epikur, Sokrat, Platon, Aristotel, Feyerbax belə mövqeyin tərəfdarları hesab edilir.

Digər baxış forması ondan ibarətdir ki, insanın nəyə can atması elə də əhəmiyyətli deyil, insanı vəzifəyə tabeçilik zəruriyyəti qarşısında qoymaq daha vacibdir. Belə yanaşma Kantın nəzər nöqtəsi üçün səciyyəvidir.

Bu iki tendensiyanın qarşılaşması əxlaqın mahiyyətini əks etdirir. Təşkilatlarda əxlaqın mahiyyəti başlıca olaraq bu problemdə özünü göstərir. Problemi biz aşağıdakı sual şəkilində araşdıraq.

İnsanın təşkilatdakı işi özündə onun təşkilatı əhatə edən mühitlə qarşılıqlı təsir prosesini birləşdirir [3]. Təşkilatda insanın bədhəq və xeyrxah xasiyyətlərinin nisbəti hansı dərəcədədir?

Müasir işgüzar praktikada əməksevərlik, təmənnəsiz xeyrxahlıq, punktuallıq, əmrlərin və sərəncamların vaxtında yerinə yetirilməsi, dürüstlük, dəqiqlik, ədalətli qərarlar və s. kimi cəhətlər əxlaq keyfiyyətləri kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə rüşvətxorluq, prinsipsizlik, korrupsiya, məsuliyyətdən yayınma və digər cəhətlər isə mənfi hallar kimi qeyd edilir.

Əxlaq normaları hüquq normalarından onunla fərqlənir ki, onlar dövlət və beynəlxalq rəqlamentasiya sənədlərində öz əksini tapmır. Əxlaq standartlarının pozul-

ması hüquq normalarının pozulduğu halda olduğu kimi cəzalandırmaya səbəb olur. Çox vaxt bu qaydalarının pozulması ictimai qınaqla da cəzalandırılır. Bu da müxtəlif formalarda: kritik məzəmmətlər, mühakimə, qınaq, ünsiyyətdən imtina şəkilində təzahür edir.

Əxlaq normalarının əsasında ənənələr, vərdislər durur. Onlar yetərinə müxtəlifdir. Müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərən təşkilatların işçi qüvvələrinin tərkibi fərqli millətlərdən təşkil oluna bilər. Məsələn, ağ rəng bir sıra xalqlarda intizamlıq, bayram əhval-ruhiyyəsi bildirir, lakin bəzi xalqlarda mətəm bildirir. Alman dilində danışan bəzi xalqlarda ənənəyə görə masa arxasında fəxri yer ev sahibindən soldadır, müasir beynəlxalq ənənələrə görə isə fəxri yer ev sahibindən sağdadır. Buna bənzər nümunələr çoxdur.

Əxlaq normalarında vərdislər və olduqca müxtəlifdir. Müxtəlif milliyyətləri təmsil edən şəxslərin özünəməxsus xüsusiyyətləri həm gəndən formalaşmış, həm sonradan meydana gəlmiş ola bilər. Məsələn, ənənə üzrə bəzi xalqlarda ağ rəngi gözəlliyin təəcəssümü kimi göstərilir.

Əxlaq normaları işgüzar etikanın ayrılmaz bir parçasıdır. Xidməti davranışların norma və qanunlarının işgüzar etika adlanır [4]. Bu müasir işgüzar təcrübədə zəhmətsevərlik, təmənnaşız xeyirxahlıq, dəqiqlik, əmrlərin və sərəncamların icrasının vaxtılı-vaxtında olması, doğruluq, ədalətlik mənəvi keyfiyyətlər kimi özünü büruzə verir.

Əxlaq normaları üzərində qurulmuş ənənələr insanın davranış və hərəkətlərinin xarici təzahürünün formalaşmasının əsasını təşkil edir və insanların qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakı işgüzar münasibətlərin həyata keçirilməsi prosesində mühüm dərəcədə öz əksini tapır:

- işgüzar görüşlər və danışıqlar zamanı davranışda;
- geyimdə və onun səliqəsində, təmizliyində, mükəmməlliyində;
- işgüzar görüşlərdə;
- xidməti ərazinin və iş yerinin təşkilində və avadanlıqlarla təchizatında;
- işgüzar qəbullar zamanı davranışda.

İş qüvvəsi işçinin fiziki, zehni və mənəvi qabiliyyəti, onun peşə vərdisləri və təcrübəsidir[5]. Müasir işgüzar ənənələr taktiklik, xeyirxahlıq, lütfkarlıq, punktualıq, hörmətçilik, sözüə sadıqlıq, dinləmə qabiliyyəti, münaqişəli situasiyalarda özünü ələ almaq bacarığı kimi cəhətləri tələb edir.

Ənənələr dəyişməz olaraq qalır: bu ənənələrdən bəziləri mövcudluğunu itirir, yaddaşdan silinir və istifadədən çıxarılır, digərləri yeni təşəkkül tapır və mütəmadi olaraq mövqeyini möhkəmləndirir, istifadəsi geniş vüsət alır, bəzilərinin isə mahiyyəti deyil, təzahür formaları dəyişir.

Dövlət quruluşunda, mədəniyyətdə, konkret ölkədə və planetimizdə yaşayan xalqların qarşılıqlı münasibətlərinin təbiətində dəyişikliklər, eləcə də texniki, texno-

loji, elmi tərəqqi, rabitə və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı – bütün bunlar ənənələrə təsir göstərir.

“Maarifləndirmə əsri” hesab edilən günümüzdə ənənələrə riayət etmək nəyə görə lazımdır? Onları müasir dövrün insanının və ümumilikdə cəmiyyətin ayaqlarına bərkidilmiş zəncir və qandal adlandırmaq olmazmı?

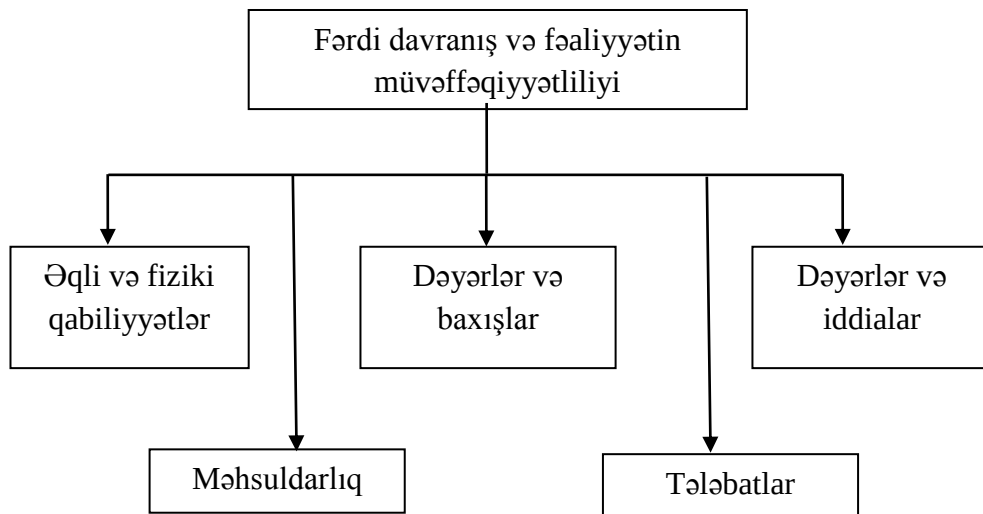
Məsələ ondadır ki, mövcud ənənələrə (təbiidir ki, normalar daxilində) riayət etdiyimiz zaman çox münaqişələrdən, qarşılıqlı anlaşılmazlıqdan, lüzumsuz ziddiyyətlərdən və hətta özümüzə qarşı qəbul edilməzlik münasibətindən qaça bilərik. Buna görə də, ezamiyyətə və ya istirahətə getdiyimiz ölkədə mövcud olan adət və ənənələri bilmək, hər zaman onlara riayət etməyə çalışmaq, həm dostcasına ünsiyyətdə, həm də şəxslər arasında işgüzar əlaqələrdə onları nəzərə almaq vacibdir.

İdarəetmənin informasiya proseslərində kommunikasiyalar əlaqələndirici bənd kimi idarəetmənin özü üçün zəruri şərt hesab olunur. Kommunikasiyalar həm nəqliyyat yolları (hava, su və s.), həm məlumatların göndərilməsi formaları (şifahi, yazılı), həm də əlaqə kanallarıdır (telefon, radio və s.). Lakin kommunikasiya prosesində ən başlıcası təkcə iki və daha çox insan arasında informasiya mübadiləsi deyil, həm də informasiyanın mənası, məzmunudur. İdarəetmə üzrə tanınmış mütəxəssis R. Falmerin obrazlı şəkildə ifadəsinə görə, yaxşı kommunikasiya təmiz hava kimidir, belə ki, onun mövcudluğu adətən tamamilə adi bir hal kimi qəbul olunmaqla ondan məhrum olduqda, həyatımız korlanmağa başlayır. Kommunikasiya proseslərinin, eləcə də bütövlükdə istehsal və idarəetmə proseslərinin keyfiyyəti əsasən təşkilatın təşkilati mədəniyyətindən asılıdır.

İdarəetmə mədəniyyəti konkret vəziyyətdə düzgün istiqamətləndirməyə, cəmiyyətin inkişaf perspektivini görməyə, yüksək inkişaf dinamikasını və dövlətin rəqabət qabiliyyətini təmin edən kulturoloji innovasiyaları müdafiə və inkişaf etdirməyə imkan verir[6]. Təşkilati mədəniyyət işçilərin və bütövlükdə təşkilatın fərqləndiyi norma və dəyərlər sistemini özündə birləşdirir. Ayrı-ayrı insanların norma və dəyərlər sistemi onların fərdiliyindən və şəxsiyyətindən, eləcə də təşkilatın rəhbərləri də daxil olmaqla, bir sıra amillərdən asılı olan və təşkilatda mövcud olan mexanizm və dəyərlərdən mürəkkəb surətdə asılılıqdadır. Bütün bu elementlər kompleks şəkildə işçilərin davranışını və təşkilatın fəaliyyətinin müvəffəqiyyətliliyini müəyyən edir.

Ekstraversiya. Ekstraversiya və ya müsbət emosional əhval elə cəhətdir ki, insan bu cəhətin sayəsində müsbət emosiyalar keçirir, özünü solumda yaxşı hiss edir və ətrafdakı adamlar haqqında müsbət fikirdədir. Ekstravertlər ekstraversiyanın yüksək göstəricilərini daşıyan insanlar olmaqla, adətən ünsiyyətə, yumşaq xasiyyətli və dostsevərdirlər. İntrovertlər isə ekstraversiyanın göstəricisinin aşağı olduğu insanlar olmaqla, müsbət emosiyalar daha az hiss edir və digər şəxslərlə qarşılıqlı fəaliyyətləri daha pisdır. İşdə ekstravertlər introvertlərə nisbətən daha çox müsbət hisslər keçirir,

gördükləri işlərdən zövq alırlar və ümumilikdə onların təşkilat və ətrafdakılar haqqındakı fikirləri müsbətdir. Ekstravertlər həmkarları ilə kontakta daha tez girirlər. Onlar insanlarla tez-tez ünsiyyətdə olmanın tələb edildiyi sferalarda, məsələn məhsul satışı və ya müştərilərə xidmətlərin göstərilməsi sahələrində müvəffəqiyyətlə işləyə bilirlər.

Şəkil 1. Fəaliyyətin müvəffəqiyyətliliyinə və fərdi davranışa təsir edən amillər

Ümumi və xüsusi cəhətlərin hər biri özündə şəxsiyyətin müəyyən aspektinin yerləşdirilə biləcəyi kontinuumu ehtiva edir. İnsan şəxsiyyətinin istənilən cəhəti bu kontinuumda yuxarıda, aşağıda, ortada və beləliklə, ixtiyari yerdə yerləşə bilər. Şəkil 2-də göstərilən şəxsiyyətin iyerarxik sxemi pozeitiv ruhu aşağı, nevrozizmi yüksək, xarici mühitə uyğunlaşması və dürüstlüyü orta, təcrübə qazanmağa meylliliyi yetərinə yüksək olan insan təsvir edilmişdir. “Böyük beşlik” modelinin nə demək olduğunu daha yaxşı anlamaq üçün hər şəxsiyyətə xas olan təsvir edəcəyik. Lakin unutmayın ki, insanın şəxsi cəhətlərinin həddləri istənilən yerdə ola bilər.

“Böyük beşlik” modelinin şəxsiyyət aspektləri	“Böyük beşlik” modelinə aid olan səciyyəvi cəhətlər
Ekstraversiya	Müsbət emosional əhval ruhiyyə Ünsiyyətçilik Mənəviyyət
Nevrotizm	Narahatçılıq Utancaqlıq Asan ələ keçə bilmək
Xarici mühitə uyğunlaşma	Sadələvhlük Sözü üzə deyə bilmək Yardımsevərlik

Dürüslük	Səriştəlilik Qayda-qanun sevrəklik Özünə qarşı intizamlılıq
Təcrübə qazanmağa meyllilik	İdeyalar

Şəkil 2. Şəxsiyyətin iyerarxik sxemi

Nevrotizm. Birincidən fərqli olaraq nevrofizm insanın mənfi emosiyalara, depressiyaya meylli olduğunu, bütövlükdə özünə və ətrafındakılara neqativ hisslərlə yanaşdığını bildirən xarakter növüdür.

Bu sxem ekstraversiyası aşağı, nevrofizmi yüksək, xarici mühitə uyğunlaşma bacarığı və dürüslüyü orta, təcrübə qazanmağa meylliliyi isə kifayət qədər yüksək səviyyədə olan insanın şəxsiyyət sxemidir.

Mənfi emosional əhval-ruhiyyədə olan insanlar daima narahatlıq hissləri keçirir və həm özlərinə, həm də başqalarına qarşı neqativ yanaşırlar. Nevrotizmə az meylli olanlara nisbətən daha çox meyllilik nümayiş etdirən adamlar neqativ emosiyalar keçirir və uzun müddət müxtəlif səbəblərdən stress keçirirlər. Nevrotizmə meylli olan insanlar işdə mənfi emosiyalar keçirdiklərinə, çox vaxt stress içərisində olduqlarına görə işdəki situasiyaya da qarşı mənfi yanaşırlar. Kütləvi informasiya vasitələrində və tanınmış nəşriyyat qurumlarında çox işləyən “nevrofiz” termini adətən psixoloji problemləri olan insanlara şamil edilir. Əslində, nevrofiz bu və ya digər dərəcədə bütün normal və psixoloji baxımdan sağlam insanlara xas olan xarakterin səciyyəvi cəhətidir.

Xarici mühitə uyğunlaşma. Bu cəhət insanın ətrafındakı insanlarla yaxşı, yoxsa pis yola getdiyini müəyyənləşdirən şəxsiyyət cəhətidir. Ünsiyyətdə xoşagələn, ürəyəyatan ifadələr və hərəkətlər işlətmək, şirindillik, başqalarını düşünmək qabiliyyəti xarici mühitə uyğunlaşma səviyyəsi yüksək olan insanlara xasdır. Xarici mühitə uyğunlaşma səviyyəsi aşağı olan insanlar isə az danışır, heç kimə etibar etmir, digərlərinin dərdinə şərik olmağı bacarmır, kollektiv içərisində olmağı xoşlamır və kobud olurlar. Xarici mühitə uyğunlaşmanın aşağı səviyyəsi az danışmağın tələb olunduğu işlərdə, məsələn, vergi yığılması işlə məşğul olan və ya qazma işlərində faydalı ola bilər. Mühitə uyğunlaşa bilən adamlarla razılaşmaq asandır, onlar “komanda oyunçuları”dır. Xarici mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti yaxşı münasibətlərin qurulmasının tələb edildiyi işlərdə çox dəyərli keyfiyyət kimi özünü doğrulda bilər.

Dürüslük. Dürüslük insanın öz işinə və ümumilikdə həyatına nə dərəcədə ehtiyatlı, diqqətli və gərgin yanaşmasının göstəricisidir. Dürüslük səviyyəsi yüksək olan insanlar çox təşkilatlanmış və intizamlı olurlar. Dürüslük səviyyəsi aşağı olan adamlarda isə məqsədyönlülük və nizam-intizamlılıq çatışmazlığının olması mümkündür. Dürüslük bir çox fəaliyyət sahələrində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bir sıra fəaliyyət sferalarında işin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab olunur. Sahibkar və uğurlu “Kalcin İnorporeyted” şirkətinin rəh-

bəri Rocer Salkvist özünün inanılmaz dərəcədə düzgünlüyü və dəqiqliyi ilə tanınır. Məsələn, genetik səviyyədə dəyişdirdiyi tomatın istehsalı üçün ABŞ-ın Qida Məhsullarının və Dərman Preparatlarının Keyfiyyətinə Nəzarət İdarəsinin razılığını əldə etməkdən ötrü o Vaşinqtona (Kolumbiya Dairəsi) 25-dən artıq səfər etmiş, FDA-nı və digər dövlət idarələrini yeni növ pomidorların yetişdirilməsinin tamamilə təhlükəsiz olduğuna inandırmaq üçün yorulmadan çalışaraq əldə edə bildiyi lazımi elmi materialları onlara təqdim etmişdir. Salkvistin dürüstlüyü özünü bütünlüklə doğrultdu, belə ki, FDA “Kalcin İnkorporeyted-dən yeni pomidorlar” kimi genetik dəyişdirilmiş qidaların istehsalı üçün heç bir xüsusi etiketlərin və sınaqların keçirilməsinin tələb olunmadığını müəyyən etdi.

Təcrübə qazanmağa meyllilik. “Böyük beşlik” modelinin sonuncu şəxsiyyət cəhəti olan təcrübə qazanmağa meyllilik elə bir cəhətdir ki, insanın nə qədər qeyri-adi, maraq dairəsinin isə nə dərəcədə geniş olduğunu, geniş və müxtəlif çeşidli stimullara açıqlığını, risklərdən qorxunun və dar dünyagörüşün əksinə olaraq risklərə nə qədər hazır olduğunu göstərir. Təcrübə qazanmağa açıq olan insanların mühit şəraitinin tez-tez dəyişkənliyə uğradığı, yeniliklər gətirməyin, əhəmiyyətli risklərə getməyin zəruri olduğu sferalarda müvəffəqiyyət əldə etmək şansları çoxdur. Təşkilat təcrübə qazanmağa meylliliyi yaradıcı və innovasiya davranışına çevirmək üçün innovasiyanın qarşısında duran maneələri aradan qaldırmalıdır. Bununla yanaşı, təcrübə qazanmağa meyllilikdən yeni ideyaların yaranması üçün istifadəni mümkün etmək məqsədilə vəzifə və vəzifə öhdəlikləri dar çərçivəyə salınmamalıdır. Çox vaxt riskləri sevməklərilə səciyyələndirilən sahibkarlar ona görə özlərinin yeni bizneslərini qururlar ki, onların əvvəl işlədikləri iri müəssisə və ya təşkilatlar onların qarşısında həddən artıq çox məhdudiyyətlər qoyur və getdikləri risklərə və gətirdikləri yeniliklərə görə olduqca az miqdarda mükafatlandırılırdılar.

Ədəbiyyat

- [1] Организационное поведение Шпаргалка, Moskva 2011.
- [2] Axundova N.F., Təşkilatı davranış, Bakı 2014.
- [3] Şahbazov K.A., dos. Məmmədov M.H., dos. Həsənov H.S., Menecment, Bakı 2007.
- [4] Əzizova E.D., Mustafayeva Z.İ., Bayramova S.R., Əzizov A.A., Əmək və insan resursları üzrə iqtisadçının “lüğət-məlumat” kitabçası, Bakı 2011.
- [5] Əliyev Məhəmməd, Həmidov Həmid, İnsan resurslarının idarə edilməsi, Bakı 2013.
- [6] Məmmədov Fuad, İdarəetmə mədəniyyəti, Bakı 2013.

TURİZMİN DÜNYA BİRLİYİNƏ İNTEQRASIYADA VƏ DAVAMLI İNKİŞAFDA ROLU: HOSTELLƏR

A.İ. Mirzəyeva

müəllim, Bakı Dövlət Universiteti

AMEA İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun dissertantı.

Mobil: (+994 55) 227 30 52

E-mail: amirzayeva@yahoo.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 05 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 05 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə turizm sektorunun dünya birliyinə inteqrasiya olunmasında və davamlı inkişafın təmin olunmasında xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılmış, Azərbaycanda turizm sektorunun fəaliyyətində hostellərin rolu tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq hostellərin turizm sektorunun inkişafında əhəmiyyəti əsaslandırılmış və xarici ölkələrin yaxşı təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: ölkəmizdə son illərdə turizm sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafı məsələsinin aktuallığının artdığı bir dövrdə turizmin inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri olan infrastruktur problemlərinin həllində əhəmiyyətli ola bilər.

Açar sözlər: turizm sektoru, hostel, davamlı inkişaf, dünya birliyi, inteqrasiya.

JEL Classification Codes: L83

THE ROLE OF TOURISM IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND INTEGRATION INTO THE WORLD COMMUNITY: HOSTELS

Abstract

The main objective of the study: The article describes the experience of foreign countries in the sustainable development of the tourism sector and the ways of its integration into the international community, to analyze the role of low-cost hotels in the development of the tourism sector and the possibility of implementing the best practices of foreign countries in our republic. The research work was carried out on the basis of systemic methods and statistical analysis, logical generalization.

Limiting the study: research requires more extensive practical information. The practical significance of the research: the study could be important in addressing one of the founding of problems - the creation of appropriate infrastructure, on which depends the dynamic development of the tourism sector as a whole.

Keywords: tourism sector, hostel, sustainable development, the international community integration.

РОЛЬ ТУРИЗМА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ И ИНТЕГРАЦИИ В МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО: ХОСТЕЛИ

Резюме

Основная цель исследования: в статье рассмотрен опыт зарубежных стран по устойчивому развитию туристического сектора и пути его интегрирования в международное сообщество, анализируется роль низкобюджетных гостиниц в развитии туристического сектора и возможности внедрения передовой практики зарубежных стран в нашей республике. Исследовательская работа проводилась на основе методов системного и статистического анализов, логического обобщения. Ограничение исследования: исследование требует более обширной практической информации. Практическая значимость исследования: исследование может иметь важное значение в решении одного из основополагающих проблем – создании соответствующей инфраструктуры, от которого зависит динамическое развитие туристического сектора в целом.

Ключевые слова: сектор туризма, хостел, устойчивое развитие, международное сообщество, интеграция.

Turizm müasir dünya iqtisadiyyatının ən böyük xidmət sahələrindəndir. Ümumdünya milli məhsulunun 1/10 hissəsini təşkil edən beynəlxalq turizm dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Son illərdə iqtisadiyyatın bu sahəsi sürətli temp ilə inkişaf edərək iqtisadiyyatın daha əhəmiyyətli bir sahəsinə çevrilmişdir. Hər il turizm sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi təqribən 25-30% artır.

Tamamilə haqlı olaraq turizm iqtisadiyyatının ən gəlirli və yüksək sürətlə inkişaf edən sahəsi hesab edilir. Buna səbəb valyutanın beynəlxalq hərəkətində və ölkənin tədiyyə balansının tənzimlənməsində turizmin oynadığı əvəzsiz roldur ki, nəticə etibarilə bu da həm sözügedən sahənin, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq turizmin müxtəlif ölkələrin sosial, iqtisadi, mədəni və eləcə də ekoloji həyatına göstərdiyi təsirlər də

bu qəbildən olan inkişaf meyllərinə aid edilə bilər. Odur ki, dünya səviyyəsində iqtisadi fəaliyyətin bu sahəsinə maraq günbəgün artır.

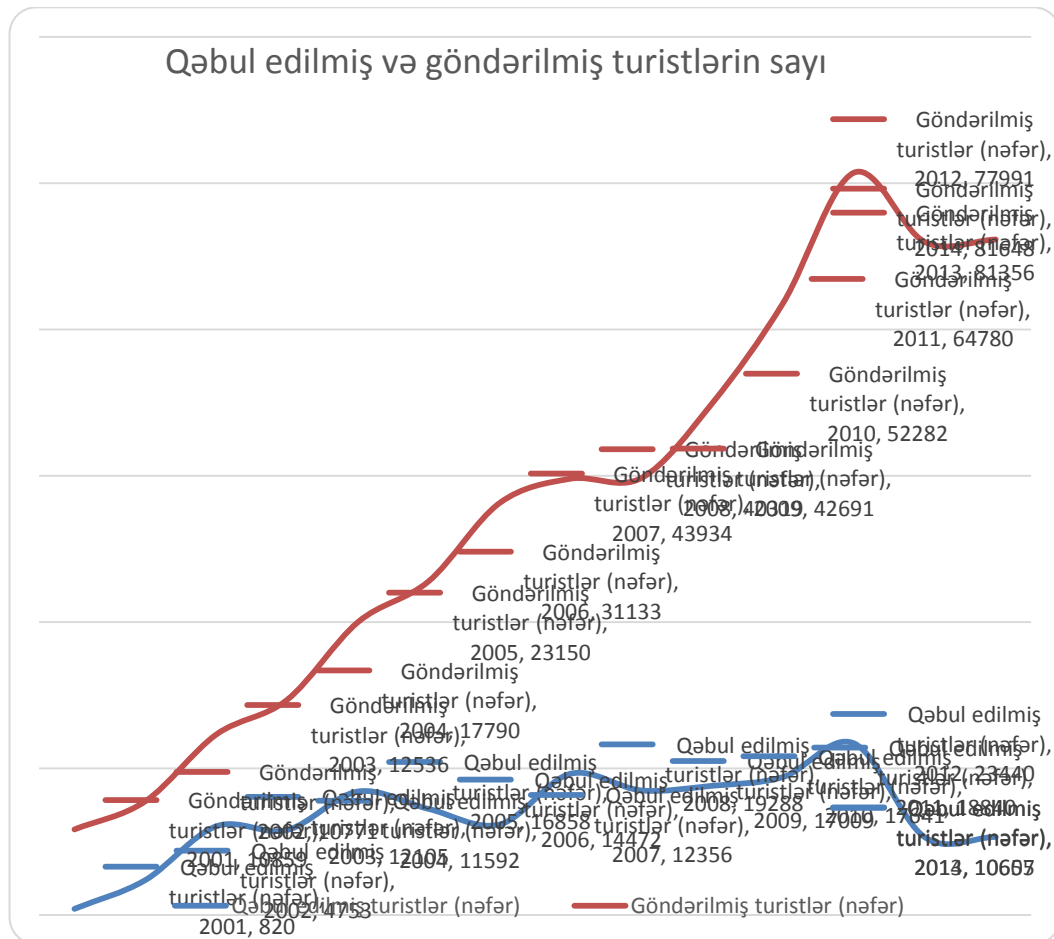
Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi mahiyyəti islahatlar proqramının tərkib hissəsi olmaqla ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Turizmin iqtisadi rolu, sosial mahiyyəti onun perspektiv mövqeyi, həmin fəaliyyətin səmərəli təşkili və idarə edilməsi ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətlərarası fəaliyyət növü kimi turizmin keyfiyyəti təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətindən asılıdır. Buna görə də, geniş ictimaiyyət üçün müvafiq təhsil, turizm sahəsində peşəkarların təhsili və təlimi, bu sahəni mənimsəyən şəxslərin hazırlanması turizm sənayesinin və turizmin inkişafı üçün çox vacibdir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə də son illərdə turizm sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafı məsələsinin aktuallığı daha da artmışdır. Neft gəlirlərinin azaldığı bir mərhələdə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də turizm sektorunun davamlı inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, dünyaya integrasiyada və Azərbaycanın dünyada tanıtılmasında mühüm amillərdən biridir. 2015-ci ildə dünyada və əhatəmizdə olan geniş bir coğrafiyada cərəyan edən, müəyyən təsirləri Azərbaycandan da yan keçməyən global maliyyə-iqtisadi böhrana, məlum çətinliklərə rəğmən, ölkə həyatının bütün sahələrində, o cümlədən mədəniyyət sahəsində və turizm sektorunda inkişaf tempi davam etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində təmin olunan sosial-iqtisadi tərəqqi, o cümlədən regionların inkişafı, ölkəmizin xarici əlaqələrinin, beynəlxalq təşkilatlarda nüfuzunun möhkəmləndirilməsi həyata keçirilən mədəniyyət layihələrində də özünü göstərmişdir. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq festivallar, sərgi və bu kimi digər tədbirlər mədəniyyət və incəsənətimizi təbliğ etmək, yeniləşən paytaxtımızı və bölgələrimizin gözəlliklərini dünyaya tanıtmak baxımından əlamətdar vasitə olmuşdur və bu da Azərbaycana gələn turistlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Şəkil 1-də turist axınının artım dinamikasının qrafik təsviri yer almışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi, Respublikamızdan kənara gedən turistlərin artım tempi gəlirlərin artım tempindən daha aşağıdır. Eini zamanda, qrafik ümumdünya iqtisadi böhranının təsiri nəticəsində baş vermiş tənəzzülün artıq sabitləşdiyini göstərir və yaxın dövrlərdə artım olacağını proqnozlaşdırmaq olar.

Təbii ki, Respublikamız da bu fürsətdən yararlanmağa çalışmalıdır. Ölkəmizdə turizmin inkişafı məqsədi ilə xarici ölkələrin turizm sektorunun dünya birliyinə integrasiyada oynadıqları rol və müxtəlif ölkələrin dünyada təbliğ olunması məsələsi hərtərəfli tədqiq olunmalı və ən yaxşı təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi təmin edilməlidir. Eyni zamanda turizmin davamlı inkişafına xüsusi diqqət ayrılmalıdır [1].

Şəkil 1. Azərbaycanda qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayının dinamikasının qrafik təsviri.

Dinamik inkişaf edən bir sahə olaraq, turizmin son illər ərzində dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynaması davamlı inkişafın yaranmış tendensiyaalarının həmin fəaliyyət növünə nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. “Davamlı turizm” anlayışı insan cəmiyyəti inkişafının qlobal, davamlı inkişaf konsepsiyası ilə əlaqədar nisbətən əvvəl yaranmışdır. Turizmdə davamlı inkişaf deyildikdə bəşəriyyətin elə bir inkişafı başa düşülür ki, bu zaman hazırkı nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi gələcək nəsillərə zərər vurulmadan həyata keçirilir, bu cəmiyyətin idarə olunan, balanslaşdırılmış, özünün təbiətini dağıtmayan və sivilizasiyanın fasiləsiz tərəqqisini təmin edən bir inkişafıdır [2, səh.48].

Hazırda davamlı inkişaf anlayışı iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sferalarında geniş yayılmışdır. Davamlı inkişaf anlayışı, özündə insan faktoruna xüsusi əhəmiyyət verən mövcud əhalinin sosial və iqtisadi ehtiyaclarının qarşılınması zamanı gələcək nəsillərinde ehtiyaclarını göz önünə alan təbii və mədəni resursların xüsusi

qayğı ilə və diqqətli bir şəkildə sərf edilməsini nəzərdə tutan kompleks və sistemli yanaşmadır [3,səh.127].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 18 fevral tarixli 1152 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair” Milli Proqram qəbul olunmuşdur. Bu proqramın məqsədi indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin edilməsi naminə mövcud ekoloji sistemlərin, iqtisadi potensialın qorunmasından və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Bu konsepsiya öz növbəsində regional siyasətin, o cümlədən də milli turizm proqramında dayanıqlı inkişaf prinsiplərini, hər bir zona üçün ətraf mühitə maksimum yol veriləcək turist təzyiqinin müəyyənəşdirilməsi və onun yerinə yetirilməsini və ekoloji turizmin və o cümlədən turizmin digər yeni formalarının inkişaf etdirilməsinə nəzarət edilməsini nəzərdə tutur.

Turizmin inkişafına təkan verən əsas amillərdən biri müvafiq infrastrukturun yaradılmasıdır. Bu baxımdan, turistlərin rahat yaşayış şəraiti ilə təmin olunması ön plandadır. Son illər klassik otel və digər yaşayış formaları ilə paralel olaraq, hostel-lərin təşkili genişlənməkdədir.

Hostel - əsasən qısamüddətli yaşayış üçün nəzərdə tutulan, internat tipli və adətən əlavə imkanları olmayan, yalnız yataq yeri kimi basa düşülür [4].

Hostellərin yaranma tarixinə nəzər salsaq, qorərik ki, hələ dünən "hostel" sözü əhali arasında bir çox suallar və anlaşılmazlıqlara səbəb olurdusa, indi faktiki olaraq bütün böyük şəhərlər, hətta bəzi kəndlərdə də hostellər mövcuddur. Əsasən, Dünya Çempionatı, Avropa Çempionatı və s. bu kimi mühüm tədbirlərə ev sahibiliyi edən ölkələrdə hostellər olmadan bütün qonaqları yaşayış yerləri ilə təmin etmək mümkün deyil. Son illərdə Internet saytlarında hostellərin zəruriliyi haqqında məqalələrə, hətta bütün xərclərin təfəsilatı ilə birlikdə biznes planları, bu cür resursların investisiya səmərəliliyi, onların xüsusiyyətləri və üstünlükləri haqqında yazılara rast gəlmək mümkündür.

Almaniyada bu tip hotellər «Auberge De Jeunesse», Fransada - «Jugendherberge», İspaniya - «Pansiyon Juvenil» adlandırılır. Lakin bütün bu anlayışlar tərcümədə eyni mənə daşıyır. İlk hostel tipli yataqxana 1909-cu ildə Almaniyada yaradılmışdır. Müəllim Richard Shirman şagirdləri üçün həftəsonu gəzintiləri təşkil edir, lakin şagirdlərin əksəriyyəti kasıb təbəqədən olduğu üçün onlara münasib yer tapmaq çətin idi və onlar həftəsonu və ya bayram günlərində boş olan məktəblərdə pulsuz qalmağa üstünlük verirdilər. Nəticədə, uzaqgörən müəllim Shirmann turistlərə işlədiyi məktəbdə gecələməyi təklif edir. Gecələr masa və stulları çıxararaq içi samanla dolu yastıqları otaqa yerləşdirirdilər. Daha sonra yataqxana günümüzə qədər mövcud olan Altena qalasına daşındı [5] .

Hostel hərəkatı daha sonra özünə bir çox ardıcılar qazandırmışdır. Artıq 1932-ci ildə Amsterdamda “International Youth Hostel Federation” adlı federasiya yaradıldı.

O zaman federasiyaya İsveçrə, Polşa, İngiltərə, Hollandiya, Fransa, Danimarka, Çexoslovakiya, İrlandiya, Belçika və əlbəttə ki, Almaniya nümayəndələri daxil idi. Federasiyanın prezidenti Riçard Shirmann özü idi [7].

Federasiyanın yaranması adıçəkilən ölkələrdə yataqxanalar şəbəkəsinin yaranmasına təkan verdi. Beləliklə, gecələmək üçün ucuz yataqxanalar digər Avropa ölkələrində də yayılmağa və inkişaf etməyə başladı. Ötən illər bu tipli yataqxanaların özünün də xidmət baxımından inkişafını labüd etdi.

Müasir yataqxanalar əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əgər iyirmi il əvvəl hostellər yalnız gecə qalmaq üçün yer kimi nəzərdə tutulurdusa, müasir hostellər öz qonaqlarına şəhərlərarası və beynəlxalq telefon, kondisionerli otaqlar, peyk TV, telefon kimi əsas və əlavə xidmətləri də təklif edir [6].

Ölkəmizdə də kütləvi turizmin inkişafı üçün hostellərin - bir və iki ulduzlu hotellərin inşasına və təşkilinə böyük ehtiyac vardır. Hostellərin inşası Azərbaycana daha çox turist cəlb olunmasına müsbət təsir edə bilər. Respublikamıza səfər edən turistlərin əksəriyyəti Bakıya üz tutduğundan hostellər ilk növbədə Bakıda, daha sonra ölkənin turizm regionlarında tikilə bilər. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzinin sədri, iqtisadçı ekspert Vüqar Bayramovun sözlərinə görə, Azərbaycanda, xüsusən də Bakı şəhərində hotellərin 80 faizindən çoxu 4 və 5 ulduzlu hotellərdir: “Bu da, təbiidir ki, nisbətən gəliri az olan və ya orta təbəqənin nümayəndələrinin Azərbaycana gəlməyinə və burada dincəlməyinə mane olur. Çünki turistlər adətən daha ucuz hotellərdə qalmağa üstünlük verirlər, çalışırlar ki, getdikləri ölkələrdə və şəhərlərdə hotellərə az pul xərcləsinlər. Bu baxımdan, Azərbaycanda da hostel-hotellərin formalaşmasına və inşasına ehtiyac var”. V.Bayramov qeyd edir ki, hostel və ya azulduzlu hotellərin inşası ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına imkan verəcək: “Bu, müxtəlif konfranslarda, tədbirlərdə iştirak etmək məqsədi ilə ölkəyə gələn xaricilərin, eyni zamanda ölkəni görmək istəyən turistlərin də sayının artmasına səbəb olacaq. Hostellərin inşası bütövlükdə hotelçilikdə qiymətlərin aşağı düşməsinə şərait yaradacaq, çünki bunun gerçəkləşməsiylə qiymətlərin tənzimlənməsi və azaldılması mümkündür” [8].

Zəngin mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycan da turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivlərinə malikdir. Ölkədə turizmin əksər növlərinin inkişafı üçün geniş imkanların olması nəzərə alınaraq, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilib. Bu proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində turizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradılıb, beynəlxalq turizm bazarına integrasiyanın təmin olunmasının əsası qoyulub, milli turizm kompleksinin rəqabətə davamlılığı yüksəlib. Azərbaycanda turistlərin yerləşdirmə biznesi də dinamik surətdə inkişaf edib. Hazırda da turizmin inkişafı və turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi Azərbaycanda ən mühüm vəzifə olaraq qarşıda durur. Ölkə başçısı İlham Əliyevin 2010-cu ildə imzaladığı sərəncamla təsdiq olunan

“Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” da ölkədə turizmin rastlaşdığı problemlərin həll edilməsi və turizm sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi üçün əsas rol oynamışdır. Proqramdan irəli gələrək aidiyyəti dövlət qurumları, xüsusən də iqtisadiyyat və sənaye, mədəniyyət və turizm nazirliklərinin üzərinə düşən vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində isə son illər Azərbaycanda əldə olunmuş sosial-iqtisadi irəliləyişdə turizm sektorunun payı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, yeni-yeni turizm obyektləri, otellər, mehmanxanalar istifadəyə verilmişdir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 2002-ci ildə ölkədə fəaliyyət göstərən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 94 olduğu halda ötən dövrlər ərzində onların sayı dəfələrlə artıb [9].

Turizm müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında və beynəlxalq aləmdə ölkənin tanınmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda turizm sisteminin inkişafına davamlı diqqət ayrılması gərəkdir.

Bu məqsədlə Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı bir sıra işlərin görülməsini zəruri hesab edirik:

- İnvestisiyaların turizm sistemində rolu gözərdi edilməyəcək qədər önəmlidir. Bu səbəbdən də ölkənin turizm potensialının tanınması, investisiya sahələrinin konkret siyahısının hazırlanması və turizm sahəsinə investisiya yatırmaq istəyən iş adamlarına güzəştlər edilməsi;

- Hostel və ya azulduzlu hotellərin inşasının ölkəyə gələn turistlərin sayının artmasına yaradacağı imkan nəzərə alınmaqla, müvafiq tədbirlərin görülməsi;

- Turizmin mövcud hüquqi baza sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

- Viza rejiminin qarşılıqlı şəkildə asanlaşdırılması üçün bir sıra ölkələrlə əməkdaşlığın artırılması;

- Regionlar ölkə iqtisadiyyatında ən çox potensiala sahibdirlər. Onların inkişafı ümumi vəziyyətin yaxşılaşmasına imkan yaradacaqdır. Bu istiqamətdə regionlarda azad iqtisadi zonaların yaradılması istiqamətində təhlillər aparmaq;

- Turizm sahəsinin üzləşdiyi problemlərdən biri məhz kadrlarla bağlıdır. Ölkəmizdə də bu problem özünü göstərməkdədir. Xüsusilə turizm regionlarında xidmətin istənilən səviyyədə olmaması bu sahəyə mənfi təsir göstərir. Bu məqsədlə kadrların hazırlanmasına diqqət artırılmalı, mütəxəssislər tərəfindən seminar və kursların keçirilməsi təşkil edilməli, kadrların vaxtaşırı attestasiyadan keçirilməsi təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat

[1] <http://www.bizimyol.info/news/78269.html>

[2] Volkov Yu.V. Mehmanxana biznesi iqtisadiyyatı / “Dərslilər, tədris vəsaitləri” seriyası – Rostov-na-Donu: Feniks, 2003.

- [3] Morozov V.A. Milli iqtisadiyyatda turizmin yanaşı sahələrlə qarşılıqlı əlaqələri. - M.: TEHC, 2004.
- [4] The differences between hostel and hotel customers. – : [http:// www. Livingina hostel.com/the-differences-between-hostel-and-hotel-customers/](http://www.livinginahostel.com/the-differences-between-hostel-and-hotel-customers/)
- [5]History of the youth hostels movement.- <http://www.hostelscentral.com/hostels-article-6.html>
- [6] Definition of Hostel. : <http://www.hostelmanagement.com/glossary/hostel.html>
- [7] 100 years of hostelling. –: <http://www.youthhostel.ch/en/international/history>
- [8]<http://www.ekspress.az/az/cemiyyet/4789-azerbaydzan-turizmi-nbsp-m-ouml-vdzud-veziyyet-ve-perspektiv-imkanlarin-deyerlendirilmesi-zerureti>
- [9] <http://www.azxeber.com/news/73870>
- [10] History and Philosophy.–: [http://www.hihostels.com/ pdf/History Philosophy. pdf](http://www.hihostels.com/pdf/History%20Philosophy.pdf)
- [11] Europe's Hostels. – : <http://www.ricksteves.com/plan/tips/1198hostels.htm>
- [12] Ə.Q.Əlirzayev “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”- Bakı-2010. İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
- [13] B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülalıyev - “Turizmin Əsasları ” – Bakı-2015
- [14] “Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri “ – F.İ.Qurbanov , Bakı -2007 Adiloğlu nəşriyyatı .
- [15] “Turizmin Əsasları“ – Soltanova H.B. və Hüseynova Ş.H. Bakı-2007 Mütərcim nəşriyyatı .
- [16] Turizmin Menecmenti – Bilalov B.Ə., Bakı-2005, Mütərcim nəşriyyatı

AZƏRBAYCANIN KOMMERSİYA BANKINDA PAR, DER VƏ VİNTAJ TƏHLİL ÜSULLARININ TƏTBİQİ

X.A. Həsənlı

Doktorant, İİETİ, İqtisadiyyat Nazirliyi

Mobil: (+994 55) 206 61 09

E-mail: khudayar83@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 21 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 30 June 2016; accepted 21 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının kommersiya bankında kredit risklərin qiymətləndirilməsi, nəticələrin alınması və tətbiqi haqda təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində banklarda kredit risklərinin qiymətləndirilməsi üçün müasir dövrdə Qərbdə tətbiq olunan PAR, DER və VİNTAJ təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil və əmsallaşdırma kimi üsullar əsasında yerinə yetirilmiş və BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu), Bazel metodologiyasından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq VİNTAJ təhlili vasitəsi ilə kommersiya bankında vaxtı keçmiş kreditlərin yaşı və hansı dövrdə formalaşması müəyyən olunmuş, həmçinin vaxtı keçmiş kreditlərin normal paylanması yoxlanılmış və alınmış nəticələr üzrə tənzimlənməsi mümkünlüyü qiymətləndirilmişdir. PAR və DER təhlil metodları ilə bankda risk altında olan portfelin dəyəri müəyyən olunmuş, portfelin gecikmiş kreditləri risk kateqoriyaları üzrə bölünmüş və defolt əmsalları verilərək nəticələr alınmışdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kimi bu metodlar vasitəsi ilə alınan nəticələrdən bank rəhbərliyi maliyyə bazarlarında kredit strategiyasının formalaşması zamanı istifadə edə bilər. Burada tətbiq olunan metodlar vasitəsi ilə istənilən bankın rəqəmləri əsasında realizə edib konkret nəticələr əldə etmək olar.

Açar sözlər: vintaj təhlili, PAR və DER metodologiyası, gecikmiş kreditlər. kredit portfeli, defolt.

JEL Classification Codes: G32, O24, C36

**APPLICATION OF PAR, DER AND VINTAGE
ANALYSIS METHODS IN COMMERCIAL BANK OF AZERBAIJAN**

Abstract

Main purpose of the research is to estimate the loan risk in bank of Azerbaijan Republic and based on to give inference and proposals. To this end in the research most used methods PAR, DER and Vintage analysis are evaluated. Research are carried out with systematic, logical, statistical analysis and coefficient methods and also IMF (International Monetary Fond), Basel methods also used. In this research it was determined period and age of overdue loans as well as checked normality distribution of overdue loans and was estimated the regulation possibility on the basis of results. It was evaluated portfolio value at risk by PAR və DER methods in bank, overdue loan of portfolio are seperated into risk categories and conclusion have been shown by giving default coefficients. Practical importance of the research helps to bank managers to make decisions on the formalization of loan strategies in financial institutions. It is possible to get results by appling these methods to any bank.

Key words: Vintage analysis; PAR və DER methods; Overdue loans; Loan portfolio; Default.

**ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ PAR, DER И ВИНТАЖНОГО
АНАЛИЗА В КОММЕРЧЕСКОМ БАНКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Резюме

Основная цель исследования заключается в оценке риска кредита в банке Азербайджанской Республики и на этой основе заключения и предложений. С этой целью в исследовательских работах наиболее часто используются методы PAR, DER и винтажного анализа. Исследование проводилось на основе системного, логического, статистического методов анализа и метода коэффициентов, а также МВФ (Международный валютный фонд). В этом исследовании был определен период и возраст просроченных кредитов, осуществлено распределение просроченных кредитов, а также была оценена возможность регулирования на основе результатов. Было определено значение риска банковского портфеля по методам Par и МВФ, просроченные ссуды портфеля были разделены на категории риска, выдавая коэффициенты по умолчанию. Практическая значимость исследования помогает менеджерам банка принимать решения по формализации стратегии кредитования в финансовых учреждениях. Эти методы возможно применить в любом банке и с их помощью получить результаты.

Ключевые слова: винтажный анализ, методы PAR, DER и МВФ и Базель, просроченные кредиты, кредитный портфель, дефолт.

Giriş. 20-ci əsr və 21-ci əsrin əvvəlləri dünyanın maliyyə sahəsində yüksək artımla inkişafı və dünyada ən böyük və periodu ən uzun maliyyə böhranını yaşadığımız bu dövrdə risklərin idarə edilməsinin önəmi gündən-günə artırmaqda davam edir. Keçmişdə iflas etməsi mümkünsüz görünən (too big to fail) “maliyyə”, “birja” anlayışında həqiqi bir kredit riski olmadığı, 700 mlrd. dollarlıq “Lehman Brothers”-in iflası risklərin idarə edilməsinin əhəmiyyətinin nə dərəcədə vacib olduğunu sübut edir [9]. Risklərin idarə edilməsi prosesi maliyyə institutlarının fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vasitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır.

Kredit risklərinin idarə olunması üçün hazırda ən populyar metodlardan biri PAR, DER, vintaj təhlil metodlarıdır. Tarixi müşahidə əsasında bu metodların funksionallığı müəyyən zaman çərçivəsində risk səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsində, ümumiyyətlə yarana biləcək portfel riski haqqında bir təsəvvür yaradır. Buna baxmayaraq uzunmüddətli təhlili ilkin olaraq təşkil etmək üçün zaman sırasının təhlili edilir, o şərtlə ki, risklərin qiymətləndirilməsində zaman sırası geniş spektrdə götürülsün.

Bu mövzuya dair ədəbiyyatlarda bir çox strukturların risk(lərin) idarə edilməsi prosesi kimi universal məlumat mənbəyinə tez-tez rast gəlinir. PAR, DER, vintaj təhlilin tətbiqi dünyada təcrübəsi olan böyük konsaltinq şirkətləri tərəfindən də risklərin idarə edilməsi prosesinin qiymətləndirilməsində tövsiyə olunur.

Burns R, Stanley A.[1] öz məqalələrində pərakəndə kredit risklərinin qiymətləndirilməsində vintaj təhlilin xüsusi əhəmiyyətini vurğulamışlar. Vintaj təhlilin əhəmiyyəti Breeden L.[1] tərəfindəndə vurğulanıb, hansıki Breeden bu təhlilin stress-testlərdə də istifadəsini təklif edir. Anderson R.[2] vintaj təhlilin tətbiqi ilə proqnozların dəqiqliyini qiymətləndirmişdir.

I. PAR, DER VƏ VINTAJ üsullarının nəzəri-metodoloji əsasları

Vintaj təhlili. Kredit risklərinin idarə olunması üçün hazırda ən populyar metodlardan biri vintaj təhlili metodudur. Tarixi müşahidə əsasında bu metodun funksionallığı müəyyən zaman çərçivəsində risk səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsində, ümumiyyətlə yarana biləcək portfel riski haqqında bir təsəvvür yaradır. Buna baxmayaraq uzunmüddətli təhlili təşkil etmək üçün ilkin olaraq zaman sırasının təhlili edilir, o şərtlə ki, risk qiymətləndirilməsində zaman sırası geniş spektrdə götürülsün.

Bu işdə müəllif defolt elan edilmiş kredit saylarının proqnozu ilə real situasiya arasındakı uyğunsuzluğu təhlil etmişdir. Zhang [3] öz işində vintaj əyrisinin ehtimal olunan xüsusiyyətinə diqqəti çəkir, hansıki bu prosesə makroiqtisadi amillər əhəmiyyətli təsir edir. Bundan əlavə, o, formal risk modelinin inkişafı üçün Qaus prosesinin tətbiqini təklif edir.

Buradan belə görünür ki, vintaj təhlil kapital tələblərinin qiymətləndirilməsində də tətbiq edilə bilər. Ash D., Kelly S., Nayd W. [4] bu işdə müəllif kredit kart port-

felinin kredit risklərinin hesabında kapital tələblərinin qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmalar etmişdir. Eyni zamanda kredit portfelinin uyğun seqmentasiyası probleminə diqqəti yönəltmişdir. Yuxarıda adıkeçən işdə müəllif seqmentasiyada iki müxtəlif yanaşma tətbiq etmişdir. Onlardan birincisi, vintaj təhlili əsasında fiksə edilmiş seqmentlərin təhlili yanaşması, portfel oriyentasiyasının zamana görə formalaşdırılması nəzərə alınmaqla, ikincisi, seqmentasiyanın skoringlər bazasında aparılması yanaşmasıdır ki, bu da müəyyən olunmuş hər bir dövr əsasında aparılır.

Qeyd edilən tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq müəlliflər qeyd edir ki, portfel ömrünün uzunluğu ilə defolt olma ehtimalı arasında əhəmiyyətli korrelyasiya vardır, hansı ki, vintaj təhlildə bu problemə toxunur. Lakin skoring qiymətləndirilməsi ilə kreditlər qruplaşdırılanda, korrelyasiya əhəmiyyətli dərəcədə zəif olur. Bundan əlavə, Siddiqi [5] vintaj təhlilin istifadəsini bir neçə sahədə tətbiqini təklif edir. Bu tədqiqat işində müəllif qeyd edir ki, risklərin izlənməsi və yüksək risk seqmentlərinin təsbiti prosesində klassik vintaj təhlildən istifadə olunurdu, amma skoring kartlarının yaradılmasından sonra bu proseslərdə vintaj təhlilə müraciət daha da genişləndi.

Ashcraft, Goldsmith-Pinkham, Vickery [6] vintaj təhlilin tətbiqi ehtimalını öz tədqiqatında “Erkən Xəbərdarlıq Sistemi” kimi təqdim edir. Müəllif 2001 və 2007-ci illərdə böhrana səbəb olan ABŞ-da verilmiş ipoteka kreditlərini təhlil edib.

Nəticədə o, qeyd edib ki, böhrandan əvvəl vintaj təhlili aparılanda, belə nəticəni göstərərək ki, ipoteka kreditləri portfelinin reytingi həqiqi risk səviyyələrinə təsir etmir.

Vintaj təhlilin əsas məqsədi portfel üzrə kredit risklərinin idarə edilməsini inkişaf etdirmək və bunun əsasında risklərin trend üzrə istiqamətini bilməklə gələcək gözləntiləri formalaşdırmaqdır. Bu təhlil cari vəziyyəti xarakterizə etsə də, təhlil tarixi müşahidə əsasında olduğu üçün gələcəyə yönəlik proqnoz verməyə imkan yaradır. Təhlilin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri də davamlı vintaj təhlili edildikdən sonra bu təhlil nəticələrinə statistik metodların tətbiqi ilə borcalanlar üzrə risk səviyyələrini də müəyyən etmək mümkündür. Vintaj təhlilin mürəkkəbkliyi aşağıdakı maddələr üzrə əhəmiyyətli informasiya almağa imkan verir:

- ✓ Aylıq/rüblük/illik risk səviyyələrinin müqayisəsi;
- ✓ Portfel riskində daxili risk siyasəti dəyişmələrinin təhlili;
- ✓ Kredit risklərində dəyəri yüksək olan əhəmiyyətli məbləğlərin təsirinə təhlili;
- ✓ Gələcəkdəki risk səviyyələrinin proqnozu;
- ✓ Portfeldəki risk səviyyələrinin cari monitorinqi.

Buna görə də, vintaj təhlili risklərin ölçülməsi və idarə edilməsi üçün baza təhlillərdən hesab olunur. Bu, nəticələrin formalaşdırılması və istiqamətləndirilməsi üçün kredit risklərinin idarə edilməsində əsas siyasətdir.

Düzgün nəticələrin interpretasiyası yalnız risk səviyyəsinin artmasını deyil, riski yaradan proses nədir, riskin artmasının mənbəyi və yeri haradır? - suallarına cavab verməyə imkan verir.

Yuxarıda da deyildiyi kimi, vintaj təhlili gələcəkdə kreditlərin sabit şəkildə verilməsinin və ödənişlərdəki gecikmələrin qruplar üzrə testindən vaxtıkeçmiş borc kapitalının əhəmiyyətli hissəsində risk indikatorlarının müəyyənələşməsinə və bunların tərtibinin üzərində fokuslaşır.

Buna görə də, bütün qruplar üzrə verilmiş kreditlər risk səviyyəsini xarakterizə edən ikinci atribut dəyişməz xarakteristikadan asılı olmayan dəyər üçün həmişə məxrəcdə olur və ödənilməmiş kapitalın dəyəri verilmiş kreditlərin sayı ilə əvəz olunur.

Vintaj təhlili bir neçə variantda hesablanır. Bu variantlar haqqında aşağıda məlumat verildikdən sonra real rəqəmlər əsasında qiymətləndirilmiş vintaj təhlili veriləcəkdir.

Vaxtı keçmiş kredit borcları Kilə işarə edərək, K_{ij} -ni indeksasiya edəndə hər dövrə K hesablanacaq, belə ki, j – təsvir olunan riskin verilmiş dəyərində və i - bütün verilmiş kreditlərin sabit dəyərinin gecikmiş kapital dəyərini izah edəcək.

Cədvəl 1. Vintaj təhlilin gecikmə günlərlə matris formasında bölgüsü

Gecikmə müddəti		0-30	31-90	91-180	181-270	270 və artıq	Cəmi VKK
Kreditin yaşı* (illərlə)	K₂₀₀₅₋₀₁						
	K₂₀₀₅₋₀₂						
	K₂₀₀₅₋₀₃						
	K₂₀₀₅₋₀₄						
	K₂₀₀₅₋₀₅						
	K₂₀₀₅₋₀₆						
	K₂₀₀₅₋₀₇						
	K₂₀₀₅₋₀₈						
	K₂₀₀₅₋₀₉						
	Toplam						

Cədvəl 1 K_{ij} vaxtı keçmiş kapitalın dəyərinin cədvəl formasını göstərir. Bu klassik yanaşmada dəyişməz xüsusiyyət aylıq və illik verilən kreditlər üzrədir. Sonra Risk indikatoru kimi DPD qeyd edilir (Day Past Due – günlük gecikmə).

K_{ij} qiyməti əsasında $K_{i,j}$ -nin verilmiş kreditlərin ilkin dəyərində qalıq olan əsas məbləğə nisbətində görə $V_{i,j}$ hesablamaq mümkündür – i və j xüsusiyyətlərinin bütün mümkün variantlarında. Yuxarıda dediklərimizə əsasən:

$$V_{ij} = \frac{K_{i,j}}{K_{i,}}$$

Burada,

$K_{i,}$ -borc kapitalının hazırkı ümumi məbləği, qrup üçün i xüsusiyyəti ilə verilmiş dəyər; V_{ij} – i dəyişkən xüsusiyyətinin və j risk xüsusiyyətinin verilmiş dəyəri üçün qiymətləndirilən risk indikatorudur.

Kəmiyyət yanaşması ilə qiymətləndirmə analoji yolla və aşağıdakı düsturla aparılır. L_{ij} – i və j xüsusiyyətləri ilə verilmiş kreditlərin sayıdır.

$$N_{ij} = \frac{L_{i,j}}{L_i}$$

Burada,

N_{ij} – kəmiyyət təhlili variantında i və j xüsusiyyətləri ilə risk indikatoru;

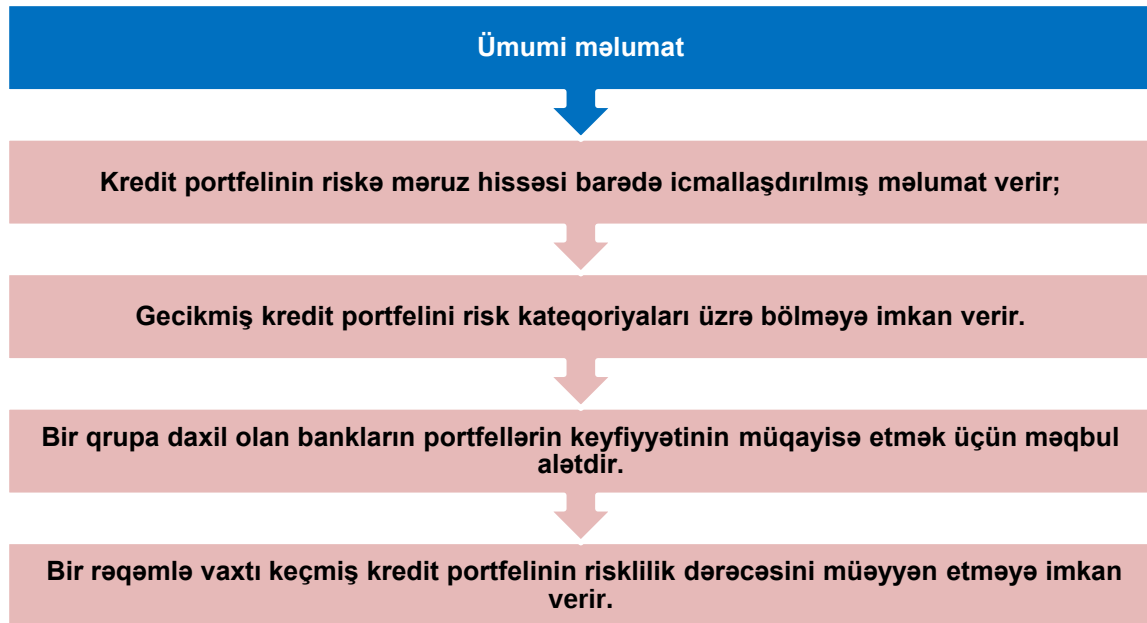
L_i – i xüsusiyyətinin verilmiş dəyərində verilmiş kreditlərin sayıdır.

PAR və DER metodologiyası

PAR – Portfelin riskə məruz qalan hissəsinin göstəricisidir.

DER – Portfelin defolta yaxın hissəsidir.

Vintaj – Problemin mənbəyini aşkar etməyə imkan verən alətdir.

PAR və DER təhlilinin praktiki misallarla “X” bankın rəqəmləri əsasında hesablamalara baxılacaq. PAR və DER nə deyir? PAR Bazel və BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu-İMF-İnternational Monetary Fund)

- Kredit portfelinin riskə məruz hissəsi barədə icmallaşdırılmış məlumat verir;
- Gecikmiş kredit portfelini risk kateqoriyaları üzrə bölməyə imkan verir;
- Filial portfellerinin keyfiyyətini müqayisə etmək üçün məqbul alətdir.

$$PAR = \frac{\sum G_i}{\text{Gecikmiş kreditlər}}$$

G_i = gecikmə intervalına (0-30, 31-90 və s.) uyğun gecikdirilmiş məbləğdir.

Bir rəqəmlə vaxtı keçmiş kredit portfelinin risklilik dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

DER BAZEL METODOLOGİYASI DER-IN HESABLANILMASI DÜSTURU:

$$DER = \frac{\sum G_i * R_i}{\text{Gecikmiş kreditlər}}$$

R_i - gecikmə intervalına uyğun risk dərəcəsi (default probability coefficient), G_i - gecikmə intervalına uyğun gecikdirilmiş məbləğdir.

- DER əmsalının hesablanması geri qayıtmama risk əmsalı əsasında tapılır.

I. PAR, DER VƏ VİNTAJ üsullarının tətbiqi

Cədvəl 2. Vintaj təhlilin götürülmüş bank rəqəmlərində praktik təhlili

Gecikmə müddəti		0-30	31-90	91-180	181-270	270 və artıq	Cəmi VKK
Kreditin yaşı* (illərlə)	0.5-ilədək	0.04%	0.04%	0.00%	0.00%	0.00%	0.08%
	0.5 – 1	0.03%	0.27%	0.01%	0.00%	0.00%	0.31%
	1 – 1.5	0.07%	0.04%	0.07%	0.09%	0.20%	0.47%
	1.5 – 2	0.02%	0.32%	0.04%	0.03%	1.12%	1.53%
	2 – 2.5	0.00%	0.01%	0.01%	0.14%	11.01%	11.17%
	2.5 – 3	0.00%	0.03%	0.00%	0.00%	2.46%	2.49%
	3 – 3.5	0.00%	0.00%	0.00%	0.16%	0.23%	0.39%
	3.5 – 4	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%	1.52%	1.52%
	4 il və artıq	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%	82.05%	82.05%
	Toplam	0.15%	0.70%	0.13%	0.42%	98.60%	100.00%

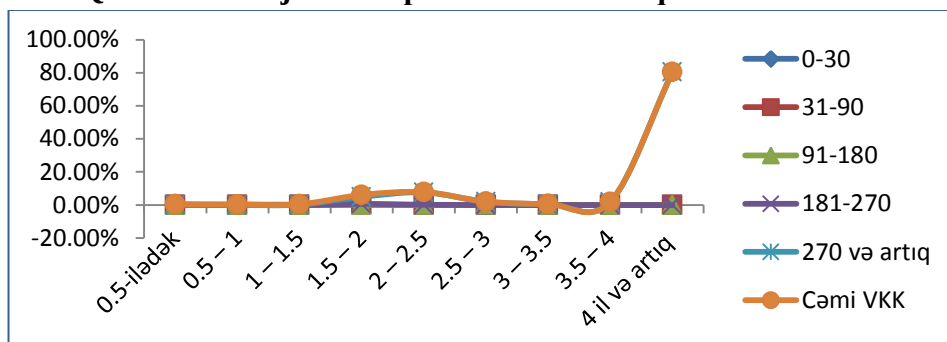
- Vaxtı keçmiş kreditlərin (VKK) detallı təhlili üçün ən optimal alətdir;

- VKK-in hansı dövrlərdə verilmiş kreditlər üzrə formalaşdığı barədə ətraflı məlumat verir;

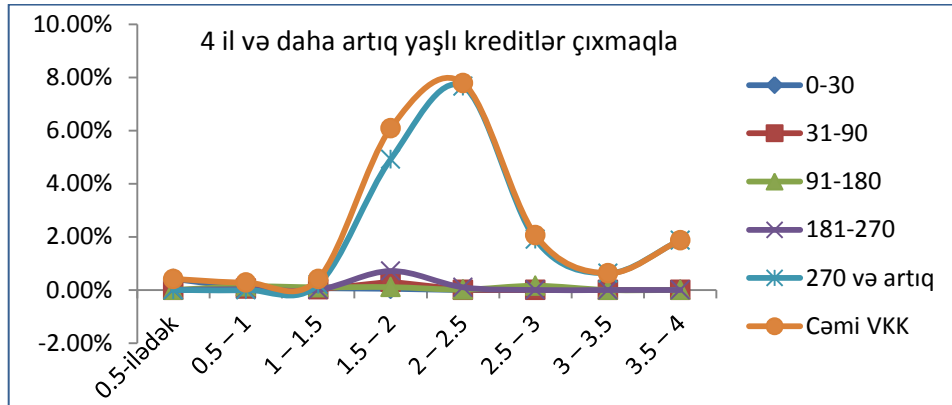
- Hər bir dövrdə verilmiş kreditlər üzrə gecikmə günlərinin müddətini göstərir.

Ümumi VKK-ın 82.05%-nin yaşı 4 il və artıqdır. Bu isə VKK-ların böyük əksəriyyətinin (DER təhlilində Yanvar - 95.6%, fevral – 98.33%, mart – 98.76% ehtimalla) bu ehtimalla geri qayıtmama riskini göstərir.

Qrafik 1. Vintaj təhlilin praktik misalının qrafik təsviri

Qrafik 2. Vintaj təhlilin praktik misalının qrafik təsviri

- Vintaj təhlilin kreditlərin bütün yaş qrupları üzrə qrafik təsvirində Cəmi VKK-lərin qrafiki Statistika Normal Paylanma qrafikinə uyğun gəlmir, baxmayaraq ki, bu qrafik normal paylanmaya yaxınlaşmalıdır,

- 4 il və artıq yaşlı kreditlər xaric qrafik təsvirdə Cəmi VKK-lərin təsviri normal paylanmaya yaxınlaşır;

- Nəticə olaraq Vintajın qrafik təsviri də 4 il və artıq yaşlı kreditlər çıxmaqla digər VKK riskləri tənzimləyə bilər.

Cədvəl 3. PAR təhlilin BVF (IMF) metodologiyası üzrə praktik bank rəqəmləri ilə təhlili

Filiallar	İstehlak və korporativ					
Gecikmə günləri Filiallar	PAR 1-30	PAR 31-90	PAR 91-180	PAR 181-270	PAR 271	Cəmi PAR
1	0.07%	0.07%	0.00%	0.00%	99.86%	99.93%
2	0.22%	0.10%	0.00%	0.00%	99.68%	99.78%
3	0.66%	0.32%	0.39%	0.00%	98.63%	99.34%
4	100.00%	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%
5	0.79%	21.17%	0.00%	0.00%	78.04%	99.21%
6	2.11%	0.00%	0.00%	0.00%	97.89%	97.89%
7	0.04%	0.11%	0.01%	0.00%	99.84%	99.96%
8	0.11%	1.35%	0.00%	0.00%	98.54%	99.89%
9	4.70%	0.97%	4.08%	0.00%	90.26%	95.30%
10	27.79%	46.94%	0.00%	0.00%	25.27%	72.21%
Toplam	0.15%	0.70%	0.05%	0.00%	99.10%	99.85%

- İstehlak və Korporativ kreditləri ümumilikdə filiallar üzrə 270 gündən çox vaxtı keçmişlər (Həzi Aslanov – 62.7%, Sumqayıt – 1.10% filialları xaric) 90%-in üstündədir. Yalnız ofis gecikməsizdir.

- Gecikmə günlərinin sayına uyğun 1-30 və 31-90 günlərdə bolatılilik olsa da qismən ayın sonu əvvələ nisbətən azalma olmuşdur.

- 91-180 gündən keçən gecikmələrdə mart ayının əvvəli sonu ilə müqayisədə təxminən 18%, 270-gündən artıq gecikmədə 0.23% azalma müşahidə olunub.
- Toplam gecikmiş kreditlərdə mart ayının əvvəli ilə sonu müqayisədə 2.8% azalma qeydə alınmışdır.

Cədvəl 3. PAR təhlilin Bazel metodologiyası üzrə praktik bank rəqəmləri ilə təhlili

Gecikmə günləri Filiallar	İstehlak və korporativ					
	PAR 1-30	PAR 31-90	PAR 91-180	PAR 181-270	PAR 271	Cəmi PAR
1	0.45%	0.34%	0.00%	0.00%	32.08%	32.43%
2	0.58%	0.13%	0.00%	0.00%	20.40%	20.53%
3	0.55%	0.11%	0.04%	0.00%	9.44%	9.59%
4	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%	0.00%
5	0.58%	4.80%	0.00%	0.00%	3.59%	8.39%
6	2.86%	0.00%	0.00%	0.00%	0.47%	0.47%
7	0.78%	0.23%	0.00%	0.00%	39.28%	39.52%
8	0.61%	5.20%	0.00%	0.00%	45.34%	50.54%
9	2.20%	0.11%	0.16%	0.00%	3.44%	3.70%
10	0.04%	0.02%	0.00%	0.00%	0.01%	0.02%
Toplam	0.20%	0.19%	0.00%	0.00%	4.37%	4.57%

Bazel standartlarına görə defolt olunmalı gecikmiş kreditlərin faizi filiallar üzrə 95%-i keçir (4, 5 və 10-cu filiallar xaric);

- Toplam DER təhlilinin I rübdə təhlili: ilin əvvəlindən müsbət tendensiya filialları digər filiallarda fevral ayında yanvara nisbətən azalma olsa da, rübün sonunda yenidən qalxmışdır. Dəyişikliklərin faizi xeyli aşağıdır. Gecikən kreditlərin 99.1%-i 270 günü keçib.

Cədvəl 4.DER təhlilin BVF (İMF) metodologiyası üzrə praktik bank rəqəmləri ilə təhlili

Risk kategoriyası	0%	20%	50%	80%	100%	DER %	Cəmi vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği	Cəmi gecikmiş kreditlərin məbləği	Fərq
Filiallar	0-30 %	31-90 %	91 – 180 %	181-270 %	270 və artıq				
Gecikməgünüəri									
1	0.00	0.07	0.00	0.00	32.08	32.15	98,521.11	699,036.34	515.23
2	0.00	0.03	0.00	0.00	20.40	20.4	457,229.49	458,236.78	1,007.29
3	0.00	0.02	0.02	0.00	9.44	9.48	131,487.96	132,357.63	869.67
4	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	-	83.81	83.81
5	0.00	0.96	0.00	0.00	3.59	4.55	00,075.60	100,875.93	800.33
6	0.00	0.00	0.00	0.00	0.47	0.47	18,619.13	19,019.83	400.70
7	0.00	0.05	0.00	0.00	39.28	39.33	567,292.06	3,568,650.24	1,358.18
8	0.00	1.04	0.00	0.00	45.34	46.38	150,019.97	1,151,301.94	1,281.97
9	0.00	0.02	0.08	0.00	3.44	3.54	57,585.72	60,423.47	2,837.75
10	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.01	452.04	625.97	173.93
Toplam	0.00	0.04	0.00	0.00	4.37	4.41	181,283.08	6,190,611.94	9,328.86

Nəticə. PAR, DER və Vitaj təhlil vasitəsilə kredit riskləri, başqa sözlə, kreditlərin geri dönüşü intervallar üzrə faizi tapılmış, DER təhlili ilə bu gecikmə intervala defolt əmsalları verilməklə qiymətləndirmə aparılmış və Vintaj təhlillə kredit yaşları gecikmə günlərinə uyğun qiymətləndirilərək kredit problemlərinin dövrü vaxtları müəyyənləşdirilmişdir. Vintaj təhlili böhran dövrlərini əyani əks etdirir. Bu qiymətləndirmə ilə banklar kredit portfelinin problemlərinin hansı vəziyyətdə olmasını, geri qayıtma dərəcəsini və kredit yaşı ilə gecikmə dövrlərində kreditlərin problemlərinin hansı dövrləri, hansı çəki ilə əhatəsini görərək təhlil edə bilir. Bu təhlil nəticəsində yeni kredit strategiyası seçilir.

Ədəbiyyat

- [1] Breeden L. (2004). Stress Testing 2004-2005 Retail Originations. The RMA Journal. Burns P., Stanley A. (2001). Managing Consumer Credit Risk. Discussion Paper. Federal Reserve Bank of Philadelphia.
- [2] Anderson R. (2007). The Credit Scoring Toolkit. Oxford University Press. Oxford.
- [3] Zhang A. (2009). Statistical Methods in Credit Risk Modeling. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy at The University of Michigan.
- [4] Ash D., Kelly S., Nayd W., Yin H. (2007). Segmentation, Probability of Default and Basel II Capital Measures for Credit Card Portfolios. Federal Reserve Bank of Philadelphia
- [5] Siddiqi N. (2006). Credit Risk Scorecards. Developing and Implementing Intelligent Credit Scoring. John Wiley & Sons.
- [6] Ashcraft A., Goldsmith-Pinkham P., Vickery J. (2010). MBS Ratings and the Mortgage Credit Boom. Staff Reports. Federal Reserve Bank of New York.
- [7] Həsənli Y., Həsənov R. "İqtisadi Tədqiqatlarda Riyazi Üsulların Tətbiqi" Bakı-2002, 301s.
- [8] Həsənli Y. "Ekonometrikaya Giriş", Dərslik, Bakı 2008
- [9] Evren Bolgün, M. Barış Akçay, MA "Risk Yönetimi" 3-cü nəşr, 2009, İstanbul, 762s.
- [10] David R. Anderson, Dennis J. Süeeney, Thomas A. Williams "STATISTICS FOR BUSINESS AND ECONOMICS" – 1054s. (<http://www.thomsonrights.com>.)
- [11] Gujarati "Basic Econometrics" 3th edition, 1995, 838 s.
- [12] Heinz Kohler "Statistics for Business and Economics", thomson learning, 2002

BİRBAŞA DEBETLƏŞMƏ ALƏTİ, TƏTBİQİ MEXANİZMİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, ÖLKƏMİZDƏ TƏTBİQİ ÜZRƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ

Rüstəmov T. H.

doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət 6, AZ1000
tamerlan_rustamov@cbar.az, tamerlanrustamov@gmail.com

Tağıyev X. R.

Doktorant, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi-tədqiqat İnstitutu
Bakı şəhəri, AZ 1011, H.Zərdabi prospekti, 88a
khayaladdin_tagiyev@cbar.az, xstagiye@gmail.com

Mahmudov R. M.

Disertant, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası
İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid pr., 115, AZ1143
ramil.mahmudov@cbar.az, mr.ramil.mahmudov@gmail.com

Quliyev S. R.

Maliyyə Meneceri, Azərtexnologiya MMC
Bakı şəhəri, Y.V.Çəmənzəmənlı 42, AZ1106
quliyev.s.r@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 25 iyul 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 25 July 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi:Azərbaycanda birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi və onun iqtisadiyyata təsirinin müəyyənəşdirilməsi. Tədqiqatın metodologiyası:müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə. Tədqiqatın nəticələri: araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qabaqcıl ölkələrin bu sahədə təcrübələri ilə müqayisədə ölkəmizdə birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi səviyyəsi çox aşağıdır, lakin bu istiqamətdə infrastruktur və qanunvericilik bazası tədricən təkmilləşdirilir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: beynəlxalq təcrübədə birbaşa debetləşmə üzrə statistik məlumatlar məhdud olduğu üçün bu istiqamətdə araşdırma tam aparılmamışdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: digər ödəniş alətlərindən fərqli olaraq daha asan və tez istifadə oluna bilinir, eyni zamanda daha innovativ ödəniş aləti olduğundan həm istifadəçilər, həm də maliyyə təşkilatları baxımından böyük maraq doğurur. Tədqiqatın orijinallığı və

elmi yeniliyi: birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin ölkəmizdə inkişaf etdirilməsinin banklar və onların müştəriləri üçün iqtisadi baxımdan səmərəli olması tədqiq edilmiş və pərakəndə ödənişlərin, o cümlədən nağdsız hesablaşmaların həcmnin genişləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıdığı sübut edilmişdir.

Açar sözlər: birbaşa debetləşmə, bank xidmətləri, informasiya texnologiyaları, nağdsız ödənişlər, bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçısı.

JEL classification codes: G28; G32

TOOL DIRECT DEBIT, ITS CHARACTERISTICS AND MECHANISM OF IMPLEMENTATION AND ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION IN THE APPLICATION DIRECT DEBIT IN OUR COUNTRY

Abstract

Purpose – expanding the usage opportunities of the instrument of direct debit in Azerbaijan and defining its impacts on development of the economy. Design/methodology – comparative analysis, assessment, generalisation. Findings – it has been assessed the impacting factors on the expansion of the usage sphere of direct debit in Azerbaijan and moreover an infrastructure in order to improve its role in the economic development and furthermore it has been substantiated the importance of the legislative framework improvement. Research limitations – limitations in research sphere and information base because direct debit is in the formation stage. Practical implications – in contrast from the other payment instruments direct debit is used easier and fast, at the same time it creates huge interests for users and financial institutions because of being more innovative payment instrument. Originality/value – having more efficiency and profitable of the usage of direct debit in Azerbaijan has been researched and it has been proved that the usage of direct debit plays crucial role for increasing the value of cashless payments.

Keywords: direct debit, banking, information technology, non-cash payments, non-banking service provider.

ИНСТРУМЕНТ ПРЯМОГО ДЕБЕТОВАНИЯ, ЕГО ОСОБЕННОСТИ И МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ, А ТАКЖЕ АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В ПРИМЕНЕНИИ ПРЯМОГО ДЕБЕТОВАНИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Резюме

Цель исследования – расширение возможностей применения инструмента прямого дебетования в Азербайджане и определение их влияния на экономическое

развитие. Методология исследования - сравнительный анализ, оценивание и обобщение. Результаты исследования - в результате исследования были оценены факторы, влияющие на расширение сферы применения инструмента прямого дебетования, и было обосновано значение усовершенствования инфраструктуры и юридической базы для увеличения ее роли в развитии экономики. Ограничения исследования – в связи с текущей стадией развития практического инструмента прямого дебетования существуют ограничения в сфере исследования и информационной базы. Практическая значимость исследования – формирование и расширение институциональности инструмента прямого дебетования и его юридической базы, а также возможность его использования в исследованиях(исследованиях) в этой сфере. Оригинальность и научная новизна исследования – исходя из глобальных отзывов(вызовов современного общества), обосновано значение развития инструмента прямого дебетования в Азербайджане, в том числе и для расширения объема безналичных расчетов.

Ключевые слова: прямое дебетирование(дебетование), банковские услуги, информационные технологии, безналичные платежи, небанковский поставщик услуг.

Giriş. Ölkədə nağdsız hesablaşmaların inkişafı və əhatə dairəsinin genişləndirilməsinin aktual bir məsələ olduğunu və ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafında onun əhəmiyyətini nəzərə alaraq beynəlxalq təcrübə əsasında müxtəlif ödəniş alətlərinin və nağdsız hesablaşma formalarının tətbiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə növbəti addım kimi, beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunan və tətbiqi baxımından istifadəçilərə bir sıra üstünlüklər qazandıran birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin ölkəmizdə tətbiqi zəruridir.

Tədqiqat işində beynəlxalq təcrübədə birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin formaları, tətbiqi mexanizmi, istinad olunan müddətlər, aparılan hesablaşmalar üzrə vəsaitlərin geri ödənilməsi, iştirakçı tərəflərin öhdəlikləri açıqlanmış, habelə müxtəlif ölkələrin qanunvericilik bazası üzrə araşdırma aparılmışdır.

Avropa Birliyi daxilində birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin formaları və bu formalar arasında fərqli xüsusiyyətlər, tətbiqi mexanizmi, tətbiq olunan müddətlər, iştirakçı tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri, avtorizə edilməmiş əməliyyatlar üzrə vəsaitlərin geri ödənilməsi proseduru, habelə ümumi tətbiq olunan təhlükəsizlik standartları və mövcud statistika açıqlanmışdır.

Birbaşa debetləşmə nədir? Ödəniş sistemləri sahəsində mövcud nəzəriyyəyə əsasən nağdsız ödəniş alətləri aşağıdakı iki qrupa ayrılır (Kokkola, 2010: 31-32):

➤ **ümumi məqsədli ödəniş alətləri** – kredit köçürmələri, birbaşa debetləşmə, ödəniş kartları, elektron pul və çeqlər;

➤ **xüsusi məqsədli ödəniş alətləri** – sürətli pul köçürməsi (hesab açmadan), səyahət çekləri, xəzinə çekləri və akkreditiv.

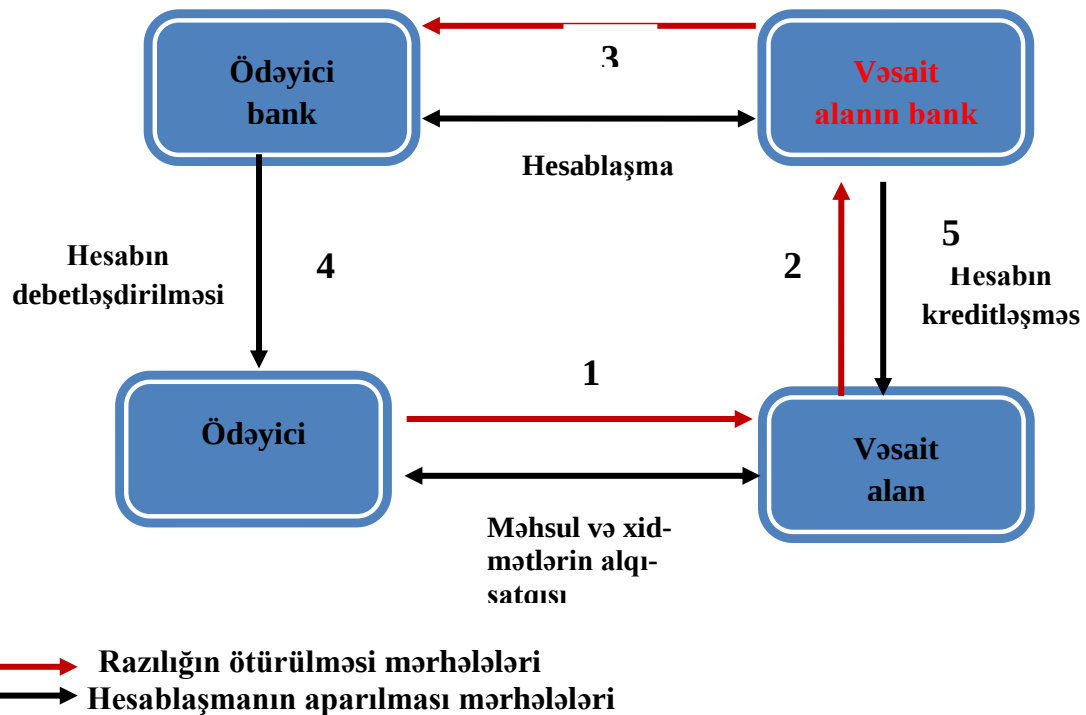
Ümumi məqsədli ödəniş alətlərindən olan birbaşa debetləşmə ödəniş aləti - ödəyicinin vəsait alana və ödəniş xidməti təchizatçısına əvvəlcədən verdiyi razılığa əsasən vəsait alanın ödəniş sərəncamı əsasında ödəyicinin ödəniş hesabının debetləşdirilməsi üzrə istifadə olunan nağdsız ödəniş alətidir. ([http://www.cbar.az/assets/ 2923/ Odanis xidmatlari_haqqinda_Qanun_layihasi_2_.pdf](http://www.cbar.az/assets/2923/Odanis_xidmatlari_haqqinda_Qanun_layihasi_2_.pdf) - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi)

Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin əsasında ödəyicinin öz hesabının debetləşdirilməsi üzrə əvvəlcədən vəsait alana verdiyi razılıq - “Mandate” durur. Birbaşa debetləşmə ödəniş aləti ilə ödənişlər iki cür həyata keçirilir (SEPA Core Direct Debit Scheme Rulebook, 2015: 6-7):

➤ **təkrarlanan birbaşa debetləşmə** - ödəyicinin razılığı əsasında vəsait alanın xeyrinə mütəmadi qaydada ödənişlərin həyata keçirilməsi;

➤ **birdəfəlik birbaşa debetləşmə** - ödəyicinin razılığı əsasında vəsait alanın xeyrinə birdəfəlik ödənişlərin həyata keçirilməsi. Bu razılıq sonrakı əməliyyatların aparılması zamanı istifadə oluna bilməz.

Birbaşa debetləşmə alətinin həyata keçirilməsi mexanizmi Sxem 1-də göstərilib:

Sxem 1. Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi mexanizmi

Mənbə: Avropa Ödəniş Şurasının saytıdan (www.europeanpaymentcouncil.eu) əldə edilən məlumatlar əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

1. “Ödəyici və vəsait alan arasında əvvəlcədən razılaşdırıldığı halda, ödəyici debetləşmə üzrə razılığı - “Mandate” kağız və ya elektron formada vəsait alana təqdim edir. Bu əməliyyatın həyata keçirilməsi üzrə ödəyicinin razılığını və bu əməliyyatı avtorizasiya etməsini əks etdirir. Razılıq ödəyici və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən imzalanmalıdır. Vəsait alan bu razılığı və razılığa edilə biləcək dəyişiklikləri saxlamalıdır;”

2. Vəsait alan razılığı və əlaqəli məlumatları vəsait alan banka təqdim edir;

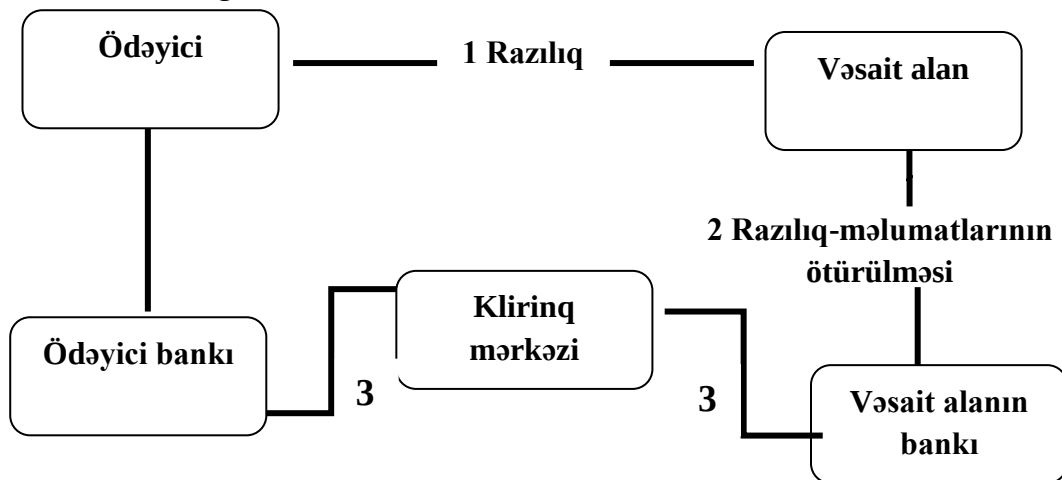
3. Vəsait alan bank birbaşa debetləşmə üzrə əməliyyatın aparılması üçün razılıq əsasında ödəniş sənədini ödəyici banka təqdim edir;

4. Ödəyici bank məhsul və xidmətlərinin alqı-satqısı üzrə məbləğdə ödəyicinin hesabını debetləşdirir. Əks halda isə texniki səbəblərdən, ödəyicinin hesabının bağlanması, ödəyicinin etirazı, ödəyicinin vəfat etməsi, habelə ödəniş hesabının birbaşa debetləşmə üzrə əməliyyatın aparılmasının mümkün olmaması və digər səbəblərə görə ödənişi həyata keçirmir;

5. Vəsait alan bank əldə etdiyi vəsaiti vəsait alanın hesabına mədaxil edir.

Bu ödəniş altında iştirakçı tərəflər qismində vəsait alan, ödəyici, vəsait alan bank və ödəyici bank çıxış edir. Bir sıra hallarda isə vasitəçi bank da iştirak edə bilər. İştirakçı tərəflər birbaşa debetləşmə alətindən istifadə üzrə bir sıra üstünlüklər əldə edirlər.

Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi zamanı ödəyici bank və vəsait alan bankın eyni bank olması halı istisna edilmir. Ödəyici və vəsait alan müqavilə münasibətində olan tərəflərdir. Ödəyici bank və vəsait alan bank isə bu cür müqavilə münasibətlərində olmayaraq, bu ödəniş alətinin tətbiqi üzrə öz müştəriləri olan ödəyiciyə və vəsait alana xidmət göstərir.

Sxem 2. Birbaşa debetləşmə aləti üzrə razılığın verilməsi

Mənbə: Avropa Ödəniş Şurasının saytıdan (www.europeanpaymentcouncil.eu) əldə edilən məlumatlar əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Vəsait alan ödəyicinin təqdim etdiyi razılıq əsasında (Sxem 2) 36 ay ərzində vəsaitin ödənilməsi haqqında ödəniş sərəncamını təqdim etmədikdə, bu müddət bitdikdən sonra, ödəyicinin bu razılığı əsasında ödəniş sərəncamını təqdim edə bilməz. Bu zaman ödənişin həyata keçirilməsi ilə bağlı yeni razılıq təqdim olunmalıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, birbaşa debetləşmə üzrə elektron razılıq funksiyasının yaradılması banklar üçün məcburi deyildir. Kağız formada razılıqda ancaq ödəyici və vəsait alan, elektron formada razılıqda isə vəsait alan bank və ödəyici bank da iştirak edir. Kağız formada razılıq vəsait alan tərəfindən saxlanıldığı halda, elektron formada bu, həmçinin ödəyici bank tərəfindən də həyata keçirilməlidir.

Ödəyici tərəfindən razılığın elektron formada verilməsi metodunun istifadəsi razılaşdırma prosesinin tam avtomatlaşdırılaraq əlavə kağız sənədləşdirmənin aradan qaldırılmasına, məlumatların təhlükəsiz formada verilməsinə, tələb olunan müddət ərzində saxlanılmasına, bu sahədə ümumi prinsip və qaydaların tətbiq olunmasına imkan verir.

Birbaşa debetləşmənin üstünlükləri. Birbaşa debetləşmə ödəniş alətindən istifadənin vəsait alan üçün aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur (Kokkola, 2010: 31, 190):

- ✓ vəsaitlərin toplanması baxımından sadə və xərc baxımından effektiv olması;
- ✓ ödənişin həyata keçirilməsi üzrə konkret tarixin müəyyən edilməsi;
- ✓ əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddət ərzində ödənişin dəqiq başa çatdırılması;
- ✓ vəsait axınının və xəzinədarlıq əməliyyatlarının idarə edilməsinin optimallaşdırılması;
- ✓ əldə olunmuş ödənişlərin birbaşa üzləşdirilməsi;
- ✓ aparılan əməliyyatların avtomatlaşdırılması;
- ✓ inzibati xərclərin azaldılması və elektron imzanın tətbiqi ilə təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.

Birbaşa debetləşmə ödəniş alətindən istifadənin ödəyici üçün aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur:

- ✓ gec ödəmə riski və onun nəticələri ilə qarşılaşmadan hesablar üzrə ödənişlərin aparılmasının əlverişli vasitəsi;
- ✓ hesab üzrə sərəncamların birbaşa üzləşdirilməsi;
- ✓ öncədən razılığın kağız və ya elektron formada verilməsi;
- ✓ əsas birbaşa debetləşmə sxemi üzrə 8 həftə ərzində vəsaitin geri ödənilməsi imkanı və s.

Avropa Birliyində birbaşa debetləşmə. Hazırda Avropa Birliyi daxilində vahid avro ödəniş məkanının yaradılması çərçivəsində birbaşa debetləşmə alətinin aşağıdakı iki növünün istifadəsi nəzərdə tutulur (SEPA Core Direct Debit Scheme Rulebook, 2015: 18):

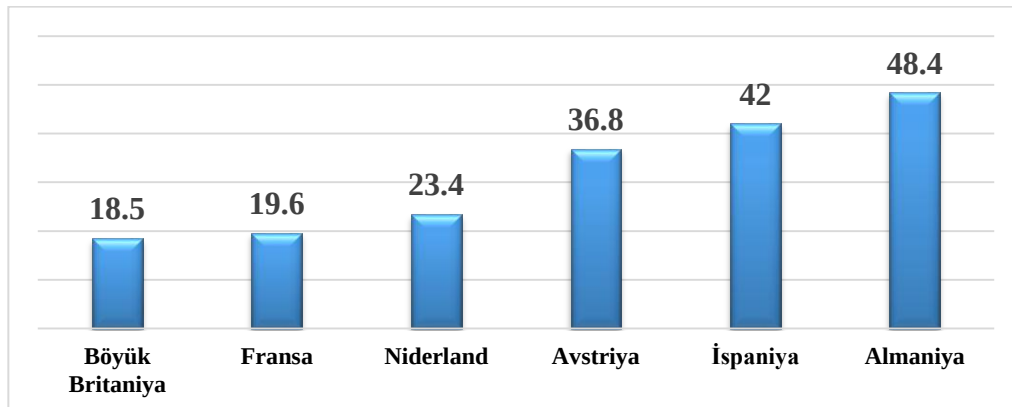
- **“core direct debit scheme”** - əsas birbaşa debetləşmə sxemi;
- **“business to business direct debit scheme”** -B2B birbaşa debetləşmə sxemi.

Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiq olunan bu iki forması arasında aşağıdakı ümumi fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur:

- B2B ancaq sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istifadə oluna bilər;
- B2B üzrə ödəyici avtorizə edilmiş ödəniş əməliyyatı üzrə ödənişi geri tələb edə bilməz;
- B2B üzrə ödəyici bank ödənişinin həyata keçirilməsi üzrə ödəyicinin sərəncamının ödəyicinin razılığına uyğunluğunu yoxlamalıdır. Ödəyici bank və ödəyici B2B birbaşa debetləşmə üzrə hər bir əməliyyatın yoxlanılması haqqında razılaşmalıdırlar;
- B2B üzrə birbaşa debetləşmənin təqdimi və ödənişin geri qaytarılması müddəti daha qısadır.

2014-cü ilin statistik rəqəmlərinə əsasən son altı il ərzində Avropa Birliyi tərkibində birbaşa debetləşmə aləti ilə aparılan əməliyyatların sayı 16,9% (3281 mln. ədəd), əməliyyatların həcmi isə 18,3% (2828 mlrd. manat) artmışdır (www.ecb.int - Avropa Mərkəzi Bankının saytı).

Sxem 1. Birbaşa debetləşmə aləti ilə həyata keçirilən əməliyyatların ödəniş alətləri ilə aparılan əməliyyatların ümumi sayında ölkələr üzrə payı (2014-cü il üzrə)

Ümumilikdə Avropa Birliyi üzrə birbaşa debetləşmə ödəniş aləti ilə aparılan əməliyyatların 38,7%-i Almaniya, 15,5%-i Fransada, 15%-i Böyük Britaniya, 10,7%-i İspaniyada, 6%-i isə Niderlandda aparılmışdır. Aparılan əməliyyatların həcminə görə bu göstərici Almaniya 71,55%, Böyük Britaniya 7,3%, Fransada 7,2%, İspaniyada isə 5,41% təşkil edir (www.ecb.int - Avropa Mərkəzi Bankının saytı).

Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin geniş tətbiq olunduğu Almaniya hazırda bu alətin iki forması istifadə olunur (www.bundesbank.de -Almaniyanın Mərkəzi Bankının saytı):

- **“Einzugsermächtigung (direct debit authorisation” – birbaşa debetləşməyə avtorizasiyanın verilməsi)** - ödəyici vəsait alana birdəfəlik və ya mütləq ödənişlərin aparılması haqqında səlahiyyət verir. Bu halda, ödəyici bank tərəfindən hər hansı yox-

lama aparılmır. Belə ki, səhv və avtorizasiya olunmamış əməliyyatlar zamanı ödəyici altı həftə ərzində vəsaitin geri ödənilməsi haqqında öz bankına müraciət edə bilər. Ödəyici bu səlahiyyəti təsərrüfat subyektinə standard formada olan blankı doldurmaqla da verə bilər. Mübahisəli hallardan qaçmaq üçün ödəyici öz bankına onun tərəfindən avtorizasiya olunmamış əməliyyatların aparılmaması haqqında göstəriş verməlidir.

➤ **“Abbuchungsauftrag (posting off)” – göndərmək** – ödəyici öz bankını birbaşa debetləşmə üzrə ödənişin aparılması haqqında sərəncam verir. Bu halda, ödəyici bank ödənişi aparmadan əvvəl yoxlamayı həyata keçirir. Praktiki olaraq bu üsuldən istifadə edilmir. Bu daha çox “business to business” xarakteri daşıyır. Bu alət üzrə vəsaitin geri ödənilməsi həyata keçirilmir.

“Electronic Direct Debit (ELV)” – elektron birbaşa debetləşmə birbaşa debetləşmə üzrə Almaniyada təqdim olunan elektron xidmətdir. Bu xidmətdən istifadə zamanı ödəyici hesab nömrəsini və bank kodunu daxil edir. Bundan sonra isə bank hesabı müəyyən edilmiş ödəniş məbləğində debetləşdirilir. Bu halda, bank ödəyicinin hesabında zəruri məbləğdə vəsaitin olmasını yoxlayır. Bu səbəbdən, sonradan əməliyyatın geri qaytarılması prosesi baş verə bilər. Bunun qarşısının əvvəlcədən alınması məqsədi ilə “InterCard” sistemi tərəfindən **“Interbank Black List”** funksiyası yaradılıb. Bu siyahıda əvvəllər aparılan əməliyyatlara görə vəsaitin geri ödənilməsi proseduru açıq olan təqribən 3,2 mln. ədəd bank hesabı haqqında məlumat saxlanılır. Əməliyyat aparılan zaman daxil edilən bank hesab nömrələri bu siyahı üzrə yoxlanılır. Bu siyahıda olan bank hesab nömrələri üzrə əməliyyat aparılmır. **“Limit check”** funksiyası isə ödəyicinin bank hesabı üzrə müəyyən edilmiş limitləri yoxlayır. Məsələn, ödəyici bir bank hesabı üzrə bir gün ərzində ümumilikdə 250 avro məbləğində 3 əməliyyat apara bilər. (www.bundesbank.de -Almaniyanın Mərkəzi Bankının saytı)

Çexiya Respublikasında birbaşa debetləşmə alətindən istifadə olunan formalar aşağıdakılardır (www.cnb.cz/en/ - Çexiya Milli Bankının saytı):

➤ **“CMF (creditor mandated flow)” – vəsait alana tapşırıq verilən axın** – ödəyici öz hesabı üzrə əməliyyatın aparılması haqqında razılığı vəsait alana təqdim edir. Vəsait alan razılığın və əlaqədar sənədlərin saxlanması üzrə məsuliyyət daşıyır. Bu halda, ödəyicinin bankı ödəyicidən heç bir məlumat əldə etmir və təqdim edilmiş razılığın yoxlanılması üzrə məsuliyyət daşıyır.

➤ **“DMF (debtor mandated flow)” - ödəyiciyə tapşırıq verilən axın** - bu halda, ödəyicinin bankı bu cür öhdəliyin olmasını yoxlamalıdır. Ölkə təcrübəsində bu daha xərcli hesab olunur.

“Vodafone” mobil operatoru. Mobil operatorun təqdim etdiyi birbaşa debetləşmə xidmətindən istifadə etmək üçün istifadəçi, ilk öncə öz bankı ilə ödənişin həyata keçirilməsi haqqında razılıq əldə etməlidir. (www.care.vodafone.cz/app/home/s/osobni - Vodafone mobil operatorunun saytı). Bu razılıq əsasında ödənişlər üzrə müəyyən limit müəyyən edilir.

Bankla razılıq əldə edildikdən sonra mobil operatorun təqdim etdiyi iki üsulla səsli və internet üzərindən bu xidmət aktivləşdirilir. Birinci üsuldən istifadə edərkən müvafiq nömrəyə zəng edilir və zəruri məlumatlar bildirilir. İkinci üsuldən istifadə edildikdə isə mobil operatorun internet sahifəsi üzərindən müvafiq məlumatlar daxil edilərək xidmət aktivləşdirilir. Hər iki üsuldən istifadə zamanı təsdiq olaraq müştəriyə “SMS” göndərilir. Nəticədə, müştəri bu xidmətin istifadəçisinə çevrilir.

Mobil danışiq üzrə xidmət haqqı müştərinin müəyyən etdiyi limitdən artıq olduqda mobil operator tərəfindən istifadəçiyə ödənilməyən məbləğ haqqında “SMS” göndərilir. Bu zaman ödəniş digər alternativ üsullardan istifadə edilməklə həyata keçirilir.

Avropa Birliyi daxilində “SEPA” - vahid avro ödəniş məkanının yaradılması çərçivəsində 2009-cu ilin noyabrında qəbul olunan “SEPA Core Direct Debit Scheme” və “Sepa Business to Business Direct Debit Scheme” adlı iki ayrı sənəd “SEPA” çərçivəsində 32 ölkədə [Avropa Birliyinə daxil olan 27 ölkə, habelə İslandiya, Lixtenşteyn, Norveç, Monako və İsveçrə] yerli və ölkələrarası səviyyədə birbaşa debetləşmə alətinin istifadə mexanizmini müəyyən edir. Avropa Ödəniş Şurası birbaşa debetləşmə alətinin hər iki formasının tətbiqi və istifadə mexanizmini müəyyən edən müvafiq qaydaları 2015-ci ildə təkmilləşdirmişdir (SEPA Business to Business Direct Debit Scheme Rulebook (2015): 11-12, SEPA Core Direct Debit Scheme Rulebook (2015): 10-11).

Qaydaların hazırlanmasında son məqsəd kimi, Avropa Birliyi ərazisində ölkədaxili və ölkələrarası əməliyyatlarda fərq qoymadan birbaşa debetləşmə alətinin tətbiqi üzrə vahid mexanizmin formalaşdırılmasını, “SEPA” daxilində birbaşa debetləşmə alətinin istifadəsinin tam avtomatlaşdırılmasını və əl ilə müdaxilə olmadan avtomatlaşdırılmış emal əmsalı üzrə son hesab olunan təcrübənin və standartların tətbiqini, istifadəçilərin real və gələcək tələblərinin təhlükəsiz, etibarlı, şəffaf, səmərəli və tam olaraq elektronlaşmış sadə və rahat idarə oluna biləcək ödəniş alətinin tətbiqi mexanizminin yaradılması ilə qarşılanmasını və digər amilləri göstərmək olar (www.Europeanpaymentscouncil.eu -Avropa Ödəniş Şurasının saytı).

Azərbaycanda birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi üzrə cari vəziyyət və inkişaf perspektivləri

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında” Təlimatının yeni redaksiyada təsdiq olunmuş formasına əsasən nağdsız hesablaşma formaları kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir (“Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında” Təlimat, (2013)):

- ödəniş tapşırığı;
- inkasso tapşırığı;
- ödəniş tələbnamə-tapşırığı;
- Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, vergi və gömrük orqanlarının sərəncamları.

Hazırda ölkədə nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri banklar, xarici bankların yerli filialları və poçt rabitəsinin milli operatoru vasitəsilə aparılır. (http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi) Mülki dövriyyənin subyektləri tərəfindən nağdsız hesablaşmaların forması tərəflər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Təlimatın yeni redaksiyada hazırlanan formasına əsasən ödəniş tələbnamə-tapşırığı yeni nağdsız hesablaşma forması kimi müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə birbaşa debetləşmə alətinə oxşar prinsip əsasında işləyən iki nağdsız hesablaşma forması tətbiq olunur:

- ✓ inkasso üzrə hesablaşmalar;
- ✓ ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar.

Lakin, qeyd olunmalıdır ki, bu nağdsız hesablaşma formalarının birbaşa debetləşmə aləti ilə bir sıra fərqli xüsusiyyətləri var.

İnkasso üzrə hesablaşmalar və birbaşa debetləşmə. İnkasso üzrə hesablaşmalarda ödəniş akseptli və akseptsiz qaydada keçirildiyi halda, birbaşa debetləşmə alətində ödəyici razılığını əvvəlcədən verdiyi üçün buna ehtiyac olmur. Həmçinin inkasso üzrə hesablaşmalarda qismən ödəniş mümkündür. Birbaşa debetləşmə alətinin tətbiqi üzrə müddət tələbləri Avropa təcrübəsində daha dəqiq müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda birbaşa debetləşmə aləti üzrə avtorizasiya edilmiş və ya avtorizasiya edilməmiş əməliyyatlar üzrə vəsaitin geri qaytarılması proseduru dəqiq müəyyən edilmişdir. (http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi).

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar və birbaşa debetləşmə. Birbaşa debetləşmə aləti ilə eyni prinsip əsasında tətbiq olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı istifadəçilərə eyni üstünlükləri qazandırır. Lakin, qeyd olunmalıdır ki, ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə birbaşa debetləşmə arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Belə ki, ödəniş tələbnamə-tapşırığında vəsait alan ödəyicini ödəniş sənədinin təqdim olunması haqqında əvvəlcədən məlumatlandır(ıl)mır. Birbaşa debetləşmə alətində isə bu müddət 14 gün olaraq müəyyən edilmişdir. Ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalarda avtorizasiya edilmiş və ya edilməmiş əməliyyatlar üzrə vəsaitin geri qaytarılma proseduru müəyyən edilməmişdir. (http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi).

“Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında” Təlimata əsasən ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar zamanı ödəyici bank ödəyicinin əvvəlcədən verdiyi sərəncam əsasında vəsait alan tərəfindən təqdim olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı üzrə ödənişi vəsait alanın xeyrinə həyata keçirir.

Ödəyici bank ödəyicinin bank hesabından pul vəsaitinin silinməsi haqqında sərəncamı bu tələbi irəli sürməyə hüququ olan vəsait alanı eyniləşdirməyə imkan ve-

rən lazımi məlumatlar həmin sərəncamda göstərildikdə qəbul edir.” Ödəyici sərəncamda vəsait alan tərəfindən təqdim olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı əsasında ödənişlərin birdəfəlik və ya dövrü olaraq həyata keçirilməsini, habelə ödənişin məbləğini qeyd edir. (.) S(s)ərəncamı nəzərdə tutulmuş ödəniş tarixindən ən azı 2 iş günü əvvəl ödəyici banka təqdim edir. ([http://www.cbar.az/assets/3155 /Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf](http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf)-Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi)

Ödəyici bank ödəyicinin bank hesabında vəsait olmadıqda ödəyicini ödəniş tələbnamə-tapşırığının icraya qəbul olunduğu günün növbəti iş günündən gec olmayaraq bu haqda məlumatlandırır. Ödənişin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vəsait növbəti əməliyyat günü ərzində bank hesabına mədaxil edilməlidir. Bu halda ödəyici bank ödəniş tələbnamə-tapşırığını benefisiar banka səbəbi bildirilməklə geri qaytarır. ([http:// www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf](http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf)- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi)

Bu aləti səmərəli edən amillərdən biri də vəsait alan tərəfindən ödəniş sənədinin ödəyici banka birbaşa və ya dolayı olaraq vəsait alan bank vasitəsi ilə təqdim olunması prinsipinin müəyyən olunmasıdır. Bu iki halın müəyyən edilməsi istifadəçiyə daha əlverişli olan üsulun seçilməsinə imkan verir. ([http://www. cbar.az/ assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf](http://www.cbar.az/assets/3155/Nagdsiz_hesablashmalar_ve_pul_kochurmeleri.pdf) - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet sahifəsi)

Ümumiyyətlə, ödəniş tələbnamə-tapşırığının yeni nağdsız hesablaşma forması kimi müəyyən edilməsi nağdsız hesablaşmaların daha effektiv və səmərəli formada təşkilinə, gündəlik həyatda təkrarlanan xarakterli ödənişlərin (kommunal ödənişlər, kabel televiziya, mobil rabitə haqları və s.) daha rahat formada həyata keçirilməsinə imkan verir.

Ödəniş tələbnamə-tapşırığının tətbiqi üzrə gələcək inkişaf perspektivlərindən danışdıqda hesablaşmaların ənənəvi qaydada kağız əsasda deyil, daha çox elektron formada aparılması diqqəti cəlb edir.

Belə ki, banklar və ödəniş şlüzü xidməti təqdim edən bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları müştərilərə internet üzərindən ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə əməliyyatların aparılması imkanını təqdim edə bilər. Bu halda bank müştərisi banka yaxınlaşmadan elektron formada əməliyyatları həyata keçirəcəkdir. Aparılan əməliyyatlar üzrə vəsait istifadəçinin ödəniş kartına bağlı cari hesabdan silinəcəkdir.

Hazırda internet ödənişlərdə əsasən kommunal, rabitə, kabel televiziya kimi pərəkəndə ödənişlərin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alsaq, banklar və bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları tərəfindən bu funksiyanın yaradılması hesablaşmaları daha effektiv edərək, bəzə də debetləşmə alətinin gələcək inkişaf perspektivinə təsir edəcəkdir.

Banklara kağız əsasda(daşıyıcısında) təqdim ediləcək ödəniş tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmalarda təhlükəsizlik və effektivlik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın operatoru olduğu ödəniş sistemində zəruri funksional imkan ya-

radılmalıdır. Bu funksional imkanın yaradılması ödəniş tələbnamə-tapşırığının tətbiqi ilə banklar arasında aparılan hesablaşmalar üzrə sənəd dövriyyəsinin elektron formada həyata keçirilməsinə, əməliyyatların icra müddətinin daha da azalmasına, həmçinin hesablaşmaların müxbir hesablar üzərindən effektiv icrasına imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Hökumət Ödəniş Portalında (HÖP) birbaşa debetləşmənin mümkün tətbiqi mexanizmi

HÖP-də birbaşa debetləşmə alətinin tətbiqi üzrə iş prinsipi aşağıdakı kimi ola bilər (www.cbar.az - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı):

1. Sistemdə qeydiyyatdan keçən müştəri HÖP sistemində “Direct Debet Registration” funksiyası vasitəsi ilə qeydiyyatdan keçirir. Müştərinin HÖP-də qeydiyyatdan keçməsi barədə ödəyici banka sistem vasitəsilə avtomatik məlumat ötürülür. Qeyd olunmalıdır ki, müştəri həmçinin bu xidmətdən istifadə üzrə qeydiyyatını ləğv edə bilər (Direct_debet_unregistration);

2. Ödəyici bank birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin icra olunub-olunmaması ilə bağlı məlumatı HÖP-ə göndərir. HÖP ödəyicinin qeydiyyat zamanı öz vahid koduna bağlanmış kommunal xidməti təşkilatlarının hesabları üzrə “direct_debet” qeydiyyatını həyata keçirir;

3. KXM tərəfindən HÖP “direct_debet” qeydiyyatı olan hesablardan hər hansı biri üzrə “invoice_add” paketi daxil olduqda, növbəti əməliyyat günü HÖP infrastrukturunu vasitəsi ilə ödəyicinin bankına “Invoice_direct_debet” formatında tapşırıq göndərilir;

4. Bank müəyyən olunmuş reqlament üzrə yoxlamaları həyata keçirdikdən sonra HÖP-ə “Payment_direct_debet” formatında ödənişin həyata keçirilməsi haqqında razılığı göndərir;

5. HÖP daxil olmuş bank ödənişi əsasında müvafiq kommunal xidməti təşkilatına ödəniş haqqında məlumatı göndərir;

6. Növbəti gün hesablaşma qaydalarına uyğun olaraq, emitent banka MT 150 formatında məcburi ödəniş tapşırığı göndərilir;

7. Bank elektron imza ilə imzalanmış şəkildə XÖHKS vasitəsi ilə ödəniş tapşırığını icra edir.

“Bu mexanizmin tətbiq edilməsinin həm istifadəçilər, həm də banklar üçün bir çox üstünlükləri vardır.” Belə ki, istifadəçi əlavə vaxt itirmədən bütün təkrarlanan ödənişlər avtomatik qaydada icra edilir və nəticə barədə məlumat ona göndərilir. Burada əməliyyatın məbləğinin aylar üzrə dəyişkən olmasının da əhəmiyyəti olmur. Bank üçün isə əməliyyatın həyata keçirilməsində səhvlərin aşağı düşməsi və aparılan əməliyyatların həcmnin çox olması kimi üstünlüklər mövcuddur.

1. Nəticə

1. Təhlil olunan beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq ölkədə birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi məqsədilə aşağıdakı istiqamətdə islahatlar həyata keçirilməlidir.

Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi – bu məqsədlə qanunvericilik bazasında birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi mexanizmi, tərtib ediləcək ödəniş sənədinin forma və məzmunu, iştirakçı tərəflərin hüquq və vəzifələri dəqiq müəyyən edilməlidir;

2. Ödəniş sistemləri üzrə infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə müvafiq funksional imkanların yaradılması – bankların birbaşa debetləşmə ödəniş aləti ilə əməliyyatları daha effektiv formada aparmaları, aparılacaq hesablaşmaların tam avtomatlaşdırılması məqsədilə Mərkəzi Bankın operatoru olduğu ödəniş sistemlərində bankların birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi üzrə texniki imkan yaradılmalıdır. Ödəniş sistemlərində birbaşa debetləşmə ödəniş aləti üzrə tətbiq edilən rekvizitlər istifadə edilən ödəniş sənədlərinin rekvizitləri ilə tam uyğunlaşdırılmalıdır;

3. Maliyyə təşkilatları üçün biznes prosesin izah edilməsi və onlarda birbaşa debetləşmənin istifadə edilməsinə imkan verən sistemin formalaşdırılması – ödəniş sistemlərində aparılan islahatlarla yanaşı, bankların daxili hesablaşma sistemlərində müvafiq təkmilləşdirmə işləri aparılmalı, bank müştərilərinin birbaşa debetləşmə ödəniş alətlərindən elektron formada istifadə etməsi üçün zəruri texniki imkanlar formalaşdırılmalıdır;

4. Birbaşa debetləşmə ödəniş aləti ilə aparılan əməliyyatlar üzrə mübahisəli halların həlli qaydalarının hazırlanması – tərəflər arasında ödəniş alətinin tətbiqi üzrə yarana biləcək mübahisəli halların həlli prosedurunun dəqiq işlənilməsi, bu hallarda tərəflərin hüquq və vəzifələrinin, maliyyə itkilərinin qarşılınması prinsiplərinin müəyyən edilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir;

5. Birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin tətbiqi və üstünlükləri haqqında əhalinin maarifləndirilməsi – ödəniş alətinin tətbiqinin daha effektiv formada təşkili məqsədilə, əhalinin maarifləndirilməsi, bu ödəniş alətinin üstünlüklərinin açıqlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda sadalanan bu tədbirlərin icrası ölkədə birbaşa debetləşmə ödəniş alətinin daha effektiv formada tətbiqinə, bank müştərilərinin bu ödəniş alətinin üstünlüklərindən yararlanmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

- [1] Tom Kokkola, European Central Bank. (2010). "The payment system", Kaiserstrasse 29, 60311 Frankfurt am Main Germany, 369 p.
- [2] Петрович А.А. и др. (2010). Библиотека Центра Исследований Платежных Систем и Расчетов. "Дистанционное Банковское Обслуживание", М.: Кнорус, Ципсир, 328 с. (*Petroviç A.A. və b. Ödəniş sistemlərinin və hesablaşmaların tədqiqat mərkəzinin kitabxanası. "Məsafədən bank xidməti", M.: Knorus, Tipsir, 328 s.*)
- [3] Голдовский И.М. и др. Библиотека Центра Исследований Платежных Систем и Расчетов. (2014). "Платежные карты", М.: Кнорус, Ципсир, 554 с.

- (2014). (*Qoldovski İ.M. və b. (2014). Ödəniş sistemlərinin və hesablaşmaların tədqiqat mərkəzinin kitabxanası. "Ödəniş kartları" M.: Knorus, Tipsir, 554 s.*).
- [4] "SEPA Core Direct Debit Scheme Rulebook", (2015) The European Payments Council.
- [5] "SEPA Business to Business Direct Debit Scheme Rulebook", (2015) The European Payment Council.
- [6] "Directive on payment services in the internal market", (2007) The European Parliament and the Council.
- [7] "Non-banks in retail payments", (2014) Bank for International Settlements.
- [8] "Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadəsi" Qaydaları, (2012) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.
- [9] "Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında" Təlimat, (2013) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.
- [10] Tağıyev X.R. Azərbaycanda elektron bankçılıq xidmətləri - mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri, (2013). Azərbaycanın Vergi Jurnalı, № 3. s. 179-194.
- [11] Tağıyev X.R., Rüstəmov T.H., Süleymanov Z.S., Azərbaycanda elektron pulun istifadəsi və inkişaf perspektivləri, (2015). Azərbaycanın Vergi Jurnalı, № 4. s. 159-172.
- [12] Tağıyev X.R. Nağdsız ödənişlərin ölkə iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti, (2013). Qafqaz Universitetinin Jurnalı, № 2, s. 162-170.
- [13] www.ecb.int - Avropa Mərkəzi Bankının saytı.
- [14] www.europeanpaymentscouncil.eu - Avropa Ödəniş Şurasının saytı.
- [15] www.bundesbank.de - Almaniyanın Mərkəzi Bankının saytı.
- [16] www.cnb.cz/en/ - Çexiya Milli Bankının saytı.
- [17] www.care.vodafone.cz/app/home/s/osobni - Vodafone mobil operatorunun saytı.
- [18] www.cbar.az - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının saytı.

KREDİT SKORİNGİ VƏ ONUN ANDERRAYTİNGDƏ ROLU

Ə.T. İmanzadə

Dissertant, UNEC

Mob: +994 55 2884812

E-mail: afgan.imanzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kredit skoringinin bank, o cümlədən ümumilikdə maliyyə sektorunda aktiv şəkildə istifadəsi imkanlarının araşdırılması ilə bazar iştirakçılarının maraqlarının qarşılıqlı surətdə təmin edilməsi metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə skoringin formalaşmasına təsir edən göstəricilər, onun makroiqtisadi faydaları, habelə skoringin formalaşma tarixi və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi araşdırılmışdır. Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq sərbəst maliyyə resurslarını özündə cəmləyən kredit təşkilatlarının, o cümlədən maliyyə sisteminin digər halqası olan sığorta şirkətlərinin kredit riskinin ölçülməsində skoringdən istifadənin tranzaksiya müddətinin sonunda baş verə biləcək itkilərin minimuma endirilməsində oynadığı rol təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, skoringin tətbiqinin aşağı qiymətli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarına təsiri məsələləri də məqalədə nəzərdən keçirilmişdir. Borclanlar tərəfindən öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında icrası və məsuliyyətli borclanmanın sərfəli maliyyə resurslarına rahat çıxış imkanını yaratmasında skoringin oynadığı rol tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: kredit skoringi, kreditin qiymətləndirilməsi, sığorta şirkətləri, öhdəliklər, maliyyə resursları.

JEL classification: G21, G22, G29, H81

CREDIT SCORING AND ITS ROLE IN UNDERWRITING

Abstract

The main objective of the research is to study methods to ensure the mutual interests of market participants by pending capabilities of the active application scoring in banks, as well as in the entire financial sector as a whole. For this purpose, the article investigated indicators, influencing the formation of scoring its macroeconomic benefits, as well as the history of the formation of scoring and the

experience of advanced countries. On the basis of this study was to analyze the role of reducing the possible losses that may occur by the end of the transaction using the application scoring in credit risk measurement of credit institutions and insurance companies. The article also examined the impact of the application of the scoring, giving access to cheaper finance. The practical significance of this article appears in the role of creating scoring opportunities timely implementation of borrowers, as well as convenient access to favorable financial resources.

Keywords: credit scoring, credit assessment, insurance companies, liabilities, financial resources.

КРЕДИТНЫЙ СКОРИНГ И ЕГО РОЛЬ В АНДЕРРАЙТИНГЕ

Резюме

Основной целью исследования является изучение методов обеспечения взаимных интересов участников рынка, путем рассмотрения возможностей активного применения скоринга в банках, а также в рамках всего финансового сектора в целом. С этой целью в статье были исследованы показатели, влияющие на формирование скоринга, его макроэкономическая польза, а также история формирования скоринга и опыт передовых стран. На основании этого исследования была проанализирована роль снижения возможных потерь, которые могут возникнуть к концу транзакции, проводимой при помощи применения кредитными организациями, а также страховыми компаниями скоринга в измерении кредитного риска. В статье также были рассмотрены вопросы воздействия применения скоринга, обеспечивающего доступ к более дешевым финансовым ресурсам. Практическим значением данной статьи выступает роль скоринга в создании возможности своевременного выполнения обязательств заемщиками, а также возможность удобного доступа к выгодным финансовым ресурсам.

Ключевые слова: кредитный скоринг, оценка кредитоспособности, страховые компании, обязательства, финансовые ресурсы.

Giriş. Bank krediti, iqtisadi kateqoriya olaraq, bağlanmış müqavilə əsasında məqsədlilik, müddətlilik, təminatlıq, geri qaytarılma və faiz ödənmə prinsiplərini özündə ehtiva etməklə verilən müvəqqəti sərbəst pul vəsaitidir. Bank maliyyə agenti kimi sərbəst maliyyə vəsaitlərini təklif edəndən alıb (depozit kimi) tələb edənə satarkən (kredit kimi) bir sıra riskləri ölçməli, müxtəlif qiymətləndirmə parametrlərini analiz etməlidir. Belə olan halda sual yaranır: “yaxşı” borcalan “pis” borcalandan hansı metodlarla fərqləndirilməlidir?

Müasir kredit bazarında kredit resursları təklif edən təşkilatlar bir sıra qiymətləndirmə mexanizmləri və üsullarını tətbiq edir. Bunlara misal olaraq, amerikalı iqtisadçı Michael Sinkeyin ideya müəllifi olduğu və geniş yayılmış “Kreditin 5C-si” (Five C’s of credit) metodunu göstərmək olar. Qiymətləndirmənin bu metodu özündə keyfiyyət meyarlarını birləşdirməklə aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- Şərait (condition) – iqtisadi konyunkturda dəyişikliklər, volatillik, qiymətlərin kəskin enişi və s. bu kimi hallara qarşı borcalanın biznesinin dayanıqlığı;
- Likvidlik (cash flow) – borcalanın likvidlik göstəriciləri;
- Təminat (collateral) – kreditin təminatının mövcudluğu və onun növü;
- Kapital (capital) – borcalanın şəxsi kapitalının, habelə aktivlərinin mövcudluğu, aktivlərin növü;
- Xüsusiyyət (character) – borcalanın fərdi keyfiyyətləri.

Lakin bir çox hallarda kreditləşmə prosesində elə mexanizmlərin tətbiqinə ehtiyac yaranır ki, həmin üsullar 5C və s. digər qiymətləndirmə prinsiplərinin keyfiyyət göstəricilərini kəmiyyət göstəricilərinə, statistik modellərə çevirə bilsin. Bu növ modellər sırasında kredit skoringi xüsusi qeyd edilməlidir.

Skoring (*ingilis dilindən tərcümədə “score” “xal”, “qiymət” mənasını verir, təcrübədə tərcümə olunmadan “skor” kimi istifadə edilir*) borcalanın davranışlarının kredit risk dərəcəsinə münasibətini əks etdirən riyazi-statistik modeldir. Kredit skorları şəxslərin kredit tarixçəsində skor əldə edilən an üzrə mövcud məlumatlara təkmil alqoritm və statistik düsturların tətbiq edilməsi ilə alınır və adətən üçrəqəmli formatda mövcud olur.

Tarixi. Yarım əsrdən çox müddətdə istifadə edilən skoring anlayışı ilk dəfə 1956-cı ildə Fair Isaac şirkətinin təsisçiləri olan amerikalı iki gənc mütəxəssis – mühəndis Bill Fair və riyaziyyatçı Earl Isaac tərəfindən meydana çıxarıldı. Cütlük həmin ildə FICO şirkətini təsis etməklə ötən dövr ərzində kreditləşmə prosesində defolt riskinin ölçülməsi prosesində riyazi düsturlardan istifadənin ən təcrübəli kredit mütəxəssisinin özünəməxsus metodlarından da effektiv ola biləcəyi barədə kredit resurslarının sahiblərini inandırıb bildi. Kredit skoringi iqtisadi dairələrdə geniş istifadəçi dəstəyini 1995-ci ildən etibarən əldə etməyə başladı. Belə ki, həmin ildə ABŞ-ın ipoteka kreditləşdirilməsi üzrə iki nəhəng agentliyi – *Fannie Mae* və *Freddie Mac*, borcverənlərə FICO skorundan istifadə etməyi tövsiyə etdi. Bu iki təşkilatın ABŞ ipoteka bazarının üçdə iki hissəsindən çoxuna sahib olması faktını nəzərə alsaq, bu tövsiyənin effektivini hesablamaq o qədər də çətin olmaz.

Beynəlxalq təcrübə. Beynəlxalq təcrübədə bir çox şirkətlər tərəfindən müxtəlif məzmunlara əsaslanan kredit skorları hazırlanır. ABŞ-da bir neçə şirkət tərəfindən kredit skorları hazırlanır ki, həmin skorların başlağıc və bitmə arelləri fərqlidir. Müvafiq şirkətlər və onların təqdim etdikləri skor intervalları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1. ABŞ-da bir neçə şirkətin kredit skorlarının intervalları

Şirkət	Məhsulun adı	Skor intervalı	
		Aşağı həddi	Yuxarı həddi
Equifax	Equifax Credit Score	280	850
Experian	Experian Plus Score	330	830
TransUnion	TransRisk New Account Score	300	850
Fair Isaac Corporation (FICO)	FICO score	300	850

Mənbə: ABŞ şirkətlərinin təqdim etdikləri skorlar üzrə intervallar

Göstərilənlərlə yanaşı, ABŞ-da “*VantageScore*” məhsulu da kredit bazarında geniş şəkildə istifadə edilir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət olan VantageScore LLC Equifax, Experian və TransUnion şirkətlərinin ortaqlarının hesabıdır. Şirkət qeyd edilmiş hər üç kredit hesabatlığı müəssisəsindən (Equifax, Experian, Trans Union) məcmu kredit məlumatlarını toplamaq üçün özünəməxsus modellərdən və təkmil məlumat bazalarından istifadə etməklə yekun vahid skor hazırlayır. “*Vantage Score*”-un intervalları 501-990 aralığında dəyişir.

Avropada isə kredit skoringi xidmətləri bir neçə şirkət tərəfindən təklif olunur. Bunlardan ən inkişaf etmiş şirkətlərə misal olaraq İtaliyanın *CRIF*, İslandiyanın *CreditInfo*, Almaniyanın *Schufa* şirkətlərini göstərmək olar. Bu şirkətlərin təqdim etdikləri kredit skorları üzrə intervallar aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1. Avropada bir neçə şirkətin kredit skorlarının intervalları

Şirkət	Məhsulun adı	Skor intervalı	
		Aşağı həddi	Yuxarı həddi
CRIF	CRIF score	400	600
Schufa	Schufa-Vollauskunft	100	600
CreditInfo	Creditinfo Predictor	250	900

Mənbə: İtaliya, Almaniya və İslandiyanın bəzi şirkətlərinin skor intervalları

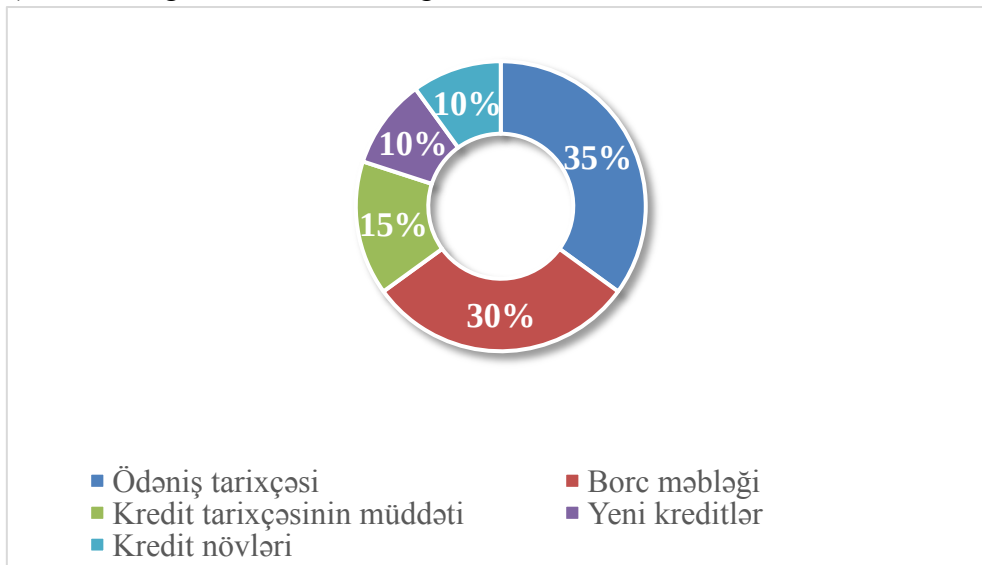
Türkiyədə isə müvafiq xidmətləri *Kredi Kayıt Bürosu* həyata keçirir. Ümumilikdə Avropada fəaliyyət göstərən kredit bürolarının 82%-i öz müştərilərinə kredit skoringi xidməti təklif edir.

Skorda kredit məlumatlarının çəkisi. Kredit skorların formalaşmasını şərtləndirən kredit məlumatlarının parametrləri əsasən eyni olsa da, skora təsiri üzrə xüsusi çəkisi müxtəlifdir. Aşağıdakı şəkildə FICO skorunda kredit məlumatlarının müvafiq payları əks olunmuşdur:

Hər bir parametri ayrılıqda təhlil edək.

Ödəniş tarixçəsi. Skorun 35%-ni əhatə edən bu parameter borcalanın bütün növ kreditləri üzrə ödəniş tərzini, vaxt keçmiş kredit öhdəlikləri üzrə gecikmə günlərinin sayı və gecikmə məbləği, o cümlədən digər ictimai məsuliyyət xarakterli hərəkətlə-

rin (əməkhaqqına qoyulan həbs, məhkəmə çəkişmələri, ödənilməyən digər borclar və s.) mövcudluğu və onların məbləğini əks etdirir.

Şəkil 1. FICO skorunda kredit məlumatlarının xüsusi çəkisi

Gecikdirilmiş öhdəliklərin təhlili zamanı isə diqqət əsasən aşağıda qeyd edilmiş 3 amil üzərində cəmlənir:

- Gecikmələrin tezliyi – gecikmənin nə qədər yaxın tarixdə baş verməsini diqqətə alır. Daha köhnə tarixlərdə baş vermiş gecikmə skora daha az təsir göstərir;
- Gecikmələrin mütəmadiyyəti – təbiidir ki, bir və ya iki gecikdirmə faktı olan borcalanın skoru, bir neçə gecikməsi olandan daha yaxşı olacaq;
- Gecikmələrin ağırlığı – kredit skorunda pis sayıla biləcək göstəricilərin dəqiq iyerarxiyası mövcuddur. Yəni, 30 günədək gecikmələr 60 və ya 90 gün gecikməyə nisbətə daha az mənfi təsirə malikdir. Məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilən müxtəlif sanksiyalar, o cümlədən vergi sanksiyaları və müflisləşmə kredit skoruna ən ciddi formada mənfi təsir göstərən parametrlər hesab olunur.

Borc məbləği. Skorun 30%-ni təşkil etməklə aktiv kredit borclarının məcmu qalıq məbləği, aktiv borc olan kredit hesablarının sayı, istifadə edilən kredit xətlərinin və ayrılmış kredit xətti limitinə nisbəti kimi göstəriciləri təhlil edir.

Kredit tarixçəsinin müddəti. Skorda xüsusi çəkisi 15%-dir və aşağıda göstərilən 2 amili nəzərə alır:

- Ən köhnə kredit hesabının yaşını;
- Bütün hesabların orta yaşını.

Qısa kredit tarixçəsilə yaxşı skor əldə etmək mümkündür. Lakin təcrübəyə əsasən kredit tarixçəsinin “qədimliyi” skora müsbət təsir edir.

Yeni kreditlər. Bu parametrin skorda xüsusi çəkisi 10%-dir. Müvafiq göstəriciyə yeni alınan kreditlərin sayı ilə yanaşı, borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə kredit təşkilatları tərəfindən onun barəsində həyata keçirilən sorğuların sayı da təsir göstərir. Parametr aşağıdakı göstəriciləri nəzərə alır:

- Yaxın tarixdə kredit alınması üçün kredit təşkilatlarına edilmiş müraciətlərin sayı;
- Yaxın tarixdə əldə edilmiş kreditlərin sayı;
- Kredit alınması üçün kredit təşkilatlarına edilmiş sonuncu müraciətin üzərindən keçən vaxt;
- Əldə edilmiş sonuncu kreditin üzərindən keçən vaxt.

Kredit növləri. Skorda xüsusi çəkisi 10%-dir, Fərqli kredit məhsullarından ibarət kredit tarixçəsi skora müsbət təsir göstərən amildir. Yüksək skorun əldə edilməsi üçün yenilənən borc növlərilə (kredit kartları, kredit xətləri) yanaşı, bərabər hissələrlə ödəniş həyata keçirilən borc tiplərinin (avtomobil krediti, ipoteka krediti və s.) “qızıl ortası”nın tapılması məqsəduyğundur. Lakin burada bir faktı xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, skorun müsbət xarakterizə edilməsi üçün zərurət olmadan alınan kreditlər yekunda mənfi təsirə də malik ola bilər. Belə ki, hər bir kredit məhsulu üzrə kredit təşkilatına edilən müraciət sistem tərəfindən qeydə alındığı üçün bu cəhdlər “bumeranq effekti” verərək skora mənfi təsir edə bilər.

Skorun formalaşmasına yuxarıda sadalanan parametrlər ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə təsir göstərir. Bu səbəbdən yüksək kredit skorunu əldə etmək, onu qoruyub saxlamaq üçün kredit tarixçəsində mənfi xarakterizə olunan ayrı-ayrı parametrləri “yaxşılaşdırmaq” üçün cəhdlər etmək əvəzinə ümumilikdə maliyyə intizamına riayət etmək daha məqsəduyğundur.

Kredit skoringinin bankın kredit siyasətində yeri. Skoring sistemlərinin bazisində belə bir ehtimal yer tapır ki, oxşar sosial-iqtisadi göstəricilərə məxsus şəxslər, eyni zamanda oxşar davranışlar sistemində sahibdirlər. Məsələn, əgər borcalanın bəzi sosial xüsusiyyətləri (cinsi, yaşı, iş yeri, vəzifəsi və s.) və maliyyə göstəriciləri (gəlirləri, xərcləri və s.) müəyyən əmsallarla ifadə edilərsə, o halda hər yeni borcalanı ona aid məlumatlar əsasında şərti olaraq “münasib” və ya “qeyri-münasib” adlandırma biləcəyimiz kateqoriyalara ayırmaq mümkündür. Lakin burada bir məqamı xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, skoring, daha dəqiq ifadə etsək, kredit skorları, özlüyündə yekun qərar ehtiva etmir, yalnız daxili qərar qəbul etmə proseslərində obyektiv qiymətləndirmə aləti qismində çıxış edir.

Kredit skoringinin tətbiqi sayəsində kredit qərarlarının qəbul edilməsi prosesi daha çevik xarakter alır. Belə ki, bankdaxili qərar qəbul etmə sistemlərinə integrasiya edildiyi halda, kredit skorları kredit qərarlarının verilməsi prosedurlarının avtomatlaşmasına təkan verir ki, bu da öz növbəsində bankın kredit mütəxəssisləri tərəfindən kredit müraciətinin qiymətləndirilməsi zamanı subyektivliyi minimallaşdırır. Bununla yanaşı, kredit skorları realizə edilən kredit məhsulları üzrə müəyyən limitlərin də tətbiqində

istifadə edilə bilər. Müvafiq limitlərin tətbiqi, yuxarıda bəhs edildiyi kimi, “münasib” borcalanları “qeyri-münasib” müştərilərdən ayırmağa kömək edir. Beləliklə, bank müsbət xarakterizə edilən, yaxşı skora malik borcalan kateqoriyasına daha yumşaq şərtlərlə kredit məhsulları təklif edir. Şübhəsiz ki, ən fundamental şərt rolunda məhsulun qiyməti, yəni kreditin faiz dərəcəsi çıxış edir. Qeyri-kafi skora sahib borcalanlar üzrə isə bankın yanaşması fərqli ola bilər. Belə ki, bank müştəriyə kredit verib-verməmək kimi dilemma qarşısında qaldıqda iki formada addım atə bilər:

- Kredit verilməsindən tamamilə imtina etmək;
- Krediti daha mürəkkəb şərtlərlə realizə etmək.

Mahiyət etibarilə kredit skoru borcverənin məruz qala biləcəyi kredit riskinin spesifik səviyyəsidir. Bu riskin səviyyəsi ilə bankın borcvermə niyyəti tərs mütənəsbidir, yəni risk səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, bankın kredit vermə arzusu bir o qədər aşağı olur. Belə olan halda, bank məruz qala biləcəyi riski kompensasiya etmək məqsədilə krediti bazar qiymətindən yuxarı satmaq barədə də qərar qəbul edə bilər.

Makroiqtisadi faydaları. Kredit skoringinin makrosəviyyədə iqtisadiyyata bir sıra faydaları vardır ilk növbədə onun sərbəst maliyyə vəsaitlərinə rahat çıxış imkanının yaradılmasındakı rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, həmin resurslara çıxış istiqamətində minimal məhdudiyyətlərə nail olunması uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın təmin edilməsində və resessiyanın qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bununla yanaşı, kreditin əldə olunması xərclərinin minimallaşması yüksək və aşağı gəlirlilik dövrlərində yumşaq istehlakın təmin olunmasına da köməklik göstərir.

Kredit skoringi, eyni zamanda kredit bazarında maliyyə intizamının yüksəldilməsinə, habelə borcalma nüfuzunun qorunmasına da öz təsirini göstərir. Bank əməkdaşı tərəfindən subyektiv qiymətləndirilmə riskinin minimuma enməsi və obyektiv anderrayting təsərrüfat subyektlərinin kredit resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirir. Lakin ödəniş tarixçəsi dövründə öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında icra edilməməsi, habelə bir sıra digər parametrlər borcalanların maliyyə resurslarına sərbəst çıxış imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnə bilər. Bununla yanaşı, hətta dövr ərzində hər hansı gecikmələrə yol verilməsə belə, eyni vaxtda bir neçə aktiv kredit borcunun mövcudluğu da yüksək risk kimi qiymətləndirilə və dolayısı ilə skurun aşağı olması ilə nəticələnə bilər. Beləliklə, kredit skoringi hər bir borcalanı məsuliyyətli qaydada borclanmağa və ödəniş tərzində yüksək intizama riayət etməyə təşviq etməklə, daha sərfəli şərtlərlə və qısa müddət ərzində kredit resursu əldə etməsinə kömək edir. Makroiqtisadi səviyyədə isə uzunmüddətli perspektivdə sektorda kredit risklərinin minimuma endirilməsinə öz təsirini göstərir.

Kredit skoringinin maliyyə sistemin digər sektorlarında rolu. Kredit skorları bank sektorunda geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq, kredit riskinin minimallaşdırılmasına göstərdiyi təsir səbəbindən maliyyə sisteminin digər sferalarında da istifadə edilir. Belə ki, bank sektorunda olduğu kimi sığorta sferasında da müştərinin

dərin və geniş anderraytingi yekunda baş verə biləcək maliyyə itkilərinin qarşısının alınmasında ən əsas yeri tutur.

Skoring anlayışının ABŞ-da təşəkkül tapması sığorta sahəsində tətbiq edilən kredit skorlarının da ilk dəfə məhz ABŞ-da yaranmasına rəvac vermişdir. 1970-ci ildə “Ədalətli kredit hesabatlığı qanunu” (*Fair Credit Reporting Act, qısaca FCRA*) sığorta sahəsində kredit skorlarının tətbiqinə icazə verdi. 1980-ci ilin sonlarında FICO şirkəti sığorta bazarında mövcud durumu qiymətləndirərək müvafiq skoru tətbiqi istiqamətində əməli addımlar atmağa başladı. 1991-ci ildə isə şirkətin kredit büro məlumatları əsasında hazırladığı ilk sığorta skor məhsulu istismara verildi. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində sığorta skoru qlobal müstəvidə bir sıra iri şirkətlər tərəfindən hazırda geniş şəkildə istifadə edilməkdədir.

Sığorta skoru, sığortaolunanın müəyyən vaxt aralığında sığortaedənə qarşı sığorta ödənişinin həyata keçirilməsi ilə bağlı iddiasının baş vermə ehtimalını hesablayır. Məhiyyət etibarilə kredit skoru kimi burada da, skorla təqdim olunacaq sığorta məhsulunun qiyməti, şərtləri və s. tərs mütənasib olur. Yəni, skoru aşağı olması daha mürəkkəb, yüksək olması isə daha münasib şərtlərlə sığorta təminatı əldə etmək deməkdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ABŞ-da istehlakçıların 70%-dən çoxu məhz skor müqabilində müəyyən endirimlə sığorta məhsulları əldə edirlər. Burada əsas məntiq ondan ibarətdir ki, skor olmadan sığorta üçün müraciət edən şəxslər yanlış təsnifləşdirilə bilər. Yəni, misal olaraq, məsuliyyətli sürücü daha intizamsız digər bir sürücünün davranışları nəticəsində sığorta şirkətinə dəyəcək zərərin maliyyələşdirilməsində yüksək sığorta təminatı ödəməklə dolayısı ilə iştirak etmiş olacaq. Nəticədə, aşağı riskli müştərilər üçün sığorta tarifi yüksək, yüksək riskli müştərilər üçün isə sığorta qiyməti aşağı olacaqdır.

Sığorta skorunun anderraytingdə aktiv şəkildə istifadəsi ilə sığorta hadisələrinin baş verməsi arasında düz mütənasib əlaqələr bir neçə tədqiqatda öz təsdiqini tapmışdır. ABŞ-ın istər lokal, istərsə də qlobal sığorta bazarında iri oyunçularından hesab edilən *MetLife* şirkətinin aktuarisi James E.Monaghan 170,000-dən çox avtomobil sığortası üzrə sürücülərin maliyyə intizamı ilə şirkətin itkiləri arasında əlaqəni əks etdirən bir tədqiqatla çıxış etdi. Məlum olduğu kimi, sığorta itkisi sığorta şirkətinin hər 1 dollar yığımı üzrə sığorta ödənişinin nisbətini əks etdirir. Cədvəl 3-də sürücünün yığım hesablarının sayı ilə sığorta itkisi arasındakı əlaqə göstərilmişdir:

Cədvəl 3. Yığım hesablarının sayı ilə sığorta itkisi arasında əlaqə

Yığım hesablarının- sayı	Sığorta itkisi -(faizlə)
yoxdur	74.1%
1	97.5%
2	108.4%
3 və daha çox	118.6%

Tədqiqatın davamında ekspert inzibati təshih tədbirləri (müflislik, maliyyə sanksiyaları, icra edilməmiş öhdəlik sənədləri və s.) ilə də sığorta itkiləri arasındakı əlaqəni aşkar edə bildi:

Cədvəl 4. İnzibati təshih tədbirlərinin sayı ilə sığorta itkisi arasında əlaqə

İnzibati təshih tədbirlərinin-sayı	Sığorta itkisi-(faizlə)
yoxdur	73.8%
1	96.5%
2	104.2%
3 və daha çox	114.1%

Texas Universiteti (UTA) tərəfindən növbəti illərdə aparılan müstəqil tədqiqat da ekspert James E. Monaghan tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatla oxşar nəticələr hasil etdi. Belə ki, 153,326 avtomobil sığortası polisləri üzrə son 12 ayda sığorta ödənişi ilə bağlı iddia qaldıran sığortaolunanlarla onların skoru arasında əlaqə göstərdi ki, skoru daha aşağı olan sığortaolunanlar şirkətə daha çox itki hesabına başa gəldiyi halda, yüksək skora sahib müştərilər daha az zərər yaşadırlar. Tədqiqat aparılan dövr ərzində ali təhsil müəssisənin mütəxəssisləri müəyyən etdilər ki, aşağı skora sahib müştərilərin avtomobil sığortası polisi üzrə orta itkisi 918 ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, yüksək skorlar üzrə müvafiq göstərici 558 ABŞ dolları təşkil edir. Bir polis üzrə orta hesabla itki isə 695 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

Ədəbiyyat

- [1] Shelagh Heffernan. *“Modern Banking”*. [1, s.159]. Chichester, West Sussex, İngiltərə, 2005.
- [2] Liz Pulliam Weston. *“Your Credit Score: How to Fix, Improve, and Protect the 3-Digit Number that Shapes Your Financial Future”*. [2, s.6], [3, s.19], [3, s.20], [4, s.21], [4, s.22], [3, s.22], [8, s.131], [9, s.132] [10, s.132]. ABŞ, Nyu Cersi, 2005.
- [3] İstehlakçıların maliyyə təminatı bürosunun (Consumer Financial Protection Bureau, CFPB) ABŞ konqresinə hesabatı. *“The impact of differences between consumer and credit-purchased credit scores”*. [2, s.6], [2, s.7], [3, s.8]. İyul 2011.
- [4] Marc Rothmund, Maria Gerhardt. *“The European Credit Information Landscape: an analysis of a survey of credit bureaus in Europe”*. Avropa Kredit Tədqiqatları İnstitutunun (European Credit Research Institute, ECRI) və İstehlak Kreditləri Məlumatlarının Təchizatçıları Assosiasiyasının (Association of Consumer Credit Information Suppliers, ACCIS) birgə tədqiqatı. [3, s.12]. Brüssel 2011.
- [5] TransUnion LLC. *“The importance of credit scoring for economic growth”*. [7, s.8], [8, s.4], [9, s.8], Çikaqo, İllinois 2007.

GLOBAL İNNOVASIYA İNDEKSİ: QLOBAL İNNOVASIYA İLƏ QALİBİYYƏT HESABATI ÜZRƏ AZƏRBAYCANIN TƏHLİLİ

F.Mikayılov

i.e.f.d., İAETİ, UNEC
f_mikayilov@yahoo.com
mobil: 055-847-32-44

N. R. Nəbizadə

Dis., İİETİ, İN
nbnbzhd@gmail.com
Tel: 012 598-95-24
Mobil: 055-852-83-92

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Bu tədqiqatın başlıca məqsədi ən mötəbər beynəlxalq hesabatlardan biri hesab olunan və İNSEAD Biznes Məktəbi, Conson Kornel Universiteti və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən hazırlanan Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə Azərbaycanın ətraflı təhlili, müqayisələrin aparılması, hesabatda qeyd edilən güclü və zəif tərəflərin səbəblərinin araşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə keçidin təmin olunması prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, yerli və xarici investisiyaların həcmnin artırılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, şəffaflığın təmin olunması cari iqtisadi konyunktura çərçivəsində önəmli məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qlobal innovasiya indeksi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, innovasiya.

JEL classification: O31, O32

GLOBAL INNOVATION INDEX: RESEARCH REPORT ON AZERBAIJAN SCORING FROM GLOBAL INNOVATION

Abstract

The main purpose of this study are detailed analysis, comparison and investigation of the causes of strengths and weaknesses of Azerbaijan in the Global Innovation

Index which is considered one of the most prestigious international reports and prepared by INSEAD Business School, Johnson Cornell University and the World Intellectual Property Organization. Thus, in "Azerbaijan 2020: vision to future" Development Concept which was approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 29, 2012 the transformation of the economy to the efficiency-based economy and transition to the innovation-predominated economy has been identified as one of the priorities. At the same time, increase of the domestic and foreign investments, improvement of the business environment, ensuring transparency is one of the important issues in the framework of the current economic conjuncture.

Key words: Azerbaijan, Global Innovation Index, enhancing of business market, innovation

ГЛОБАЛЬНЫЙ ИННОВАЦИОННЫЙ ИНДЕКС: ИССЛЕДОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ПО ОТЧЕТУ ВЫИГРЫШ ОТ ГЛОБАЛЬНЫХ ИННОВАЦИЙ

Резюме

Главная цель этого исследования - подробный анализ, сравнение и исследование причин достоинств и недостатков Азербайджана в Глобальном инновационном индексе, который считается одним из самых престижных международных докладов и готовится Школой бизнеса INSEAD, Университетом Джонсон Корнелль и Всемирной организацией интеллектуальной собственности. В Концепции Развития «Азербайджане 2020: видение будущего», которая была утверждена Постановлением Президента Азербайджанской Республики, датированным 29 декабря 2012 года, преобразование экономики республики в экономику, основанную на эффективности и обеспечение перехода к этапу, характеризующемуся инновациями было определено одним из приоритетных направлений. В то же время увеличение объема внутренних и внешних инвестиций, улучшение деловой среды, гарантирование прозрачности являются одной из важных проблем в структуре текущей экономической конъюнктуры.

Ключевые слова: Азербайджан, Глобальный инновационный индекс, улучшение деловой среды, инновации.

Giriş. Son illərdə dövlətin iqtisadi siyasətinə müvafiq olaraq müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi inkişafı sürətlənmişdir. İqtisadi artımın başlıca səbəblərindən biri mədəniyyətin inkişafıdır. Eyni zamanda, maliyyə, kənd təsərrüfatı, istehsal, tikinti, nəqliyyat və informasiya texnologiyaları sahələrində də inkişaf müşahidə edilir.

liyyat, rabitə sahələrində də keçən illər ərzində inkişaf tempinin artması müşahidə olunmaqdadır. İnkişafı səciyyələndirən əsas məqamlardan biri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən dövlət proqramlarının, strategiyaların, fəaliyyət planlarının qəbul edilməsi və onların uğurlu icrasıdır.

Eyni zamanda, 2012-ci ildə qəbul edilmiş, ölkənin inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirən, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasını və daha inklüziv olmasını əsas hədəflərdən biri olaraq seçən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası uzunmüddətli mühüm konseptual sənədlərdən biridir.

Konsepsiya çərçivəsində Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaq, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimləməsi, enerjidən səmərəli istifadə edən və yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiyanın sürətləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə keçidin təmin olunması, sosial sahələrin və insan kapitalının inkişafı kimi prioritetlərin həyata keçirilməsi hədəflənmişdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür konsepsiya və strategiyalara bir çox dünya ölkələrində də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 2010-cu ildə Avropa Komissiyası tərəfindən 2020-ci ilə kimi işsizliyin aradan qaldırılması, Avropa Birliyi vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, o cümlədən məşğulluq, tədqiqat və innovasiya, iqlim dəyişikliyi və energetika, təhsil, yoxsulluqla mübarizənin əsas məqsəd və fəaliyyət istiqamətləri olaraq müəyyən edilmiş “Avropa 2020” strategiyası qəbul edilmişdir [2]. Qeyd olunanlarla yanaşı, Strategiya çərçivəsində 2020-ci ilə kimi 20-64 yaşlı əhali qrupunun 75%-nin məşğulluğunun təmin edilməsi, Avropa Birliyi ÜDM-in 3%-nin araşdırma və inkişaf üçün investisiya edilməsi, 20% enerjinin bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilməsi və enerji effektivliyinin 20%-dək artırılması, məktəbi erkən yaşda tərk edən şagird nisbətinin 10%-dən aşağı olması, 30-34 yaş qrupu üzrə əhəlinin ən azı 40%-nin ali təhsilə malik olması, yoxsulluq həddində yaşayan insanların 20 milyonadək azaldılması kimi spesifik hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası ilə yanaşı, ölkə prezidenti tərəfindən Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında da 2014-cü il ərzində sənaye istehsalı, qeyri-neft sənayesinin inkişafı qeyd edilmiş, ölkə iqtisadiyyatına 20 milyard dollara yaxın sərmayə qoyulması vurğulanmış və bütün sosial proqramların, sosial infrastruktur layihələrinin uğurla icra edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması kimi inkişaf göstəriciləri qeyd edilmişdir [3].

Eyni zamanda, yuxarıda sadalananlarla bərabər, struktur islahatlarının daha da dərinləşdirilməsi, dövlət orqanlarının çevik və operativ siyasət həyata keçirməsi, şəffaflığın həmçinin bank sisteminin davamlı inkişafının təmin edilməsi, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, əhəlinin sosial müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi uzunmüddətli dövr üçün dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir [4].

Təbiidir ki, uğurlu iqtisadi göstəricilər Azərbaycanın bir çox beynəlxalq reyting və indekslərdəki mövqeyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Azərbaycan bir çox reytinglərdə, o cümlədən "Standard and Poors", "Moody's", "Fitch Ratings" kimi Beynəlxalq Reyting Agentliklərinin hesabatlarında, İqtisadi Azadlıq İndeksi, Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi, BMT İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı İndeksi, Qlobal İnnovasiya İndeksi, Doing Business hesabatı kimi bir çox iqtisadi, siyasi və digər reyting və indekslərdə təmsil olunur [5].

Dünya İqtisadi Forumunun 2014-2015-ci il Qlobal Rəqabətlik Hesabatında Azərbaycan 144 ölkə arasında 38-ci [6] mövqedə qərarlaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Qlobal Rəqabətlik Hesabatında son illər nəzərəçarpan irəliləyişə nail olmuşdur. Belə ki, 2011-2012-ci il hesabatında Azərbaycan 142 ölkə arasında 55-ci[7], 2012-2013-cü il hesabatında 144 ölkə arasında 46-cı[8], 2013-2014-cü il hesabatında 148 ölkə arasında 39-cu[9] sırada qərarlaşmışdır. 2015-2016-cı il üçün sonuncu hesabatda Azərbaycan 140 ölkə arasında 40-cı [10] yerdə qərarlaşmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun Azərbaycana dair məqaləsində neft qiymətlərinin kəskin düşməsinə baxmayaraq ölkənin inkişaf tempini saxlaması, son 10 ildə yoxsulluq və işsizliyin mühüm dərəcədə azalması [11] kimi göstəricilər qeyd edilmişdir. Bununla belə, 2015-2016-cı il üçün Qlobal Rəqabətlik Hesabatında Azərbaycanda biznes qurmaq üçün əsas maneələr olaraq korrupsiya, maliyyə resurslarına çıxış, vergi dərəcələri, qeyri-adekvat və ya uyğun biliyə malik olmayan işçi qüvvəsi və infrastruktur təklifi, innovasiya potensialının yetərsizliyi, iş etikasının zəifliyi, bürokratiya, mürəkkəb vergi tənzimləmələri, məhdudlaşdırıcı əmək tənzimləmələri, inflyasiya göstərilmişdir [10, s. 104].

Təbiidir ki, unudulmaması lazım olan məsələlərdən biri də Azərbaycanın "Doing Business 2009" hesabatında siyahıya yeni daxil edilən Albaniya, Qırğızıstan və Belarusla bərabər ən islahatçı 10 ölkədən[12] biri olması faktıdır. "Doing Business 2015" hesabatında ölkə 189 ölkə arasında 80-ci [13] yerdə qərarlaşsa da, "Doing Business 2016" hesabatında Azərbaycan 17 pillə irəliləməklə 63-cü sıraya yüksəlmiş, eyni zamanda irəliləyişə nail olunmuş "Biznesə başlamaq" meyarı üzrə 7-ci, "İnşaat lisenziyalarının (icazələrinin) verilməsi" meyarı üzrə 114-cü, "Kiçik biznesin qorunması" meyarı üzrə 36-cı [14] pillədə qərarlaşmaqla ötən ilki göstəriciləri yaxşılaşdırmışdır. "Doing Business 2015" hesabatında Azərbaycan həmin meyarlar üzrə müvafiq olaraq 12-ci, 150-ci və 51-ci [13, s. 170] sırada qərarlaşmışdır.

Digər bir göstərici Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının “İnsan İnkişafı Hesabatı”dır. 2014-cü il hesabatında Azərbaycan 187 ölkə arasında 76-cı [15], 2015-ci il hesabatında 188 ölkə arasında 78-ci pillədə olmaqla “yüksək insan inkişafı” qrupunda yer almışdır [16].

Azərbaycanın təmsil olunduğu indekslər arasında “Qlobal İnnovasiya İndeksi” də mövcuddur. İndeksin ümumi təhlilinə keçmədən öncə innovasiya və innovasiya fəaliyyətinin ölkə üçün əhəmiyyətini vurğulamaqda fayda vardır.

Qlobal iqtisadi böhran zamanı ölkədə iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi və milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə sənayesinin keyfiyyət baxımından daha da modernləşməsi siyasətinin və texnoloji innovasiyanın ardıcıl olaraq aparılmasını tələb edir. İnnovasiya fəaliyyətinin əhəmiyyəti “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında xüsusilə vurğulanmışdır [1, s. 17]. Belə ki, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin artırılması, innovativ sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi kimi məsələlərin həll edilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur [1, s. 7].

Eyni zamanda, innovasiyanın əhəmiyyətindən danışarkən innovasiya prosesinin sürətlənməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin artması, qeyri-neft sektorunun genişlənməsi, bununla da neft gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsi prosesinin sürətlənməsi [17] kimi amillər unudulmamalıdır.

Bu baxımdan, “Qlobal İnnovasiya İndeksi”nin və onu təşkil edən meyarların təhlili əhəmiyyət kəsb edir. “Qlobal İnnovasiya İndeksi” INSEAD Biznes Məktəbi, Conson Kornel Universiteti və Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı tərəfindən aparılan bir çalışmadır. İlk olaraq 2007-ci ildə INSEAD Biznes Məktəbi və World Business tərəfindən nəşr edilməyə başlayan hesabat həmin dövrdən etibarən mütəmadi olaraq nəşr edilir [18].

İndeksin hesablanması əsas məqsədi innovasiyalara daha geniş bir anlayış kimi yanaşmaq, onun ölçülməsi üçün yeni meyar yanaşmalar tapmaq, innovasiyaların mahiyyətini ənənəvi ölçü meyarlarından (elmlər namizədlərinin sayı, nəşr olunmuş elmi məqalələrin sayı, yaradılmış tədqiqat mərkəzlərinin sayı, verilmiş patentlər, tədqiqat və inkişaf (R&D) xərcləri və s.) daha əhatəli meyarlar vasitəsi ilə əks etdirmək olmuşdur [19].

Conson Kornel Universiteti, Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı və INSEAD Biznes Məktəbi tərəfindən “Qlobal İnnovasiya İndeksi - 2016: qlobal innovasiya ilə qalibiyyət” hesabatı artıq dərc olunmuş və dünya ölkələrinin Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə 2016-cı il üçün reyting sıralaması verilmişdir.

İlk öncə 2015-ci il üzrə Qlobal İnnovasiya İndeksini ümumiləşdirərkən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, innovasiyaların tətbiq edilməsi ilə əldə olunan artım artıq sadəcə yüksək gəlirli ölkələrin sahib olduğu xüsusi bir alət deyil. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar özlərinin güclü tərəflərinin və milli innovasiya mühitinin

inkışafını təmin etməklə innovasiya sahəsində mühüm irəliləyişə sahib ola bilmişlər. Belə ki, 2015-ci il hesabatında 29-cu olan Çin və 32-ci sırada qərarlaşan Malayziya ümumi infrastruktur və biliyin paylanması göstəricilərinə görə top 25 ölkələrinin nəticələrinə yaxınlaşmışdır. Digər bir məqam qlobal innovasiya keyfiyyəti baxımından ABŞ-ın ilk pillədə qərarlaşması, Böyük Britaniya, Yaponiya və Almanianın sonrakı pillələrdə qərarlaşmaları, eyni zamanda orta gəlir qruplu ölkələr üzrə Çin Xalq Respublikasının ilk pillədə qərarlaşması, sonrakı yerlərdə isə Hindistan və Braziliyanın qərar tutmasını qeyd etmək olar [20].

Qlobal İnnovasiya İndeksinin ötən ilki nəşrindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatı iqtisadi artım üzrə proqnoz göstəricilərinin aşağı düşməsi ilə nəticələnən bir çox çətinliklərlə üzləşdi. Belə bir qeyri-müəyyənlik kontekstində ölkələr cari vəziyyətdən çıxış yolu və uzunmüddətli aşağı artım templi ssenarilərdən çıxış yollarını axtarmaqdadırlar. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün innovasiya kritik əhəmiyyət kəsb edir. Sırr deyil ki, araşdırma və inkişaf, bununla yanaşı, innovasiya üçün investisiya xərcləri iqtisadi inkişaf üçün mərkəzi rol oynayır. İndeksə daxil olan top 25 ölkə ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin prioritet olduğu Çin, Cənubi Koreya və Sinqapur [21] bunun bariz nümunələridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qlobal İnnovasiya İndeksi innovasiya amillərini müntəzəm olaraq qiymətləndirməyə imkan verən mühit yaratmağa kömək edir. Bu ilki hesabat özündə dünya əhalisinin 92,8%-ni və dünya ÜDM-nin 97,9%-ni (cari dollar məzənnəsi ilə) əmləşdirən 128 ölkə iqtisadiyyatını əhatə edir.

Ümumilikdə hesabatda dörd göstərici göstərilir: ümumi Qlobal İnnovasiya İndeksi, İnnovasiya amilləri sub-indeksi (Innovation input), İnnovasiya nəticələri (Innovation output) sub-indeksi və nəhayət İnnovasiya effektivliyi nisbəti.

Ümumi Qlobal İnnovasiya İndeksi “İnnovasiya amilləri” və “İnnovasiya nəticələri” sub-indekslərinin ədədi ortası kimi hesablanır.

İnnovasiya amilləri sub-indeksi milli iqtisadiyyatların innovasiya fəaliyyətlərini təmin edən beş elementdən ibarətdir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. İnstitutlar;
2. İnsan kapitalı və araşdırma;
3. İnfrastruktur;
4. Bazar mühitinin yaxşılaşdırılması;
5. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;

İnnovasiya nəticələri sub-indeksi iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin nəticələri barədə məlumat verir. Sub-indeks iki pillədən ibarətdir:

6. Bilik və texnoloji məhsul;
7. Kreativ nəticələr.

İnnovasiyaların Effektivliyi İndeksi isə “İnnovasiya nəticələri” sub-indeksinin “İnnovasiya amilləri” sub-indeksinə nisbəti kimi hesablanır. Qeyd edilən indeks

ölkənin innovasiya amilləri hesabına əldə edilən innovasiya nəticələrini göstərir. Yeddi elementin hər biri 3 alt pillədən, hər bir alt pillə isə müxtəlif individual göstəricilərdən ibarətdir ki, 2016-cı il hesabatında toplam olaraq 82 göstəricidən istifadə olunur [21, s. 14].

Hesabat 49 yüksək gəlirli, 34 orta səviyyədən yüksək gəlirli, 29 orta səviyyədən aşağı gəlirli və 16 aşağı gəlirli ölkə olmaqla 128 ölkəni əhatə etmişdir. Son 2 ildə olduğu kimi 2016-cı ildə də innovasiya indeksi üzrə reyting sıralamasına görə ilk yeri İsveçrə Konfederasiyası tutmuşdur.

Yüksək gəlirli ölkələr qrupunda ilk yeri İsveçrə, orta səviyyədən yüksək gəlirli ölkələr qrupunda Çin, orta səviyyədən aşağı gəlirli ölkələr qrupunda Moldova ilk pillədə qərarlaşmışdır. Aşağı gəlirli ölkələr qrupunda isə 2015-ci ildə ilk yeri tutan Kambocanı bu ilki hesabatda Ruanda əvəzləmişdir.

2016-cı il hesabatında Azərbaycan üzrə Qlobal İnnovasiya İndeksi 100 ballıq şkalaya əsasən 29,64-ə bərabər olmuş və ölkə 128 ölkə arasında 85-ci yerdə olmuşdur. “İnnovasiya amilləri” sub-indeksi üzrə ölkə 81-ci, “İnnovasiya nəticələri” sub-indeksi üzrə isə 94-cü pillədə olmuşdur.

Əvvəlki illərin hesabatlarına nəzər saldıqda ümumi irəliləyişi görmək mümkündür. Belə ki, 2013-2016-cı illəri əhatə edən aşağıdakı müqayisəli cədvəldə hesabatda yer alan 4 əsas göstərici üzrə vəziyyəti görmək mümkündür:

Cədvəl 1. Azərbaycanın 2013-2016-cı illəri əhatə edən dövrdə Qİİ üzrə göstəriciləri

Azərbaycan	Qlobal İnnovasiya İndeksi	İnnovasiya amilləri sub-indeksi	İnnovasiya nəticələri sub-indeksi	İnnovasiya effektivliyi indeksi
2013[22]	105 (142 ölkə)	92	114	117
2014[23]	101 (143 ölkə)	91	109	120
2015[24]	93 (141 ölkə)	89	103	115
2016[21, s.181]	85 (128 ölkə)	81	94	101

Azərbaycan Respublikası Qlobal İnnovasiya İndeksində reytinginə görə daxil olduğu Şimali Afrika və Qərbi Asiya regionu qrupu ölkələri arasında 16-cı, orta səviyyədən yüksək gəlirli ölkələr qrupunda isə 26-cı yeri tutmuşdur. Eyni zamanda, İnnovasiya amilləri sub-indeksinə görə daxil edildiyi region qrupu ölkələri arasında 13-cü, daxil edildiyi gəlir qrupu üzrə 24-cü, İnnovasiya nəticələri sub-indeksinə görə isə daxil edildiyi region qrupu ölkələri arasında 16-cı, daxil edildiyi gəlir qrupu üzrə 26-cı pillədə olmuşdur.

Hesabatda həmçinin indeksin hesablanması üçün istifadə olunan göstəricilər üzrə Azərbaycanın güclü və zəif tərəfləri olaraq aşağıdakılar verilmişdir. Belə ki, ölkənin güclü tərəfləri olaraq aşağıdakı 12 göstərici müəyyən edilmişdir:

Cədvəl 2. Azərbaycanın Qlobal İnnovasiya İndeksi Hesabatına əsasən güclü tərəfləri

Güclü tərəflər	Sıralama
Biznesə başlamağın asanlığı	7
Vergi ödənilməsinin asanlığı	30
Ekoloji davamlılıq	44
Ümumi daxili məhsulun enerji istehlakının vahidində xüsusi çəkisi	29
Ekoloji effektivlik (environmental performance)	31
Bazar mühitinin yaxşılaşdırılması	27
Mikromaliyyətləşməyə sərf olunmuş vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi	11
İnvestorların qorunmasının asanlığı	35
Ölkəyə daxil olan birbaşa xarici investisiyaların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi	23
Ölkədən ixrac olunan birbaşa xarici investisiyaların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi	23
İKT və təşkilati modellərinin yaradılması	29
15-69 yaşlı əhali qrupuna nisbətə istehsal olunmuş milli xüsusiyyətli bədii filmlər	13

Ötən ilki hesabatla müqayisədə yuxarıda qeyd edilmiş bir çox göstərici üzrə irəliləyişə nail olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan “Biznesə başlamağın asanlığı” göstəricisi üzrə 5 pillə, “Mikromaliyyətləşməyə sərf olunmuş vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi” göstəricisi üzrə 7 pillə, “Ölkəyə daxil olan birbaşa xarici investisiyaların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi” göstəricisi üzrə 26 pillə, “İnvestorların qorunmasının asanlığı” göstəricisi üzrə 14 pillə, “Ölkədən ixrac olunan birbaşa xarici investisiyaların ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi” göstəricisi üzrə 11 pillə irəliləmişdir.

Hesabatda Azərbaycanın ən yaxşı olduğu “Biznesə başlamağın asanlığı” göstəricisi üzrə ilk 6 yeri Yeni Zelandiya, Makedoniya, Kanada, Honq Konq (Çin), Ermənistan və Gürcüstan tutur [21, s. 314].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin göstərici üzrə belə yüksək mövqe ilk növbədə 2007-ci ildən başlayaraq biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən və bugün də davam edən bir çox müsbət dəyişikliklərin məntiqi nəticəsidir. Belə ki, Azərbaycanda biznesin qeydiyyatı prosesi sahəsində 2007-ci ildə əsaslı dəyişikliklər aparılmış və bu dəyişikliklər, 3 yanvar 2008-ci il tarixində Vergilər Nazirliyində müəssisələrin qeydiyyata alınması üçün bir pəncərə sisteminin tətbiqi ilə nəticələnmişdir. Yeni sistem tətbiq olunana qədər Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün Ədliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Dövlət Statistika Komitəsində ayrıca qeydiyyatdan keçmək tələb olunurdu [25]. Bir pəncərə sisteminin tətbi-

qindən sonra biznesin qeydiyyatı üçün tələb olunan prosedurların sayı azalmış, eyni zamanda sahibkarların vaxt və maliyyə qənaətinə nail olunmuşdur. 2009-cu il üzrə Doing business hesabatında Azərbaycanda 2008-ci ilin yanvar ayından etibarən tətbiqinə başlanılan vahid pəncərə sistemi nəticəsində ilin ilk 6 ayı ərzində biznes qeydiyyatlarının 40% artması [12, s.14] xüsusi vurğulanmışdır.

Eyni zamanda, 2011-2013-cü illərdə ölkəmizdə aparılmış “E-qeydiyyat” islahatı sahibkarların biznesə başlaması prosedurlarını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmasına şərait yaratmışdır. E-qeydiyyat sisteminin tətbiqi hüquqi şəxsləri dövlət qeydiyyatı ərafəsində yerinə yetirilməli olan 3 məcburi proseduradan keçmək zərurətini tamamilə aradan qaldırmış və ümumilikdə qeydiyyatın aparılmasına sərf edilən müddəti azaltmışdır [26].

Aşağıdakı cədvəldə islahatdan əvvəl və islahatdan sonra yerinə yetirilən proseduralar verilmişdir ki, bunlar vaxt və maliyyə qənaətini [26, s. 2] əyani şəkildə göstərməkdədir:

Cədvəl 3: Azərbaycanda islahatdan əvvəl və islahatdan sonra yerinə yetirilən prosedurlar

Prosedurun adı	İslahatdan əvvəl (kağız daşıyıcılarında)			İslahatdan sonra (e-qeydiyyat)		
	Prosedur-ların sayı	Vaxt (gün)	Dəyər (AZN)	Prosedur-ların sayı	Vaxt (gün)	Dəyər (AZN)
Hüquqi ünvan sənədi	1	1	0	0	0	0
Notarial təsdiq	1	1	30	0	0	0
Ödənişlərin aparılması	1	1	31	0	0	0
Qeydiyyat	1	3	0	1	1	0
Möhür	1	1	4-40	0	0	0
Bank hesabı	1	1	30	0	0	0
E-imza	0	0	0	1	1	18
Cəmi	6	8	95	2	2	18

Cədvəldən də göründüyü kimi “e-qeydiyyat” sisteminin tətbiqindən sonra prosedurların sayı 3 dəfə, tələb olunan vaxt 4 dəfə, tələb olunan məbləğ isə 5,3 dəfə azalmışdır. 1 oktyabr 2015-ci il tarixinə 8848 yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin qeydiyyatı bu üsulla aparılmışdır.

2012-ci ilin 2-ci yarısından etibarən biznesə hüquqi şəxs yaratmaqla başlayan sahibkarlar daha tez-tez e-qeydiyyat xidmətindən yararlanırlar. 2013-cü ilin nəticələrinə görə e-qeydiyyatın xüsusi çəkisi ümumi qeydiyyatda cəmi 45,2% təşkil etmişdir [26, s. 3].

Qeyd olunanlarla yanaşı, 2015-ci il 1 noyabr tarixindən etibarən Azərbaycan Respublikası ərazisində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların 2 (iki) il müddətinə dayandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [27], “İnvestisiya təşviqi sənədinin verilməsi Qaydası”na dair Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 8 yanvar 2016-cı il tarixli Fərmanı [28], “İnvestisiya təşviqi sənədinin və həmin sənədi almaq üçün ərizə formalarının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Kollegiyasının Qərarı [29] həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanlarına əsasən lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayının 59-dan 37-yə endirilməsi, “Lisenziyalar və icazələr haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə verilən icazələrin sayı təqribən 4 dəfə azaldılaraq 330-dan 87-ə endirilməsi [30] və bir pəncərə sisteminin tətbiqi sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşması, xərclərin və vaxt itkisinin azalması, yerli və birbaşa xarici investisiyaların artması ümumilikdə ölkədə sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Eyni zamanda həyata keçirilən tədbirlər gələcək illərdə Azərbaycanda innovasiya mühitinin daha sürətli inkişafına və Qlobal İnnovasiya İndeksindəki mövqeyinin daha da yaxşılaşmasına əhəmiyyətli təkan verə bilər.

Hesabatda Azərbaycanın güclü tərəfləri ilə yanaşı, aşağıdakı göstəricilərə görə mövqeyinin aşağı olduğu qeyd olunur:

- Təhsilə ayrılan xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi;
- Logistika qabiliyyəti;
- Yerli rəqabətin intensivliyi;
- İnnovasiya əlaqələrinin inkişafı;
- Xaricdən maliyyələşdirilən tədqiqat və inkişaf xərclərinin (R&D) xüsusi çəkisi;
- Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;
- Təkrar idxal çıxılmaqla yüksək texnologiyalar idxalı;
- Biliklərin yaradılması və yayılması;
- Kreativ məhsullar ixracının ixracda xüsusi çəkisi;
- Elmi və texniki məqalələrin AQP ilə ÜDM-ə nisbəti;
- Rezidentlər tərəfindən milli patent orqanına təqdim olunmuş səmərələşdirici modellərin sayının AQP ilə ÜDM-ə nisbəti.

Yeni biznes inkubatorların, sənaye və texnoloji parkların yaradılması, Azərbaycanın tranzit imkanlarının, o cümlədən nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən layihələr, sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi məqsədilə yoxlamaların və lisenziyaların azaldılması şəffaflığın təmin olunması, ölkənin logistika potensialının gücləndirilməsi kimi bir çox aktual məsələlərin həllinə gətirəcəkdir.

“Qlobal İnnovasiya İndeksi 2016” hesabatı, Özbəkistan və Türkmənistan istisna olmaqla, MDB ölkələrini də əhatə edir. Aşağıdakı cədvəldə MDB ölkələri və Gürcüstanın Qlobal İnnovasiya İndeksləri, sub-indekslər və İnnovasiyaların Effektivliyi İndeksi üzrə reytingləri verilmişdir [21, s. 178-294]:

Cədvəl 4. MDB ölkələrinin Qlobal İnnovasiya İndeksi və İnnovasiya Effektivliyi İndekslərinə görə reytingləri (Mötərizədə ölkələrin 2015-ci il hesabatına əsasən tutduqları mövqe göstərilmişdir. Hesabat 141 ölkəni əhatə etmişdir)

Ölkələr	Qlobal İnnovasiya İndeksi	İnnovasiya Amilləri Sub-indeksi	İnnovasiya Nəticələri Sub-indeksi	İnnovasiya Effektivliyi İndeksi
Moldova	46 (44)	74	36	4
Rusiya Federasiyası	43 (48)	44	47	69
Belarus	79 (53)	64	103	116
Ermənistan	60 (61)	80	43	15
Ukrayna	56 (64)	76	40	12
Qazaxıstan	75 (82)	65	90	108
Azərbaycan	85 (93)	81(89)	94 (103)	101 (115)
Qırğızıstan	103 (109)	92	109	110
Tacikistan	86 (114)	102	69	29
Gürcüstan	64 (73)	67	60	67

“Qlobal İnnovasiya İndeksi -2016” hesabatında indeksin 7 komponent səviyyə-sində Azərbaycan Respublikasının reytingi Cədvəl 5-də göstərilmişdir:

Cədvəl 5. Sub-indeks komponentləri üzrə Azərbaycan Respublikasının reytingləri

Sub-indekslər və onların komponentləri	Dünya üzrə	Dünya üzrə
	(128 ölkə)	(141 ölkə)
	2016	2015[24, s. 181]
Qlobal İnnovasiya İndeksi	85	93
o cümlədən,		
İnnovasiya amilləri sub-indeksi	81	89
İnstitutlar	76	81
İnsan kapitalı və araşdırma	93	100
İnfrastruktur	73	78
Bazar mühitinin yaxşılaşdırılması	27	47
Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması	123	136
İnnovasiya nəticələri sub-indeksi	94	103
Bilik və texnoloji məhsul	101	108
Kreativ nəticələr	87	93

Nəticə. Yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirsək, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, innovasiya iqtisadi inkişaf və rifah üçün vacib stimullardan biridir. Qlobal İnnovasiya İndeksi Hesabatı hər il hazırlanmaqla innovasiya potensialı və ölkələrin innovasiya fəaliyyətlərinin nəticələri barədə məlumat təqdim edir.

Ölkənin Hesabatdakı mövqeyi ilə bağlı qeyd etmək olar ki, son illər həyata keçirilən və sahibkarlığın dəstəklənməsi, investorların qorunması, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşması, sahibkarlar üçün vaxt və maliyyə qənaətinin təmin edilməsinə təkan verən tədbirlər Azərbaycanın hesabatda mövqeyinin irəliləməsinə (yaxşılaşmasına) imkan vermişdir. Bununla yanaşı, hesabatda çatışmazlıqlar olaraq göstərilən məqamların həlli həm reyting sıralamasında irəliləyişə nail olunması, innovasiya potensialından daha səmərəli istifadənin təmin olunması, həm də innovasiya nəticələrinin ölkənin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətinin daha da artmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1] <http://e-qanun.az/framework/25029>: “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası
- [2]http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm
- [3]<http://president.az/articles/17441>: Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında İlham Əliyevin giriş nitqi
- [4] <http://president.az/articles/17525>: İlham Əliyevin yanında iqtisadi və sosial məsələlərin həlli ilə bağlı müşavirə keçirilib
- [5]http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=294&Itemid=184&lang=az: Azərbaycan beynəlxalq hesabatlarda
- [6]<https://elsenbagirzade.files.wordpress.com/2011/03/9-ders-azerbaycan-iqtisadiyyati.pdf>: Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq hesabatlarda
- [7]http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf: The Global Competitiveness Report 2011–2012
- [8]http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf: The Global Competitiveness Report 2012–2013
- [9]http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf: The Global Competitiveness Report 2013–2014
- [10]http://www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/Global_Competitiveness_Report_2015-2016.pdf: The Global Competitiveness Report 2015–2016
- [11]<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/azerbaijan-the-future-of-azerbaijans-economy>
- [12]<http://www.doingbusiness.org/~media/FDPKM/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB09-FullReport.pdf>: Doing Business 2009
- [13]<http://russian.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB15-Full-Report.pdf>: Doing Business 2015 Going Beyond Efficiency

- [14]<http://russian.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>: Doing Business 2016 Measuring Regulatory Quality and Efficiency
- [15]<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>: Human Development Report 2014 Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience
- [16] http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf: Human Development Report 2015 Work for Human Development
- [17]<http://vergiyurnali.az/upload/File/2015-4.Huseynova%20A..pdf>: Azərbaycanca innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu
- [18] https://en.wikipedia.org/wiki/Global_Innovation_Index: Global Innovation Index
- [19]<https://www.globalinnovationindex.org/about-gii-> About The Global Innovation Index
- [20]<https://www.globalinnovationindex.org/gii-blog/global-innovation-index-2015-launched--b138>: Global Innovation Index 2015 Launched
- [21] http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf: Winning with Global Innovation
- [22]http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/economics/gii/gii_2013.pdf: The Global Innovation Index 2013 The Local Dynamics of Innovation
- [23]<https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf>: The Global Innovation Index 2014 The Human Factor in Innovation
- [24]<https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2015-v5.pdf>: The Global Innovation Index 2015 Effective Innovation Policies for Development
- [25] Azərbaycanca Biznesin Qeydiyyatına dair Hesabat
- [26] <http://www.taxes.gov.az/uploads/info/2015/DB2015.pdf>: E-qeydiyyatın tətbiqi haqqında
- [27]<http://www.president.az/articles/16498>: Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- [28] <http://www.president.az/articles/17534>: İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
- [29]<http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=34264>: İnvestisiya təşviqi sənədinin və həmin sənədi almaq üçün ərizənin formalarının təsdiq edilməsi barədə
- [30]http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=4033:sahibkarlar-gunu-cixish&catid=56:speeches-and-interviews&lang=az: Sahibkarlar Günü münasibətilə konfrans

LIDL ŞİRKƏTİNİN XARİCİ BAZARDA BREND YÜKSƏLİŞİ AMİLLƏRİ (Birləşmiş Krallıq nümunəsində)

T.Suleymanov

müəllim, UNEC

MSc in Business Administration. Linköping Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi dünya təcrübəsini analitik ümumiləşdirərək, Lidl şirkətinin xarici bazarda (Birləşmiş Krallıq nümunəsində) brendinin yüksəlişinə təsir edən amilləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi sistemli elmi təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilib ki, Lidl şirkəti öz işini dəyişən istehlakçı davranışına uyğun quraraq məhsul, reklam, qiymət və amilləri əsasında öz strategiyasını formalaşdırmış və inkişaf etdirərək bazarda uğur qazanmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Lidl brendini digər xarici bazarlarda öyrənməklə tədqiqatı genişləndirmək olardı. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: ilk dəfə olaraq Azərbaycan tədqiqatçısı tərəfindən Lidl şirkətinin Birləşmiş Krallıqda uğur qazanmaq yolları araşdırılmış və təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Lidl, brend, marketinq-miks, məhsul, qiymət, reklam, paylanma.

JEL classification: M31

FAKTORY RISE BRAND COMPANY LIDL ON FOREIGN MARKETS (ON THE EXAMPLE OF THE UNITED KINGDOM)

Abstract

The purpose of this research is to identify factors that contributed to the Lidl's growing brand popularity in a foreign market (case study of Lidl in United Kingdom). Research finds out that source of Lidl's brand popularity in UK market is formulation and development of successful product, price, promotion and distribution strategies in respond to the changing consumer behavior. The research has been carried by use of systematic review and logical generalization. Limitation in this research is the lack of resources for a broader research on Lidl in different countries. Publication of this research may help researchers and managers to

enhance practical and theoretical knowledge on the relevant field. This is also first research on Lidl in UK that has ever been carried among Azerbaijani researchers.

Key Words: Lidl, Brand, Marketing Mix, product, price, promotion, distribution

ФАКТОРЫ ПОДЪЕМА БРЕНДА КОМПАНИИ ЛИДЛ НА ВНЕШНЕМ РЫНКЕ (НА ПРИМЕРЕ СОЕДИНЕННОГО КОРОЛЕВСТВА)

Резюме

Главная цель данного исследования состоит в аналитическом обобщении мирового опыта и определении факторов, воздействующих на повышение бренда компании Лидл (на примере Соединенного Королевства) на внешнем рынке. Исследовательская работа была выполнена на основании системного научного анализа и логического обобщения. В результате исследования было определено то что, компания Лидл построив свою работу в соответствии с изменчивым поведением потребителя, сформировала и развила свою стратегию на основе факторов продукции, рекламы, цены и распределения, добилась успехов на рынке. Ограничения исследования: было бы целесообразно расширить исследование по изучению бренда Лидл в других зарубежных рынках. Практическое значение исследования: данная работа может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, работающих и проводящих исследования в этой области. Научное новшество исследования: впервые азербайджанским исследователем были исследованы и анализированы пути завоевания успехов компанией Лидл в Соединенном Королевстве.

Ключевые слова: Лидл, бренд, комплекс маркетинга, товар, цена, реклама, распределение.

Birləşmiş Krallıqdakı “YouGov BrandIndex” agentliyinin apardığı brendlərin reytinginin siyahısına nəzər saldıqda, Almaniyanın endirim supermarket brendi olan Lidl-in Böyük Britaniyanın top 10 brendi sırasında artıq ikinci ildir “Waitrose”, “BBC İplayer”, “Marks & Spencer” və “Aple” kimi məşhur brendlərdən öndə olduğunu müşahidə edirik (Roderick, 2016). Lidl 2015-ci ildə Waitrose, Asda və Aldi kimi böyük supermarket brendlərini qabaqlayaraq ilin supermarketi seçilmişdir. O, bu uğurunu supermarketlərin öz brendləri altında buraxdığı məhsulların müsabiqəsində də təkrarladı. Belə ki, Lidl şirkətinin öz brendi altında istehlakçılara təklif etdiyi məhsullar 13 qızıl və 23 gümüş medala layiq görülmüşdür (Lidl UK, 2015).

1990-cı illərin əvvəlində Birləşmiş Krallıq bazarına daxil olan Lidl 2008-ci ilə qədər Almaniya, Avstriya və digər Avropa ölkələrində qazandığı nailiyyətlərə baxmayaraq, Birləşmiş Krallığ istehlakçılarının könlünü fəth etməkdə çətinlik çəkirdi. Lakin 2007-ci ildə başlayan Qlobal Maliyyə Böhranı Lidl üçün Birləşmiş Krallıq

bazarında dönüş mərhələsinə çevrildi. Belə ki, 2008-ci ildə Birləşmiş Krallıq iqtisadi böhrana daxil oldu və bu altı maliyyə rübü çəkdi. İqtisadi böhran nəticəsində sənaye istehsalının həcmi təkcə 2008-ci ildə 7% azaldı. Birləşmiş Krallıqdakı böhran, iqtisadiyyatın bir çox sahəsində olduğu kimi, pərakəndə satış bazarına da öz təsirini göstərdi. Belə ki, Krallıqdakı dörd böyük pərakəndə satış şirkətləri olan Tesco, Sainsbury's, Asda və Morrisons-nun 2008-ci ildən bu yana satış həcmində kəskin azalmalar müşahidə olunarkən, endirim pərakəndə satış şirkətləri Lidl və Aldi-nin satış həcmində kəskin artım müşahidə olunurdu. Təkcə 2008-c ildə Tesco-nun satış həcmi əvvəlki ilə nisbətən iki dəfə azalmışdı. Bunun əksinə olaraq, 2008-ci ildən bu yana, xüsusən 2010-cu ildən sonra Lidl şirkətinin satış artımı tempi iki rəqəmli olmuşdur. İldən-ilə satış həcmi artması nəticəsində Lidl 2008-ci ildəki 2,8% bazar payını 2015-ci ilin dekabr ayında 4,4%-ə qədər yüksəltdi ("Grocery market share," 2015).

Bəs Almaniyanın Lidl şirkətinin Birləşmiş Krallıq bazarında əldə etdiyi bu nailiyyətinin səbəbləri nədən ibarətdir?

Alman pərakəndə satış nəhəngi Lidl-in Avropanın 26 ölkəsində 10000-dən çox mağazası mövcuddur. Böyük Britaniya bazarına Lidl 1994-cu ildə daxil olub. "Kantar Worldpanel" şirkətinin təqdim etdiyi statistik məlumatları təhlil edən zaman məlum olur ki, Lidl Böyük Britaniya bazarında ən çox artıma qlobal maliyyə böhranından sonrakı illərdə nail olub.

İqtisadi ədəbiyyatda qlobal və milli iqtisadi böhranların itehlakçı davranışına təsirini öyrənən çoxlu araşdırmalar mövcuddur. Bu araşdırmalar zamanı qlobal maliyyə böhranının istehlakçı davranışına kəskin təsiri olduğu təsdiqlənib (Hermann, 2009, 1). İqtisadi böhran zamanı istehlakçılar daxili və xarici amillərin təsirlərinə məruz qalırlar. Daxili amillərə psixoloji, şəxsi və digər əlaqədar amillər aiddir. Xarici amillərə isə istehlakçıların qərarlarının formalaşmasına təsir edən xarici mühit amilləri daxildir. Araşdırmalar göstərir ki, istehlakçılar böhran zamanı alışla bağlı inanc, düşüncə və qərarlarını yenidən gözədən keçirirlər. Bu zaman istehlakçı istək və ehtiyaclarını yaxşı başa düşən və buna uyğun uğurlu, uzunmüddətli marketinq strategiyası quran şirkətlər böhrandan uğurla çıxırlar (Perriman et al.,2010). Qlobal maliyyə böhranının vurduğu orta gəlirli, artan yaşayış xərcləri və iqtisadi çətinliklə üzləşən Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarının bir qismi vəsaitlərinə qənaət etmək üçün çarəni daha öncə bahalı pərakəndə satış şirkətlərindən etdikləri alış-verişin müəyyən hissəsini daha ucuz dükanlardan almaqda görürdülər. Britaniyalılar arasında o zaman çox da populyar olmayan Lidl-in yeni müştəri qrupu ilə tanışlığı bu zaman baş verdi. Həmin zaman Lidl istehlakçı davranışındakı dəyişiklikləri daha yaxşı başa düşmək və istehlakçıların tələb və ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılamaq üçün yeni marketinq startegiyası qurmağa başladı. Bu proses 2010-cu ildə Lidl-in Birləşmiş Krallıq rəhbərliyinə Ronny Gottschlich-in icracı direktor gətirilməsi ilə daha sürətləndi.

Müasir dövrdə (Kotler və Armstrong, 2011, 4) marketinqin əsas məqsədi dəyər yaradılması və müştərilərlə yaxşı münasibətin qurulması təşkil edir. Kotler (2011, 5) qeyd edir ki, marketinq prosesi sadə formada 5 hissədən ibarətdir. Birinci mərhələ bazarın və müştərilərin ehtiyac və istəklərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Bazarın və müştərilərin öyrənilməsindən sonra ikinci addım müştəri yönümlü marketinq strategiyasının hazırlanmasıdır. Üçüncü mərhələdə isə fərqli və daha yaxşı dəyər təklif edə bilmək üçün integrasiya olunmuş marketing proqramının hazırlanması prosesidir. Dördüncü mərhələ isə müştəri ilə sərfəli münasibətin və müştəri məmnuniyyətinin yaradılmasından ibarətdir. Səkkizinci mərhələni Kotler (2011, 20) müştərilərdən dəyər qazanmaq adlandırır. Bu, bazar payının, satış həcminin və mənfəətin artımı kimi baş verə bilər.

Eyni zamanda Kotler (2011, 383) qeyd edir ki, pərakəndə satış sektorunda marketinq strategiyası quran zaman əsas iki məsələyə fikir verilməlidir. Bunlardan birincisi, pərakəndə satış strategiyası və ikincisi isə pərakəndə satışın marketinq miksi ilə əlaqədar qərarlardan ibarətdir. Pərakəndə satış strategiyası ilə əlaqədar olan qərarlara ilk növbədə bazarın segmentləşdirilməsi və müvafiq müştəri hədəfinin seçilməsi daxildir. İkinci hissəyə isə bu bazar segmentində pərakəndə satışçının mövqeləndirilməsi və dükanla əlaqədar fərqləndirici qərarların verilməsidir. Uğurlu strategiya o zaman baş verir ki, pərakəndə satış strategiyası pərakəndə satış marketing miksi ilə dəstəklənsin. Pərakəndə satış marketing miksinin əsas elementlərinə məhsul və xidmət çeşidləri, pərakəndə satış qiyməti, reklam və paylama (yerləşmə) daxildir.

“Him!” Agentliyinin “The Grocery Magazine”də çap etdirdiyi araşdırmalara istinad edərək demək olar ki, 2015-ci ildə Lidl müştəri qrupunun 31%-i “AB” demografik qrupunu təmsil edib. “AB” demografik qrupu orta və yuxarı orta gəlirli istehlakçıları təmsil edir. Buraya yüksək və ya orta səviyyəli menecerlər, administrativ və peşəkar peşə sahibləri daxildir. Müştəri qrupunun 14%-ni təhsilli istehlakçılar, 27%-ni isə işçi təbəqəsi, təqaüdcülər və digər az gəlirli istehlakçılar təmsil edir. Bu göstəricilər həmişə belə olmayıb. Böyük Britaniyada iqtisadi böhrandan əvvəlki dövərdə Lidl müştəri qrupunun böyük əksəriyyətini işçi təbəqəsi və az gəlirli istehlakçılar tuturdu. Lidl şirkətinin uğurunun əsasında fərqli müştəri qruplarına uyğun marketinq miksi elementləri startegiyasının tətbiqi dayanır.

Pərakəndə satış marketing miksinin ilk elementi olan məhsulla əlaqədar qərar verilən zaman əsasən 3 göstəriciyə fikir verilir. Bunlara məhsulun çeşidi, dükanda yaradılmış mühit və xidmətlərin qarışığı daxildir (Kotler və Armstrong, 2011, 384). Bu mənada Lidl rəhbərliyi ilk növbədə şirkətin məhsul siyasətini dəyişməyə başladı. Şirkət 2008-ci ildə digər nəhəng supermarket zəncirlərindən fərqli olaraq, təxminən 10-15 dəfə az məhsul çeşidi təklif edirdi. Məsələn üçün Tesco və digər nəhəng supermarket zəncirlərində təxminən 15000 məhsul çeşidi olduğu zaman Lidl-də bu, 700-1000 ətrafında idi (Ruddick, 2013). Sonralar istehlakçılara alışla bağlı tələblərinin ödənilməsi üçün Lidl yeni məhsul çeşidlərinin sayını artırmağa başladı. Artıq

2013-cu ildə Britaniyalı istehlakçıların lazım olan ehtiyaclarının Lidl-də daha dolğun ödənilməsi üçün 1500-1600 məhsul çeşidi təqdim olunurdu.

İqtisadi böhran nəticəsində daha çox orta və yuxarı orta gəlirli britaniyalılar Lidl-ə üz tutduğunu görən şirkət bu müştəri qrupuna daha yaxşı xidmət göstərmək üçün 2008-ci ildə “Deluxe” premium məhsul çeşidlərini satışa çıxartdı (Lidl UK, 2008). Müştəri qrupları arasında orta gəlirli britaniyalıların artan çəkisini görən Lidl “Deluxe” məhsullarının çəkisini də ilbəl artırmağa başladı. Belə ki, hələ 2011-2012-ci illərdə “Deluxe” çeşidli məhsulların sayı 200% artmışdır. 2012-ci ildə Lidl dükanlarında “Wine Cellar” kolleksiyasını təqdim etməyə başladı. Artıq Lidl müştəriləri sevdikləri premium keyfiyyətli şərab məhsullarını Lidl “Wine Cellar”-da seçmək imkanı əldə etmişdilər. 2012-ci ilin sentyabr ayından dekabr ayına qədər Lidl təklif etdiyi şərab çeşidlərinin sayını 20% artırdı. Lidl müştərilərinin tələb və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün hər il “Deluxe” məhsul çeşidlərini və “Wine Cellar” şərab növlərinin sayını artırmaqda davam edir. Beləcə, 2014-cu ilin Milad ərəfəsində Lidl 59 çeşid yeni məhsulunu “Deluxe” kateqoriyasına əlavə edib (Russel, 2014).

Lidl-in məhsul siyasəti ilə bağlı atılan önəmli addımlarından biri də məhsulların keyfiyyəti ilə əlaqədar idi. 2010-cu illərdə şirkət tərəfindən aparılan araşdırmalar göstərdi ki, Britaniyalıların bir qisminin Lidl məhsullarının keyfiyyəti və mənşəyi ilə bağlı ciddi şübhələri var. Eyni zamanda ucuz qiymətlərin təklif olunması istehlakçıları arasında məhsulların keyfiyyəti ilə əlaqədar şübhə doğururdu. Bu məsələnin həll olunması üçün Lidl təklif etdiyi məhsulları yerli (Britaniyalı) təchizatçılardan və fermerlərdən almaqla istehlakçıların şübhələrini aradan qaldırmağa başladı (Lidl UK, 2015). Artıq 2013-ci ildə təklif olunan malların üçdə iki hissəsi Britaniyalı təchizatçılardan və fermerlərdən alınır. Lidl-in Böyük Britaniya rəhbəri Gottschlich-in “Telegraph” qəzetinə verdiyi müsahibədə qeyd edir ki, yeni qida məhsulları olan seksiyanın yerli mallarla təmin olunmasından sonra bu seksiyanın ümumi dövriyyə-də payı 2013-ci ildə 40%-ə yüksəlmişdir.

Marketing miksini digər önəmli elementi olan qiymətlə əlaqədar qəraralar bir sıra amillərdən asılı olur. Buraya şirkətin marketing strategiyası, rəqabət və iqtisadi amillər daxildir. Əlbəttə, bütün şirkətlər kimi, pərakəndə satıcılar da yüksək marjınla çox məhsul satmaq istəyir. Lakin bu, həmişə mümkün deyil. Pərakəndə satıcılar əsasən iki strategiyadan birini seçirlər. Birincisi, alternativ kiçik marjınla çox məhsul satışına nail olmaq. İkincisi isə alternativ böyük marjınla az məhsul satışını həyata keçirməkdən ibarətdir (Kotler və Armstrong, 2011, 388). Qiymət siyasəti Lidl brendinin Birləşmiş Krallıq bazarında uğur qazanmasına səbəb olan ən önəmli amillərdən biridir. Deyildiyi kimi, Lidl digər supermarketlərlə müqayisədə daha ucuz qiymətlərlə keyfiyyətli məhsullar təklif edir.

Lidl-in ucuz qiymət siyasəti bir sıra nəhəng supermarket şəbəkələri tərəfindən öyrənilməyə başlanılıb və onlar da bir sıra məhsul çeşidlərini alternativ brendlər

altında ucuz qiymətə təklif etməklə Lidl ilə mübarizə aparmağa çalışır. Lakin Lidl-in qiymət strategiyası nəhəng Britaniya pərakəndə şirkətləri üçün hələ də məğlub edilməz olaraq qalmaqdadır. 2015-ci ildə İngiltərənin “Teleqraf” qəzeti Lidl və onun rəqibləri Waitrose və Tesco-nun dükanlarına əməkdaşını göndərərək “mystery shopper” təcrübəsi həyata keçirib. Qəzetin əməkdaşı yuxarıda qeyd olunan pərakəndə satış şirkətlərinin dükanlarından eyni və ya oxşar 23 məhsul alıb. Nəticə etibarilə bu məhsul çeşidləri üçün Lidl-da 27,05£, Tesco-da 29,85£ və Waitrose-da 35,96£ ödənilib (Quinn, 2015). Bu nümunə Lidl-in müqyisəli qiymət üstünlüyünü sübut edir.

Lidl ücüz qiymət siyasətinə bir sıra amillərin nəticəsində nail olub. Bu amillərdən biri Lidl-in təklif etdiyi məhsul çeşidlərinin azlığı və digər nəhəng super marketlərdən fərqli olaraq daha çox vəsaitinə qənaət etməsidir. Xərclərin azaldılmasına logistika, saxlama və dükanda yerə qənaətli istifadə nəticəsində nail olunur. Digər önəmli amil isə Lidl-in digər pərakəndə satış şəbəkələrindən fərqli olaraq təchizatçılar ilə ilkin sövdələşmə zamanı 5-10% daha ucuz qiymət təklif etməsidir. Lidl dükanlarında məhsulların ən azı 80%-i Lidl şirkətinin öz markalarıdır. Bu da digərlərindən fərqli olaraq daha az xərclərin (reklam, brendləmə və s.) çəkilməsinə gətirib çıxarır.

Reklamla əlaqədar olaraq pərakəndə satış şirkətləri mövcud olan bir və bir neçə reklam vasitələrindən istifadə edə bilər. Reklamla əlaqədar qərarlar əsasən marketing strategiyasına uyğunluq və müştərilərlə kommunikasiya üsülünün səmərəliliyinin təhlili əsasında müəyyənləşir. Televiziya, radio, qəzet, jurnal və digər reklam vasitələri istifadə oluna bilər. Son zamanlar internet və sosial media hesabları da pərakəndə satış şirkətləri tərəfindən səmərəli istifadə olunmaqdadır (Kotler və Armstrong, 2011, 388). Şirkətin reklam siyasətinin Lidl brendinin Birləşmiş Krallıq bazarında uğur qazanmasında önəmli rolu var. Lidl Krallıq bazarına girdiyi ilk illərdə əsasən çap olunmuş bukletlərin evlərə paylanması və dükandaxili reklam vasitələrindən daha çox istifadə edirdi. Lakin müştəri bazasının dəyişməsi, orta və yuxarı orta gəlirli britaniyalıların müştəri qrupu arasında çəkisinin qalxması Lidl-in yeni və daha effektiv reklam metodlarından istifadə etməklə müştərilərə mesajların çatdırılmasını labud etdi. Lidl-in reklam büdcəsinə baxdığımız zaman görürük ki, o, son illərdə reklam üçün ayırdığı vəsaiti ildən-ilə artırmaqdadır. Məsələn, 2015-ci ildə Lidl reklam üçün 78£ milyon vəsait xərcləyib (Lidl, UK). Bu, əvvəlki ilə müqayisədə iki dəfə çoxdur. Ebiquity şirkətinin apardığı araşdırmalar göstərir ki, Lidl artıq Britaniya bazarında ənənəvi media vasitələrində xərclənən vəsaitlərin həcminə görə ilk yerlərin birində qərarlaşır.

2013-cü ildən Lidl televiziya və sosial media reklamlarını “LidlSuprises” kampaniyası çərçivəsində həyata keçirir. Lidl reklam kampaniyasının əsas hədəfi Lidl-in ucuz, həm də keyfiyyətli məhsulları haqqında mesajın müştərilərə çatdırılması idi. 2015-ci ildən Lidl reklam kampaniyasının bir hissəsini “Shop a Lidl Smarter” devizi altında aparmaqdadır. 30 saniyəlik olan bu video reklam çarxlarında sadə vətəndaşlara Lidl məhsulları və digər brend məhsulları “dadmaq” təklif olunur. İştirak-

çıların əksəriyyəti Lidl-in daha ucuz olan məhsullarının keyfiyyətinin heç də bahalı brend məhsullarından geri qalmadığını söyləyirlər.

Lidl reklam kampaniyasının bir hissəsini də müştərilərlə pulsuz reseptlərin təklif olunması istiqamətində aparır. Lidl 2015-ci ildə tanınmış aşbaz Kevin Love ilə müqavilə bağlayıb və bu müqavilə əsasında Lidl məhsullarından hazırlanan ləzzətli yeməklərin reseptlərini müştərilərlə paylaşır.

Lidl reklam kampaniyasının böyük bir hissəsini də istehlakçıların onun məhsullarının keyfiyyəti və məhsulu haqqında şübhələrinin aradan qaldırılmasına yönəltmişdir. Bu zaman qısa video çarxları ilə Lidl məhsullarının gətirildiyi yerli ferma və təchizatçıları ziyarət olunur və məhsulların məhsulu haqqında məlumat verilir.

Lidl sosial mediadan səmərəli istifadə edən pərakəndə satış şirkətlərindən biridir. Lidl-in Twitter hesabının 282 000, Instagram hesabının isə 56000 izləyicisi var. Lidl Birləşmiş Krallıq facebook səhifəsi 1,5 milyon bəyənmə almışdır.

Lidl reklam kampaniyasını uğurlu sponsorluq razılaşmaları və “PR” vasitəsi ilə də davam etdirməkdədir. 2015-ci ildə Lidl İngiltərə, Şotlandiya və Uels Futbol Assosiasiyaları ilə sponsorluq müqaviləsi imzalamışdır. Eyni zamanda Lidl məhsullarının gənc ailələr arasında reklamı üçün Lidl Böyük Britaniyada yerləşən “Mumsnet” sosial platforma şirkəti ilə də sponsorluq razılaşması imzalayıb. Bu sponsorluq vasitəsi ilə Lidl gənc ailələrin isehlak davranışını öyrənməklə yanaşı, məhsullarının onlar üçün nə qədər yararlı olduğunu reklam etdirməkdədir.

Lidl reklam kampaniyasını öz dükanlarında da davam etdirir. Belə ki, bu proses Lidl dükanlarında posterlərlə və digər dükandaxili reklam vasitələri ilə həyata keçirir. Digər supermarket şəbəkələrindən fərqli olaraq Lidl standart üzvlük kartları (sadiqlik proqramı) təklif etmir. Lakin 2016-cı ildə Lidl elektron ünvanında üzvlük kartının elektron versiyasını “My Lidl”-ı təqdim edib. Online qeydiyyatı olan müştərilər müxtəlif üstünlüklər əldə edə bilirlər.

Yerin seçilməsi pərakəndə sektorunda ən önəmli amillərdən biri hesab olunur. Yer seçilən zaman müştəri qrupuna yaxınlıq və şirkətin müştəri yönümlü marketinq strategiyasına uyğunluğa önəm verilir. Pərakəndə satışla məşğul olanların yer seçimi müxtəlif ola bilər. Bəziləri yüksək kirası olan şəhər mərkəzlərində, dəbdəbəli küçələri və ticarət mərkəzlərini seçir. Digərləri isə ucuz kirası olan və dəbdəbəli mərkəzlərdən uzaq yerlərdə qərarlaşır. Əksər hallarda böyük pərakəndə satış şirkətləri müvafiq yerin seçilməsi üçün xarici konsultantlar və peşəkarların məsləhətləri əsasında qərar verirlər (Kotler və Armstrong, 2011, 389).

Bu mənada Lidl marketinq siyasətinin önəmli hissəsindən birini də Lidl dükanlarının yerləşməsi ilə əlaqədar qərarlar tutur. Lidl dükanlarının London şəhərindəki ünvanlarını təhlil etdiyimiz zaman görürük ki, Tesco və digər böyük pərakəndə satış şirkətlərinin supermarket və dükanlarından fərqli olaraq Lidl Londonun bahalı və dəbdəbəli ticarət mərkəzlərindən uzaqda yerləşir. Lidl dükanları əsasən Temza çayının cənubunda və

şimal hissələrindəki nisbətən ucuz kirə haqqı olan rayonlarda yerləşməkdədir. 2015-ci ildə Lidl-in Böyük Britaniya rəhbəri müsahibəsində Lidl dükanlarının sayının 1500-ə qədər artırılması ilə əlaqədar planları olduğunu qeyd etdi. Belə ki, Lidl dükanlarının yerləşəcəyi yeni ərazilər arasında Chiswick, Muswell Hill, Barnes, Battersea, Dulwich and Wandsworth kimi zənginlərin yaşadığı ərazilər də daxildir (Lidl UK). Bu isə Lidl-in yerlə bağlı strategiyasının yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğuna işarədir.

Eyni zamanda Lidl dükanlarının dizaynını da yeniləməkdədir. Bu məqsədlə Lidl-in “Future of Lidl” konsepti altında daha geniş, daha rahat və ətraf mühitə ən az zərər verə biləcək yeni supermarketləri tikilməkdədir (Lidl UK).

Lidl Böyük Britaniyada məhsullarının dükanlara paylanması 9 paylama mərkəzi vasitəsi ilə həyata keçirir. Şirkət 2017-ci ilə kimi paylama mərkəzlərinin sayını 12-yə çatdırmağı planlaşdırır (Lidl UK).

Yuxarıdakı təhlillərin nəticəsində qeyd olunmalıdır ki, 1990-cı illərdə Birləşmiş Krallıq bazarına daxil olan Lidl, digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, bu bazarda irəliləyişini 2008-ci il iqtisadi böhranından sonra əldə edib. Bu vaxtadan daha çox aşağı gəlirli britaniyalıların alış-veriş məkanı kimi tanınan Lidl, sonralar iqtisadi böhranın təsir etdiyi orta və yuxarı orta gəlirli britaniyalıların məyyən məhsulların alışını üçün ziyarət etdiyi supermarketə çevrildi. Yeni müştəri qrupunu qazanması ilə Lidl öz marketinq strategiyasını da inkişaf etdirməyə davam etdi.

Bu istiqamətdə atılan ilk addım Lidl məhsullarının çeşidinin artırılması və orta və yuxarı orta gəlirli müştərilər üçün “Deluxe” və “Wine Cellar” adı altında premium məhsulların təklifi oldu.

Lidl-in uğurunun əsas prinsiplərindən biri də uğurlu qiymət siyasəti ilə əlaqədardır. Endirim pərakəndəçisi olmasına baxmayaraq, istehlakçılara təklif etdiyi premium keyfiyyətli məhsulların qiymətinin də digər böyük rəqiblərlə müqayisədə ucuz olması Lidl-i geniş Britaniyalı istehlakçılar üçün sevimli brendə çevirməkdədir. Ucuz qiymət siyasəti Lidl menecmentinin verdiyi qərarlar və taktikalar əsasında formalaşmışdır. Lidl-in öz markası altında məhsullarını satması, səmərəli təchizat idarəçiliyi və nisbətən az mal çeşidi ona rəqibləri üzərində müqayisəli üstünlük qazandırır.

İqtisadi böhrana qədər reklam kampaniyasının əsasən evlərə buklet paylamaq əsasında quran Lidl artıq İngiltərənin pərakəndə satış sektorunda ənənəvi media vasitələrində reklamlara ən çox pul xərcləyən şirkətlərdən birinə çevrilmişdir. Deyildiyi kimi, Lidl televiziya və sosial media vasitəsi ilə effektiv video çarxlarla çıxış edir. Bu reklam kampaniyalarının əsasını istehlakçılara Lidl qiymətləri, məhsulların mənsəyi və keyfiyyəti haqqında məlumatın çatdırılması təşkil edir. Lidl tarixində ilk dəfə olaraq daha da irəli gedərək İngiltərə, Üels və Şotlandiya Futbol Assosiasiyaları ilə sponsorluq razılaşması imzalamışdır.

Nisbətən ucuz kirəsi olan rayon və küçələrdə sadə dizaynlı dükanları ilə təmsil olunan Lidl artıq orta və yüksək orta təbəqəyə məxsus olan istehlakçıların yaşadığı rayon və küçələrdə yeni və futuristik dizaynlı supermarketlərlə genişlənməkdədir.

Lidl-in Böyük Britaniya bazarında qazandığı uğurun və brend yüksəlişinin başlıca səbəbi kimi şirkətin marketinq strategiyasının səmərəliliyi dayanır. Lidl bu uğurlu siyasəti davam etdirə bilsə, inanmaq olar ki, yaxın 5-10 ildə Böyük Britaniyanın ən böyük 4 pərakəndə satış şirkəti arasında öz yerini tutacaqdır.

Ədəbiyyat

- [1] Birləşmiş Krallıq Parlamenti, “Key Issues Recession and Recover” https://www.parliament.uk/documents/commons/lib/research/key_issues/Key-Issues-Recession-and-recovery.pdf adresindən 21.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [2] Hermann, S. 2009, ‘The crisis and customer behaviour: eight quick solutions’, *Journal of Customer Behaviour*, Vol. 8, Issue 2, p177-186
- [3] Kotler, P., & Armstrong, G. (2011). *Principles of marketing - 14th edition* (14th ed.). Boston: Pearson Prentice Hall.
- [4] Lidl UK, <http://www.lidl.co.uk>
- [5] Lidl expands range of delicacy foods after 200% sales increase - Lidl UK. (2012). <http://www.lidl.co.uk/en/3407.htm> 18.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [6] Perriman, H, Ramsaran-Fowdar, R & Baguant, P 2010, 'The impact of the global financial crisis on consumer behaviour' in Z Haqq (ed.) *Proceedings of Annual London Business Research Conference*. 12-14 July, Imperial College, London, UK, World Business Institute, Melbourne, Australia, pp. 1-14.
- [7] Quinn, S. (2015, June 26). Supermarket spy: Can you really get more for your money at Lidl? The Telegraph. <http://www.telegraph.co.uk/foodanddrink/11699393/Supermarket-spy-can-you-really-get-more-for-your-money-at-Lidl.html> adresindən 18.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [8] Roderick, L. (2016). *Aldi and Lidl “cement transition to mainstream brands” as they top best brands list*. <https://www.marketingweek.com/2016/01/13/aldi-and-lidl-cement-transition-to-mainstream-brands-as-they-top-best-brands-list/> adresindən 20.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [9] Ruddick, G. (2013). Sunday interview: Lidl’s UK boss Ronny Gottschlich. The Telegraph.
- [10] <http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/retailandconsumer/10484622/Sunday-interview-Lidls-UK-boss-Ronny-Gottschlich.html> adresindən 15.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [11] Ruddick, G. (2015). Heston Blumenthal’s head chef joins Lidl. <http://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/retailandconsumer/11451401/Heston-Blumenthals-head-chef-joins-Lidl.html> adresindən 19.08 2016 tarixində götürülmüşdür.
- [12] Russell, B. (2014). A Lidl luxury as supermarket launches DELUXE range. Express. <http://www.express.co.uk/news/uk/531987/A-Lidl-luxury-as-supermarket-launches-DELUXE-range> adresindən 19.08 2016 tarixində götürülmüşdür.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MUƏSSİSƏLƏRDƏ İNNOVASIYA XƏRCLƏRİNİN HƏCMİ İLƏ İNNOVASIYA MƏHSULUNUN HƏCMİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

R.Y.Əliyev

doktorant, Qafqaz Universiteti

contact@rashadaliyev.com

050 343 7563

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 01 iyul 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 01 July 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində innovasiya xərclərinin həcmi ilə innovasiya məhsulunun həcmi arasında qarşılıqlı əlaqənin ekonometrik qiymətləndirilməsidir. Bu məqsədlə innovasiyaya çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulu arasında reqressiya tənlikləri qurulmuş və alınan nəticələr Styudent əmsali və Fişer əmsali ilə hesablanmışdır. Qurulan reqressiya və korelyasiya tənlikləri E-views (Econometric Views) sisteminin köməkliliyi ilə qiymətləndirilmiş və alınan nəticələr müqayisə edilmişdir. Tədqiqat işi reqressiya, korrelyasiya, statistik və ekonometrik təhlil üsullarından istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, innovasiya xərcləri ilə innovasiya məhsulu arasında ciddi əlaqə mövcuddur. Belə ki, innovasiya xərcləri yüksəldikcə innovasiya məhsulunun həcmi də artır. Daha dəqiq desək, innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmnin 1% qalxması innovasiya məhsulu həcmnin təqribən 0,63% qalxmasına səbəb ola bilər. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: tədqiqat işi daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini və innovasiya ilə bağlı tədqiqatlar aparan, eləcə də bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya xərcləri, reqressiya, variasiya, sənaye məhsulu.

JEL Classification Codes: O31, P13

ECONOMETRIC ASSESS THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VOLUME OF INNOVATION COSTS AND INNOVATIVE PRODUCT BY ENTERPRISES OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Abstract

The main purpose of this study is to estimate the econometric correlation between innovation costs and the volume of innovative products in industrial enterprises of

the Azerbaijan Republic. To do this, the regression equation between innovation expenditure was built and the amount of product innovation and the results were calculated using Fisher's exact test and Student's t test. Built regression and correlation equations were evaluated using the c E-views (Econometric Views), and the results were compared. The study was conducted using regression techniques, correlation, statistical and econometric analysis. The study found the relationship between innovation costs and the volume of innovative products and services. Thus, it was found that with increasing volume increases costs innovative innovative products, more precisely, increasing the costs of innovative 1% may increase the volume of interesting products by about 0.63%. Limitations of the study: research requires more extensive practical information. The practical significance of the research: the results of research can play a positive role in enhancing the knowledge of professionals working in industry and employed innovative research.

Key words: innovations, innovation expense, regression, variation, industry product

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ОБЪЕМАМИ ИННОВАЦИОННЫХ РАСХОДОВ И ИННОВАЦИОННОЙ ПРОДУКЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Главной целью исследования является эконометрическая оценка соотношения между инновационными расходами и объемом инновационной продукции в промышленных предприятиях Азербайджанской Республики. Для этого было построено регрессионное уравнение между инновационными расходами и объемом инновационной продукции, а результаты были рассчитаны с помощью критерия Фишера и критерия Стьюдента. Построенные регрессионные и корреляционные уравнения были оценены с помощью E-views (Econometric Views), а полученные результаты были сопоставлены. Исследование было проведено с использованием методов регрессии, корреляции, статистического и эконометрического анализов. В результате исследования было установлено взаимосвязь между инновационными затратами и объемом инновационной продукции. Таким образом, было установлено, что с ростом инновационных расходов возрастает объем инновационной продукции, точнее, увеличение инновационных расходов на 1% может привести к увеличению объема инновационной продукции примерно на 0,63%. Ограничения исследования: исследование требует более обширной практической информации. Практическая значимость исследования: результаты исследования могут сыграть положительную роль в повышении знаний специалистов, работающих на промышленных предприятиях и занятых инновационными исследованиями.

Ключевые слова: инновации, инновационные расходы, регрессия, вариация, промышленные товары.

Giriş. Məlum olduğu kimi, istənilən yeniliyin əsas qayəsini innovasiyalar təşkil edir. Innovasiyalar əsasında iqtisadi inkişaf yaranır. Digər baxımdan, innovasiyalı məhsul onun istehlakçıların sayının artırılmasına da səbəb olur. Innovasiyalı məhsul ilə istehlakçılar arasında əlaqəni gücləndirmək üçün məhsulların tanıtım imkanlarından, xüsusilə də onların ticarət nişanları və markalarından geniş istifadə olunması zəruridir. Belə ki, ölkədə istehsal olunan sənaye müəssisələrinin əksər məhsullarında, fikrimizcə, istehlakçı baxımından zəruri və əhəmiyyətli məlumatlar yerləşdirilmir, yəni istehlakçıların yeni məhsul çeşidi almaq üçün ilk növbədə onlarda məhsula inam hissini formalaşdırmaq və istehlakçı ilə məhsul arasında əlaqə qurmaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz fikrə sübut olaraq deyə bilərik ki, hər bir istehlakçının yeni innovasiyalı məhsul çeşidinin digər məhsullarla müqayisədə hansı üstünlüyə malik olduğunu bilməsi onların konstitusiyaya hüququdur. Təəssüf ki, yeni istehsal olunan məhsulun digəri ilə müqayisədə hansı üstünlüyə malik olduğunu istehlakçı bilmir. Bu da istehlakçının bu baxımından inamsızlığına səbəb olur. Qeyd edilən fikirləri ölkədə istehsal olunan əksər məhsulların nəinki xarici, hətta yerli bazarlarda belə xüsusi brend kimi tanınmaması sübut edir.

İnnovasiyaya çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqəyə statistik yanaşma. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə innovasiya fəallığı nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı səviyyədədir. Bunun səbəbləri isə olduqca çoxdur. Lakin əsas səbəblər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar.

- Sənaye müəssisələrində yüksək təhsilli idarə heyətinin olmaması;
- İnvestisiya qoyuluşlarının azlığı;
- Innovasiyaların həyata keçirilməsi baxımından infrastrukturun olmaması ilə bağlıdır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq innovasiyalara çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulunun həcmi arasında əlaqəni təhlil edərkən ilk növbədə aşağıdakı cədvəldən istifadə edirik.

Cədvəl 1. İnnovasiyaya çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulunun həcmi (min manat)

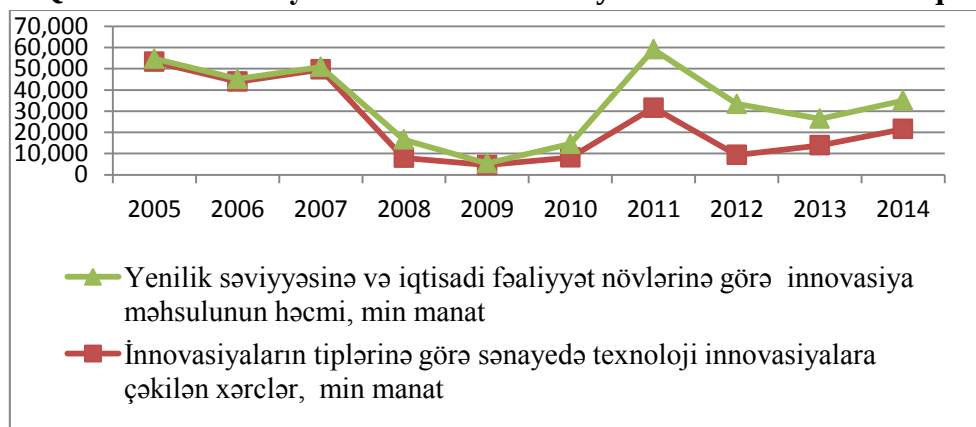
İllər	İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat	Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat	Sənaye məhsulunun həcmi, min manat	İnnovasiyalı məhsulun sənaye məhsulunun həcmində payı, %-lə
2005	53273	1425,6	9309	2,7

2006	43875	1326,8	15544	3,02
2007	49620	1 225,7	22 496	2,5
2008	8020	8557	29 773	106,6
2009	4618	799,7	22 564	17,3
2010	8139	6 413	27 978	78,8
2011	31589	27566	35 027	87,3
2012	9326	24097	34 565	258,4
2013	13877	12517	33898.0	90,2
2014	21534	13437	32110	62,4

Qeyd : Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında tərtib olunub.

Cədvəl məlumatları göstərir ki, innovasiya məhsullarının sənaye məhsulu həcmindəki xüsusi çəkisi 2005-2007-ci illərdə az olmuş, növbəti illərdə isə, yəni 2008-2014-cü illərdə sənaye məhsulu həcmində innovasiya məhsulu artmışdır. Bunun səbəblərini yuxarıda qeyd etmişik. İnnovasiyaya çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulu arasındakı əlaqəni əyani təsvir etmək üçün aşağıdakı qrafikdən istifadə edirik.

Qrafik 1. İnnovasiya xərcləri ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqə

Qrafikdə göründüyü kimi, 2005-ci ildə innovasiyaya çəkilən xərclər yüksək olmuşdur ki, bu da mədən sənayesində məhsul innovasiyalarının alınması ilə bağlı olmuşdur. Qalan illərdə innovasiya məhsulu ilə innovasiya xərcləri arasında əlaqənin nə qədər sıx olduğu da göstərilir.

İnnovasiya çəkilən xərclər ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqənin xətti reqressiya tənkləri vasitəsilə qiymətləndirilməsi. Təhlilin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün innovasiya məhsulunun innovasiya xərcləri həcmindən statistik asılılığını öyrənmək maraqlı olardı. Bu baxımdan, qeyd edilən amillər arasında xətti reqressiya tənliyi şəklində nəzərdən keçirək və bunun üçün aşağıdakı kimi riyazi ifadəyə nəzər salaq.

$$Y = a_0 + a_1 * x + u_i \quad (1)$$

$$u_i = y_i - \hat{y}_i$$

Burada, y – innovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər (min manatla), x – yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi (min manatla), a_0 və a_1 - tənliyin parametrləridir.

Qeyd edlənəri nəzərə alaraq məsələnin şərtini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

a_0 və a_1 dəyişənlərinin elə qiymətini tapmalı ki,

$$S = \sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 \rightarrow \min \text{ olsun.}$$

$Y = a_0 + a_1 * x$ olduğunu nəzərə alsaq, yaza bilərik:

$$S = \sum_{i=1}^n (y_i - a_0 - a_1 x_i)^2 \rightarrow \min$$

Ən kiçik kvadratlar metodu ilə a_0 və a_1 parametrlərinin hesablanması ekstremum məsələsinə gətirildi. Burada a_0 və a_1 parametrləri dəyişənlər rolunda çıxış edir.

Məlumdur ki, funksiyanın minimum (maksimum) qiymətini tapmaq üçün əvvəlcə həmin funksiyanın həmin dəyişənlərə görə törəməsini tapmaq və sonra sıfıra bərabər götürüb dəyişənlərin ədədi qiymətini hesablamaq lazımdır, yəni

$$S'(a_0) = 0 \text{ və } S'(a_1) = 0$$

Qeyd edək ki, bu parametrlərin qiymətlərini müxtəlif üsullardan istifadə edərək hesablamaq olar. Lakin bu üsullardan təcrübədə ən çox yayılanı və daha geniş istifadə ediləni ən kiçik kvadratlar üsuludur. Bu zaman a_0 və a_1 parametrlərini aşağıdakı normal xətti tənliklər sistemini həll etməklə tapmaq olur və həmin tənliyi aşağıdakı kimi göstərmək olar [2, s. 447].

$$\begin{cases} a_0 n + a_1 \sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a_0 \sum_{i=1}^n x_i + a_1 \sum_{i=1}^n x_i^2 = \sum_{i=1}^n x_i y_i \end{cases} \quad (2)$$

Qeyd etdiyimiz (2) sistem tənliyini həll etmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edərək onun göstəricilərindən istifadə edək.

Cədvəl 2.İnnovasiyalara çəkilən xərclərin həcmi ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqə

Sınaqlar	İllər (T)	İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalar a çəkilən xərclər, min manat(Y)	Yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi, min manat (x)	x^2	$x \cdot y$	y^2	$y - \bar{y}$	$y - \bar{y}$
1	2005	53273	1425,6	2032335,4	75945988,8	2838012529	28 886	834395218,8
2	2006	43875	1326,8	1760398,2	58213350,0	1925015625	19 488	379778246,4
3	2007	49620	1 225,70	1502340,5	60819234,0	2462144400	25 233	636699242,4
4	2008	8020	8557	73222249,0	68627140,0	64320400	-16 367	267881962,4
5	2009	4618	799,7	639520,1	3693014,6	21325924	-19 769	390817314,8
6	2010	8139	6 413	41126569,0	52195407,0	66243321	-16 248	264000753,6
7	2011	31589	27566	759884356,0	870782374,0	997864921	7 202	51867363,61
8	2012	9326	24097	580665409,0	224728622,0	86974276	-15 061	226836733,2
9	2013	13877	12517	156675289,0	173698409,0	192571129	-10 510	110462202
10	2014	21534	13437	180552969,0	289352358,0	463713156	-2 853	8140179,61
Cəmi		243 871	97 365	1798 061 435,2	1 878 055 897,4	9 118 185 681	0	3 170 879 217
Orta qiymət		24387,1	9736,48	179806143,5	187805589,7	911818568,1	0	0

Qeyd : Cədvəl 2 məlumatları müəllifin hesablamalarına əsaslanır.

Beləliklə də, Cədvəl 2–nin göstəriciləri əsasında (2) sistem tənliyinin göstəricilərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

$$\begin{cases} 6 \cdot a_0 + 68658 \cdot a_1 = 111312 \\ 68658 \cdot a_0 + 1457040444 \cdot a_1 = 1280845792 \end{cases}$$

(2) sisteminin birinci tənliyinin bütün dəyişənlərini (6)-ya bölsək və tənliyin a_0 və a_1 parametrlərini hesablasaq, onda (2) tənliyi aşağıdakı kimi dəyişəcək və qeyd edilən parametrlər aşağıdakı qiymətləri alacaqdır.

$$a_1 = 1,58$$

$$a_0 = 30034,3$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bu parametrləri birbaşa olaraq aşağıdakı düsturlarla da tapmaq olar.

$$a_1 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})(x_i - \bar{x})}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} = \frac{\bar{x}\bar{y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{x^2 - \bar{x}^2} = \frac{\text{cov}(x, y)}{\sigma_x^2}; a_0 = \bar{y} - a_1 \bar{x}$$

Burada,

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}, \quad \bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{n}, \quad \text{uyğun olaraq } x \text{ və } y \text{ dəyişənlərinin orta qiymətidir.}$$

Beləliklə, (1) xətti regressiya modeli

$$\hat{y}_x = 30034,2 - 1,58 \cdot x \text{ kimi olacaqdır.}$$

x və y dəyişənləri arasında kovariasiya aşağıdakı kimi hesablanır.

$$\text{cov}(x, y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})(x_i - \bar{x}) = \bar{xy} - \bar{x}\bar{y},$$

Cədvəl 2-in məlumatları əsasında kovariasiya əmsalını hesablayaq.

$$\begin{aligned} \bar{x} &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i = \frac{1425,6 + 1326,8 + 1225,7 + 8557 + 799,7 + 6413 + 27566 + 24097 + 12517 + 13437}{10} = 9736,5 \\ \bar{y} &= \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i = \frac{53273 + 43875 + 49620 + 8020 + 4618 + 8139 + 31589 + 9326 + 13877 + 21534}{10} = 24387 \\ \text{cov}(x, y) &= \frac{1}{n} \left(\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) \right) = \frac{(1425,6 - 9736,5)(53273 - 24387,1) + (1326,8 - 9736,5)(43875 - 24387,1) +}{10} \\ &+ \frac{(1225,7 - 9736,5)(49620 - 24387,1) + (8557 - 9736,5)(8020 - 387,1) + (799,7 - 9736,5)(4618 - 24387,1) +}{10} \\ &+ \frac{(6413 - 9736,5)(8139 - 24387,1) + (27566 - 9736,5)(31589 - 24387,1) + (24097 - 9736,5)(9326 - 24387,1) +}{10} \\ &+ \frac{(12517 - 9736,5)(13877 - 24387,1) + (13437 - 9736,5)(21534 - 24387,1)}{10} = 496389216,7 \end{aligned}$$

Beləliklə də, kovariasiya əmsalının sıfırdan fərqli olması onu göstərir ki, x və y dəyişənləri arasında, yəni innovasiya xərclərinin həcmi ilə innovasiya məhsulunun həcmi arasında xətti asılılıq mövcuddur. Kovariasiya əmsalının müsbət qiyməti isə bu əlaqənin düz əlaqə olduğunu, yəni x -in qiymətləri artıqca y -in də qiymətlərinin artığını göstərir.

Dispersiya isə,

$$\begin{aligned} D(x) &= \sigma_x^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n} = \bar{x^2} - \bar{x}^2 \\ D(y) &= \sigma_y^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n} = \bar{y^2} - \bar{y}^2 \end{aligned}$$

kimi hesablanır. Burada σ_x və σ_y uyğun olaraq x və y dəyişənlərinin orta kvadratik səhvidir.

$$\sigma_x = \sqrt{179806143,5 - (9736,5)^2} = \sqrt{85007100,73} = 9219,9$$

$$\sigma_y = \sqrt{911818568,1 - (24387,1)^2} = \sqrt{317087921,7} = 17806,9$$

Öyrənilən əlaqənin sıxlığı xətti cüt korrelyasiya əmsalı ilə qiymətləndirilir.
 $(-1 \leq r_{xy} \leq 1)$

$$r_{xy} = a_1 \frac{\sigma_x}{\sigma_y} = \frac{\text{cov}(x, y)}{\sigma_x \sigma_y} = \frac{xy - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \sigma_y}$$

$$r_{xy} = 0,58 \frac{9219,9}{17806,9} = 0,306$$

Tapılmış sərbəst həddin (a_0), reqressiya əmsalının (a_1) və korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) statistik əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün Styudentin t -kriterisi (t -test) hesablanır və hər bir parametr (bizim məsələdə a_0 və a_1) üçün inamlı (etibarlı) interval tapılır.

Göstəricilərin təsadüfi olması haqqında H_0 – hipotezi irəli sürülür. Daha doğrusu, fərziyyə irəli sürülür ki, tapılmış qiymətlər təsadüfən həmin qiymətləri alıb və onların qiyməti sıfırdan çox az fərqlənir. Parametrlərin (a_0 və a_1) və korrelyasiya əmsallarının (r_{xy}) əhəmiyyətliklərinin qiymətləndirilməsi Styudentin t -kriterisi (t -test) vasitəsilə onların qiymətlərinin təsadüfi (standart) səhvləri ilə müqayisə edilməklə aparılır:

$$t_{a_1} = \frac{a_1}{S_{a_1}} = \frac{a_1}{\sqrt{D(a_0)}}; \quad t_{a_0} = \frac{a_0}{S_{a_0}} = \frac{a_0}{\sqrt{D(a_0)}}; \quad t_r = \frac{r_{xy}}{S_r} = \frac{r_{xy}}{\sqrt{D(r_{xy})}}$$

Burada, $S_{a_1} - a_1$ parametrinin,

$S_{a_0} - a_0$ parametrinin,

t_r – isə korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) standart səhvi,

$D(a_1)$, $D(a_0)$ və $D(r_{xy})$ isə uyğun olaraq həmin kəmiyyətlərin dispersiyalarıdır.

Xətti reqressiya tənliyinin parametrlərinin və korrelyasiya əmsalının standart səhvləri aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$D(a_1) = S_{a_1}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_x)^2 / n - 2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} = \frac{S_{qal}^2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} = \frac{S_{qal}^2}{n\sigma_x^2} = \frac{S_{qal}^2}{nD(x)}$$

$$D(a_0) = S_{a_0}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - y_{x_i})^2}{n - 2} \cdot \frac{\sum_{i=1}^n x_i^2}{n \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} = S_{qal}^2 \cdot \frac{\sum_{i=1}^n x_i^2}{n^2 \sigma_x^2} = S_{qal}^2 \frac{x^2}{nD(x)}$$

$$D(r_{xy}) = S_r^2 = \frac{1 - r_{xy}^2}{n - 2}.$$

Burada,

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_{x_i})^2}{n - 2}$$

S_{qal}^2 – qalıq (izahedilməz) dispersiyadır. Qalıq dispersiya (S_{qal}^2) asılı dəyişənin (bizim məsələdə y – innovasiya məhsulunun həcmnin) qiymətinin reqressiya xətti ətrafında dağılmasını göstərir.

$$u_i = y_i - \hat{y}_{x_i}$$

kimi işarə etsək,

$$S_{qal}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n u_i^2}{n - 2}$$

u – reqressiya tənliyinin kənarlaşmasını (səhvini) göstərir.

Parametrlərin standart səhvlərini hesablamaq üçün cədvəl 3–dən istifadə edilir.

$$S_{qal}^2 = \frac{2\,881\,031\,61,2}{10 - 2} = 360\,128\,951,6$$

$$D(a_1) = \frac{360\,128\,951,6}{10 \cdot (9219,9)^2} = 0,423$$

$$D(a_0) = \frac{179\,806\,143,5}{(10)^2 \cdot (9219,9)^2} = 0,21$$

$$D(r_{xy}) = \frac{1 - (0,306)^2}{10 - 2} = 0,11$$

$$S_{a_1} = \pm\sqrt{D(a_1)} = 0,65 ; S_{a_0} = \pm\sqrt{D(a_0)} = 0,45 ; S_r = 0,33$$

Cədvəl 3.Parametrlərin hesablanması üçün köməkçi hesablamalar

İllər (T)	$\hat{y}_x$	$u = \hat{y}_x - \hat{y}$	$u^2 = (\hat{y}_x - \hat{y})^2$	A: (%)
2005	29207,4	-24065,6	579155413,7	45
2006	29264,7	-14610,3	213462151,8	33
2007	29323,3	-20296,7	411956274,5	41
2008	25071,1	17051,1	290741375,3	213
2009	29570,4	24952,4	622620968,2	540
2010	26314,7	18175,7	330354616,4	223
2011	14045,9	-17543,1	307759655,9	56
2012	16057,9	6731,9	45319016,16	72
2013	22774,3	8897,3	79162659,08	-64
2014	22240,7	706,7	499481,4276	3
Cəmi	243870,4	-0,6	2881031612,4	940,9
Orta qiymət	24387,04	-0,0584	288103161,2	94,1

Beləliklə,

$$\hat{y}_x = 30034,2 - 1,58 \cdot x$$

Standart səhv: (0,45), (0,65).

Məlum olduğu kimi, tənliyin standart səhvləri tənliyin ($a_1; a_0$) əmsallarından nə qədər çox kiçik olarsa, tənlik bir o qədər etibarlı hesab olunur.

Determinasiya əmsalı (R^2) korrelyasiya əmsalının (r_{xy}) kvadratına bərabərdir.

$$R^2 = (0,306)^2 = 0,12$$

Determinasiya əmsalının (R^2) qiymətinin 0,12–ə bərabər olması ($R^2=0,12$) onu göstərir ki, Azərbaycanda 2005–2014-cü illər arasında innovasiya məhsulu həcmi 12% dəyişməsinin nəticəsinə həmin illərdə innovasiya xərcləri həcmi dəyişməsi ilə izah edilə bilər, qalan 88%-i isə reqressiya tənliyində nəzərə almadığımız digər faktlar hesabına baş vermişdir. Reqressiya tənliyi ilə apraksimasiyanın orta səhvi (A) – tənlikdən alınan, daha doğrusu hesablanan qiymətin faktik (statistik) qiymətdən kənarlaşmanın ortasıdır

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \left| \frac{y_i - \hat{y}_x}{y_i} \right| \cdot 100\% = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n A_i$$

$$A_i = \left| \frac{y_i - \hat{y}_x}{y_i} \right|$$

Apraksimasiyanın orta səhvinin sərhədi bizim misalımızda böyük olduğu üçün etibarlılığı aşağıdır.

$$t_{a1} = \frac{1,58}{0,65} = 2,43 \quad t_{a0} = \frac{30034,3}{0,45} = 66742,67 \quad t_r = \frac{0,306}{0,33} = 0,92$$

Bir qayda olaraq t -statistikanın faktiki qiyməti 2,5-dən böyük olanda, parametrlər əhəmiyyətli hesab olunur və H_0 hipotezi rədd edilir. Daha doğrusu, a_0, a_1 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur, onların qiymətləri x – dəyişəninə sistematik təsiri ilə formalaşır. Bizim məsələdə a_0 -ın tapılmış qiyməti yüksək etibarlılığa malikdir.

Lakin bu sözləri a_1 və r_{xy} üçün söyləmək mümkün deyil, çünki onlar üçün hesablanmış t - statistikanın qiyməti əhəmiyyətlik üçün yol verilən sərhəddən bir qədər aşağıdır. t –statistikanın (t -test) faktiki (t -fakt) qiyməti ilə cədvəldəki kritik qiymətlərini müqayisə etməklə H_0 hipotezi qəbul edilir və ya rədd edilir.

Əgər $t_{fakt} > t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilir, yəni a_0, a_1 və r_{xy} heç də təsadüfi olaraq sıfırdan fərqli olmur və x təsiredici (sərbəst) faktorun təsiri ilə qiyməti formalaşır. Əgər $t_{fakt} < t_{kr}$ olarsa, onda H_0 hipotezi rədd edilmir, yəni a_0, a_1 və r_{xy} -in dəyişənlərinin sıfıra bərabər olması qəbul edilir və onların tapılmış qiymətlərinin təsadüfən alındığı hesab edilir. a_0, a_1 və r_{xy} -in hər biri üçün t – statistikanın kritik qiymətini cədvəldən tapmaq. Əvvəlcə a_1 parametrinin 2,43 bərabər olmasının əhəmiyyətliliyini qiymətləndirək. Tutaq ki, əhəmiyyətlik səviyyəsi ikitərəfli alternativ hipotez üçün 0,05-ə bərabərdir. Bu onu göstərir ki, əgər $a_0 \neq 0$ olarsa, onda o həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Studentin t paylamasının 10 ($n-2=10-2=8$) sərbəst dərəcəli 5% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə cədvəldəki kritik qiyməti $t_{kr}=2,13$ bərabərdir [1, s. 631].

$$t_{a1} = 2,43 > t_{kr} = 2,30$$

olduğu üçün H_0 hipotezi rədd edilir. Başqa sözlə $a_1=1,58$ bərabər olmasını 95% inamla söyləmək olar. Qeyd edək ki, $t_{fakt} > t_{kr}$ olduğu üçün H_0 hipotezi rədd edilir, 95% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə a_1 parametrinin qiyməti etibarlı sayılır. Regressiya əmsalının 95%-li inamlı intervalı

$$\begin{aligned} 2,43 - t_{kr} \cdot s_{a1} &< a_1 < 2,43 + t_{kr} \cdot s_{a1} \\ 2,43 - 2,30 \cdot 0,65 &< a_1 < 2,43 + 2,30 \cdot 0,65 \\ 0,935 &< a_1 < 3,925 \end{aligned}$$

Ona görə də 3,925-dən böyük 0,935-dən qiymət alan ixtiyari hipotetik qiymət rədd edilir. Regressiya tənliyinin qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan bu intervaldan kənara çıxmayan hipotez isə rədd edilmir.

a_0 parametrinin tapılmış qiyməti 99% əhəmiyyətlik səviyyəsinə malikdir. Belə ki, 8 sərbəst dərəcəli 1% əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə t –paylanması kritik qiyməti 4,318–ə bərabərdir.

$$t_{a0} = 30034,2 > t_{kr} = 3,35$$

Ona görə də H_0 hipotezi rədd edilir.

a_0 üçün 99%-li inamlı intervalı

$$30034,2 - 3,35 \cdot 66742,67 < a_0 < 30034,2 + 3,35 \cdot 66742,67$$

$$193553,74 < a_0 < 253622,14$$

y və x dəyişənləri, başqa sözlə Azərbaycan innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmi ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqənin qiyməti arasındakı əlaqənin sıxlığını göstərən cüt korrelyasiya əmsalının $r_{yx} = 0,306$ –ə bərabər olmasını 90% əhəmiyyətlik səviyyəsinə malikdir. İnamlı interval isə

$$0,306 - 1,85 \cdot 0,92 < r_{xy} < 0,306 + 1,85 \cdot 0,92$$

$$1,396 < r_{yx} < 2,308$$

kimidir. Qeyd edək ki, əgər inamlı intervalın aşağı sərhədi (–), yuxarı sərhədi (+) ədəd olarsa, 0 həmin intervala düşür. Bu zaman qiymətləndirilən parametr 0 qəbul edilir. Belə ki, parametrin qiyməti eyni zamanda 0 və ya 0–dan fərqli ola bilməz. Başqa sözlə, H_0 hipotezi rədd edilmir.

Regressiya tənliyinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi F –testlə həyata keçirilir. Başqa sözlə, əlaqənin sıxlığı göstəricisinin və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyət kəsb etməməsi haqqındakı H_0 hipotezi yoxlanılır. Bunun üçün F – F işer kriterisinin faktiki qiyməti F_{fakt} ilə cədvəl (kritik) qiyməti F_{kr} müqayisə edilir. Əgər $F_{fakt} < F_{kr}$ olarsa, H_0 –rədd edilmir və regressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətsizliyi, etibarsızlığı qəbul edilir.

$$F_{fakt} = \frac{r_{xy}^2}{1 - r_{xy}^2} (n - 2) = \frac{(0,306)^2}{1 - (0,306)^2} (10 - 2) = \frac{0,749}{0,906} = 0,826$$

5%-li əhəmiyyətlik səviyyəsi ilə

$$F_{kr} = F_{m; n-m-1} = F_{1;8} = 5,32$$

$$F_{fakt} = 0,826 < F_{kr} = 5,32$$

olduğu üçün regressiya tənliyi etibarlı sayılır.

Azərbaycanda innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmi ilə innovasiya məhsulu arasında əlaqəni xarakterizə etmək üçün orta elastiklik əmsalını hesablayaq:

$$\bar{E}_{yx} = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}};$$

$$\bar{E}_{yx} = 1,58 \frac{9736,5}{24387} = 0,63\%$$

$\bar{E}_{yx} = 0.63\%$ –ə bərabər olunan göstərir ki, innovasiyalara çəkilən xərclərin həcmnin 1% qalxması innovasiya məhsulunun həcmnin təqribən 0,63% qalxmasına səbəb ola bilər.

Əgər Azərbaycanda sənaye məhsulunun həcminə innovasiyaya çəkilən xərclər və yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi arasında reqressiya tənliyini E–views (Econometric Views) sisteminin vasitəsi ilə qiymətləndirsək, qiymətləndirmənin nəticəsi aşağıdakı kimi olar.

$$SM = 24533,8196113 - 0,183504785835 * IXER + 0,59942655621 * INME$$

(3879,7) (0,093165) (0,189299)

$R^2 = 0,76$ $DW = 1,7$

Dependent Variable: SM				
Method: Least Squares				
Date: 04/24/16 Time: 13:46				
Sample: 2005 2014				
Included observations: 10				
SM=C(1)+ C(2)*IXER+C(3)*INME				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	24533.82	3879.717	6.323611	0.0004
C(2)	-0.183505	0.093165	-1.969669	0.0895
C(3)	0.599427	0.189299	3.166555	0.0158
R-squared				
Adjusted R-squared				
S.E. of regression				
Sum squared resid				
Log likelihood				
F-statistic				
Prob(F-statistic)				
	0.765389	Mean dependent var		26326.40
	0.698358	S.D. dependent var		8715.507
	4786.728	Akaike info criterion		20.02841
	1.60E+08	Schwarz criterion		20.11918
	-97.14203	Hannan-Quinn criter.		19.92883
	11.41834	Durbin-Watson stat		1.703048
	0.006255			

Burada mötərizə işarəsində yazılmış ədədlər uyğun parametrlərin standart səhvləri, R^2 -determinasiya əmsalı, DW isə Darbin–Vatson statistikasındır. Cədvəldəki uyğun parametrləri t–statistikalarının qiymətləri göstərir ki, parametrlərin qiymətləri əhəmiyyətlidir. Determinasiya əmsalının təxminən 0,76–ə bərabər olması ($R^2=0.76$) onu göstərir ki, Azərbaycanda 2005–2014-cü illər ərzində sənaye məhsulu həcmnin dəyişməsi 0,76%-i həmin illərdə innovasiyaya çəkilən xərclər və yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmnin dəyişməsi ilə izah edilir. Darbin–Vatson statistikasını reqressiya tənliyinin qalıqlarının avtokorrelyasiyasının mövcud olub-olmamasını yoxlayır və qiyməti 0 ilə 4 arasında dəyişir. $DW \approx 2$ ətrafında olduqda, avtokorrelyasiya mövcud olmur. Bu hal arzuolunandır. Bizim modeldə isə bu 1,7-yə bərabər olmuşdur.

Nəticə. Araşdırmalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, innovasiya xərcləri ilə innovasiya məhsulu arasında ciddi əlaqə mövcuddur. Belə ki, innovasiya xərcləri yüksəldikcə innovasiya məhsulunun həcmi də artır. Lakin bununla belə, aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ölkə iqtisadiyyatında sənaye məhsulu üzrə investisiya qoyuluşları ildən-ilə artsa da, təəssüf ki, bu, elmtutumlu və rəqabət-qabiliyyətli məhsul istehsalında, hələ ki, əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərmir.

Ədəbiyyat

- [1] Елисеева И. И., Юзбашев М. М. Общая теория статистики, Москва, "Финансы и статистика" 2004;
- [2] Həsənli Yadulla Statistika (Praktiki məsələlərin həlli (nümunələrlə) BAKI-2014;
- [3] <http://www.stat.gov.az>

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏDƏ İXRACIN DİVERSİFİKASIYASININ CRm (Concentration Ratio) İNDEKSİ VASİTƏSİLƏ ÖLÇÜLMƏSİ VƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

S.Ş. İmamverdiyeva

Doktorant, İİ ETİ, İqtisadiyyat Nazirliyi

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda 1996-2014-cü və Türkiyədə 1980-2015-ci illər ərzində ixracın həm tərəfdaşlar, həm də mallar üzrə diversifikasiya vəziyyəti *CRm (Concentration Ratio) indeksi* vasitəsilə qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmələr göstərmişdir ki, sözügedən dövr ərzində Türkiyədə ixrac həm tərəfdaşlar, həm də mallar üzrə tamamilə diversifikasiya edildiyi halda, Azərbaycan ixracında diversifikasiya mövcud olmamışdır. Belə ki, 1996-2014-cü illərdə Azərbaycanın mallar üzrə CR4 kəmiyyətinin orta qiyməti 90,2, tərəfdaşlar üzrə isə 61,1 olmuşdur. Türkiyədə 1980-2015-ci illərdə mallar üzrə CR4 kəmiyyətinin orta qiyməti 25,3, tərəfdaşlar üzrə isə 39 olmuşdur. CRm indeksinin metodologiyasına görə, CR4 kəmiyyətinin qiyməti sıfıra yaxınlaşdıqda, bu, ixracda diversifikasiya, 100-ə yaxınlaşdıqda isə ixtisaslaşma vardır deməkdir.

Açar sözlər: ixrac, ixracın diversifikasiyası, CRm indeksi, Azərbaycan, Türkiyə.

JEL classification codes: L25

EVALUATION OF EXPORT DIVERSIFICATION WITH CRM INDEX IN AZERBAIJAN AND TURKEY AND COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

The current situation of Azerbaijan's and Turkey's export diversification on products and partners in 1996-2014 (for Azerbaijan) and 1980-2015 (for Turkey) years, have been analyzed by CRm (Concentration Ratio) index in this paper. The assessment showed that, Turkey's export structures of both partners and products have been diversified in 1980-2015, but Azerbaijan's export structures of both of them have not been diversified in 1996-2014. So, CR4 simple average value in export by products is 90.2 and 61.1 in export by partner in Azerbaijan during 1996-2014 periods. But, in Turkey CR4 simple average value of export by products is 25.3 and 39 in export by partner during 1980-2015. According to the CRm methodology, if CR4 value

close to 0 then export structure is fully diversified, but approaching to 100, becomes export concentration.

Key words: export, export diversification, CRm (Concentration Ratio) index, Azerbaijan, Turkey.

ИЗМЕРЕНИЕ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКСПОРТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ТУРЦИИ ПОСРЕДСТВОМ ИНДЕКСА CRm (Concentration Ratio) И ЕЕ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Резюме

В статье с помощью индекса CRm (*Concentration Ratio*) оценивается состояние диверсификации экспорта по партнерам и товарам в Азербайджанской Республике за 1996-2014 и Турецкой Республике за 1980-2015 годы. Оценки показали, что в течение рассматриваемого периода в Турции полностью была осуществлена диверсификация экспорта как по партнерам так и товарам, но в Азербайджане за этот же период диверсификация экспорта не осуществлялась. Так в 1996-2014 годы в Азербайджане среднее значение индекса CR4 по товарам было 90,2, а по партнерам - 61,1. А в Турции в 1980-2015 годы среднее значение индекса CR4 по товарам было 25,3, а по партнерам - 39. По методологии применения CRm, если цена индекса ближе к нулю, значит диверсификация экспорта осуществлена, а если ближе к 100, то имеет место экспортная специализация.

Ключевые слова: экспорт, диверсификация экспорта, индекс CRm, Азербайджан, Турция

Nəzəriyyədən də məlumdur ki, ixracın diversifikasiyasına nail olmuş ölkələrin ixrac gəlirləri daha stabil olur və davamlı olaraq artır. UNDP tərəfindən aparılan tədqiqata görə, hətta iqtisadi böhran dövrlərində belə bütün ölkələrin ixrac gəlirləri azalsa da, ixracın diversifikasiyasına nail olmuş ölkələrin ixrac gəlirləri digərləri ilə müqayisədə daha az daralmaya məruz qalmışdır. Adıçəkilən təşkilatın hesablamalarına görə, 1995-2009-cu illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında dünya regionları üzrə ən yaxşı diversifikasiya səviyyəsinə nail olan Latın Amerikası və Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri olmuşdur. 2009-cu ildə qlobal dünya böhranı zamanı ixrac gəlirləri ən çox azalan ölkələr də məhz həmin regionun ölkələri olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə MDB ölkələrinin ixracı 36%, Yaxın Şərq ölkələrinin ixracı 33%, Afrika ölkələrinin ixracı 32%, ən zəif inkişaf etmiş ölkələrin ixracı 27% azaldığı halda, Latın Amerikası ölkələrinin ixracı 24%, Asiya ölkələrinin ixracı isə 18% azalmışdır [0, səh.26-28].

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın ixracı müstəqillik illərində çox sürətli artım nümayiş etdirmiş, 1995-ci ildə 0,6 milyard ABŞ dolları olan ixrac 2014-cü ildə 21,8 milyard ABŞ dollarınadək yüksəlmişdir. Lakin son dövrlər dünya birjalarında xam neftin qiymətlərinin kəskin azalması ölkənin 2015-ci ildə ixrac gəlirlərinin təqribən 50% azalmasına səbəb olmuş və ixracın həcmi 11,4 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir [0, səh.22-26].

Şübhəsiz ki, buna səbəb Azərbaycan ixracının əhəmiyyətli dərəcədə xam neftdən asılı olmasıdır. Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına görə, 2014-cü ildə ölkə sərhədlərini keçən məhsulların dəyər ifadəsində 84,3%-ni, keçən il isə 77,6%-ni təkcə xam neft təşkil etmişdir [0, səh.12], [0, səh.12]. Bu səbəbdən də ixrac gəlirlərimiz dünya bazarında baş verən konyunktur dəyişikliklərinə, habelə xam məhsulların qiymətlərində baş verən dalğalanmalara qarşı çox həssas olmuş və stabilliyində kövrəklik özünü göstərmişdir. Nəticə etibarilə ixracda baş verən bu cür dəyişikliklər iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinə öz neqativ təsirini göstərmiş, eləcə də milli valyuta ehtiyatları azalaraq son illərin minimum səviyyəsinə enmiş və onun xarici valyutalar qarşısında məzənnəsi təqribən 100% devalvasiya edilmişdir.

İxrac gəlirlərində baş verən bu cür neqativ tendensiya Azərbaycan ixracının strukturunun diversifikasiya məsələsini yenidən gündəmə gətirmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan, tədqiqat işi Azərbaycanda ixracın diversifikasiyasının həm mallar, həm də tərəfdaşlar üzrə qiymətləndirilməsinə və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aşkar edilməsinə həsr edilmişdir. Bunun üçün ilk əvvəl Azərbaycanda və nümunə kimi seçilmiş Türkiyədə ixracın diversifikasiyası CRm indeksi vasitəsilə qiymətləndiriləcək, sonrakı mərhələdə isə hər iki ölkənin analoji nəticələri qarşılıqlı müqayisə ediləcək və sonda Türkiyə təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycanda ixracın diversifikasiyasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürüləcəkdir.

Ədəbiyyata baxış. Elmi ədəbiyyatlarda ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi ilə bağlı çoxsaylı tədqiqat işlərinə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqat işlərinin əksəriyyətində əsasən bir neçə metod, indeks və əmsallardan istifadə edildiyinin şahidi olur. Belə indekslərə *Herfindahl-Hirschman indeksi*, *CRm əmsalı*, *Gini-Hirschman indeksi*, *Hannah və Kay metodu*, *Entropy indeksi*, *Hall-Tideman indeksi*, *Rosenbluth indeksi*, *Comprehensive Concentration indeksi* və s. misal göstərmək olar. Lakin ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi ilə bağlı həyata keçirilmiş tədqiqatlarda sadə hesablama metodologiyası və dəqiqlik baxımından ən çox istifadə edilən üsullardan biri də CRm əmsalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycanda ixracın diversifikasiyasının ölçülməsində də məhz CRm indeksindən istifadə edəcəyik.

Qiymətləndirmələrə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, dünya iqtisadi ədəbiyyatında ixracın diversifikasiyasının CRm əmsalı ilə qiymətləndirilməsinə dair müxtəlif tədqiqat işlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə işlərə **Chris Meilak** tərəfindən

“Measuring E(e)xport C(c)oncentration: T(t)he İ(i)mplications F(f)or S(s)mall S(s)tates” (İxracda ixtisaslaşma məsələləri: cırtan ölkələr nümunəsində təhlil) adlı əsərini misal göstərmək olar. O, bu tədqiqatında bir sıra cırtan ölkələrdə ixracın diversifikasiya vəziyyətini CRm əmsalı vasitəsilə ölçmüşdür. Müəllif sonda belə qənaətə gəlir ki, 1980-2004-cü illərdə Banqladeş (CR8 -85,5), Komros (CR8 -98,8), Ekvador (CR8 -75,1), Qana (CR8 -84,8s), Maldiv (CR8 -99,7), Maurities (CR8 -67,3), Myanmar (CR8 -72,2), St. Kitts & Nevis (CR8 -92,1), Tonqa (CR8 -90,2), Uqanda (CR8 -73), Zambiya (CR8 -74,6), Boliviya (CR8 -61,9) və St. Vincent & Grenadines-də (CR8 -67,8) ixracın diversifikasiyası mövcud olmamış, başqa sözlə, adıçəkilən ölkələrin ixracı bir və ya az sayda məhsuldan təşkil olmuşdur [0, s.23-24].

Birol Erkanın “Product and Market Diversification in Turkey’s Foreign Trade” (Türkiyənin xarici ticarətində mallar və tərəfdaşlar (bazarlar) üzrə diversifikasiyası) adlı araşdırmasında da ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirməsi zamanı CRm indeksindən istifadə etmişdir. Belə ki, müəllif CRm əmsalından istifadə edərək 1990-2012-ci illərdə Türkiyənin ixrac və idxalının diversifikasiya vəziyyətini qiymətləndirmişdir. Nəticədə B. Erkan Türkiyə ixracının 1990-2012-ci illər arasında həm mallar, həm də tərəfdaşlar üzrə diversifikasiyasının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdığını və 2008-ci ildən başlayaraq ixracın tamamilə diversifikasiya edildiyini üzə çıxarmışdır [0, s.7-8].

Metod və statistik göstəricilər. Metod. Sözügedən CRm indeksi - ixtisaslaşma əmsalı müəyyən saydakı müəssisə, məhsul, sahə və ya ölkənin ümumi paylarını izah edən bir anlayışdır. Burada CR1 ən böyük hissənin payı, CRm isə m-ci hissənin komulyativ payıdır. M-ci hissənin qiymətinin seçimi tamamilə sərbəstdir. Adətən aparılan tədqiqatlarda CR4 və CR8-in qiymətləri hesablanır. Bu tədqiqat çərçivəsində Azərbaycan və Türkiyə üzrə aparılmış hesablamalarda da CR4 qiymətlərindən istifadə edilmişdir.

Beləliklə, CRm indeksinin qiyməti 0-la 100 arasında bir qiymət alır və aşağıda göstərilən düsturla hesablanır [0, s.77-78].

$$CR_m = \sum_{i=1}^m P_i * 100 \quad (1.3)$$

Düsturda CRm - ixtisaslaşma əmsalını, P_i – isə “i” məhsulu üzrə ixrac dəyərinin ümumi ixraca nisbətini göstərir.

Beləliklə, əgər CRm indeksinin qiyməti 100-ə yaxınlaşarsa, onda ixracın bir qrup əmtəə (tərəfdaş) üzrə ixtisaslaşması yüksəlir (diversifikasiya azalır), 0-a yaxınlaşdıqca isə ixracın ixtisaslaşması azalır (diversifikasiya yüksəlir). CRm indeksinin metodologiyasına görə, əgər CR4 indeksinin qiyməti 30-dan kiçikdirsə, onda yüksək diversifikasiya, 30 ilə 50 arasındadırsa orta səviyyəli diversifikasiya, 50 ilə 70 arasındadırsa zəif diversifikasiya mövcuddur, 70-dən yüksəkdirsə, onda diversifikasiya mövcud deyildir [0, s.7].

Cədvəl 1. CR4 (Concentration Ratio) indeksinin izahı

HHİ qiyməti	İxrac diversifikasiyası	İxracda ixtisaslaşma
0-30	Yüksək	Mövcud deyildir
30-50	Orta	Zəif
50-70	Zəif	Orta
70-100	Mövcud deyildir	Yüksək

Statistik göstəricilər. Tədqiqatda istifadə edilən Azərbaycan Respublikasına aid statistik göstəricilər Azərbaycan Dövlət Statistika və Gömrük Komitələrinin və Mərkəzi Bankının rəsmi nəşrlərindən götürülmüşdür. Digər ölkələrə aid analoji göstəricilər isə Beynəlxalq Ticarət Mərkəzinin (ITC) “Trademap” və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Comtrade” ticarət məlumatları bazasından alınmışdır.

Qiymətləndirmə və təhlil metodologiyası. Hesablamalara keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi zamanı bəzən tədqiqat aparılan ölkənin ixracında kifayət qədər böyük paya sahib olan bir məhsul və ya məhsul qrupu (əsasən xammal, təbii ehtiyat, faydalı qazıntı və s.) nəzərə alınmamışdır. Məsələn, Maria Elena Varas Çilidə ixracın diversifikasiyasını qiymətləndirərkən bu ölkənin əsas ixrac məhsulu olan xam misi qiymətləndirmədən kənarda saxlamışdır. O, xam mis ixracı göstəricisini ölkənin ümumi ixracından çıxmış və alınan nəticəni ümumi ixrac göstəricisi kimi nəzərə alaraq qiymətləndirmələrdə istifadə etmişdir [0, s.19-20].

Bu baxımdan, biz də daha dəqiq və reallığı əks etdirən nəticələrə nail olmaq üçün həm neft sektoru daxil olmaqla ümumi, həm də neft sektorunu nəzərə almadan qeyri-neft ixracı üzrə ayrı-ayrılıqda Azərbaycan ixracının diversifikasiya vəziyyətini qiymətləndirəcəyik. Burada məqsədimiz təbii ehtiyatların ixrac üzərində təsirinin aradan qaldırılması ilə hesablamalarda yarana biləcək kənarlaşmaların minimuma endirilməsidir. Başqa sözlə, elə fərz edilmişdir ki, Azərbaycan mineral təbii sərvətlərlə zəngin deyil və onun ixracını yalnız və yalnız qeyri-neft sektoruna aid məhsullar təşkil edir. Eyni zamanda, daha yaxşı təhlil aparıb mövcud vəziyyətə uyğun nəticə əldə etmək məqsədilə tədqiqat işində həm ümumi, həm də qeyri-neft ixracı üzrə hesablanmış indeks göstəriciləri müqayisəli təhlil ediləcəkdir.

Azərbaycanda ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Tərəfdaşlar (ixrac bazarları) üzrə. CR4 indeksinin metodologiyasına əsasən qiymətləndirmə nəticəsində 1996-2014-cü illərdə Azərbaycanın ümumi ixracında tərəfdaşlar üzrə yüksək ixrac diversifikasiyasına sahib olmadığı məlum olmuşdur. Belə ki, son üç il istisna olmaqla qalan bütün illərdə CR4 indeksinin qiymətlərinə görə, ölkədə ümumi ixracın coğrafiyası ya diversifikasiya edilməmiş, ya da zəif şəkildə diversifikasiya edilmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanın tərəfdaşlar üzrə CR4 indeksinin qiymətləri (1996-2014)

İllər	Ümumi ixracda		Qeyri-neft ixracda	
	CR4	Diversifikasiya a səviyyəsi?	CR4	Diversifikasiya səviyyəsi?
1996	70<74,2>100	Mövcud deyil	50<67,5>70	Zəif
1997	70<70,1>100	Mövcud deyil	50<69,4>70	Zəif
1998	50<60,0>70	Zəif	50<58,6>70	Zəif
1999	50<57,8>70	Zəif	50<50,8>70	Zəif
2000	50<69,2>70	Zəif	50<55,3>70	Zəif
2001	70<73,2>100	Mövcud deyil	50<54,0>70	Zəif
2002	50<69,5>70	Zəif	50<57,0>70	Zəif
2003	70<71,1>100	Mövcud deyil	50<66,1>70	Zəif
2004	50<64,6>70	Zəif	70<70,5>100	Mövcud deyil
2005	50<52,5>70	Zəif	50<69,5>70	Zəif
2006	50<66,9>70	Zəif	50<65,7>70	Zəif
2007	50<48,8>70	Zəif	70<71,7>100	Mövcud deyil
2008	50<65,5>70	Zəif	70<75,5>100	Mövcud deyil
2009	50<55,1>70	Zəif	70<76,9>100	Mövcud deyil
2010	50<57,5>70	Zəif	70<78,2>100	Mövcud deyil
2011	50<61,6>70	Zəif	70<70,9>100	Mövcud deyil
2012	30<45,9>50	Orta	70<72,9>100	Mövcud deyil
2013	30<49,1>50	Orta	70<71,4>100	Mövcud deyil
2014	30<48,1>50	Orta	70<71,5>100	Mövcud deyil

Mənbə: Müəllif hesablamaları

Bununla belə, tədqiqat dövrü ərzində Azərbaycanda neft və neft məhsulları nəzərə alınmaqla ümumi ixracın tərəfdaşlar üzrə diversifikasiyasında müsbət tendensiya qeydə alınmışdır. Belə ki, 1996-cı ildə CR4 indeksinin qiyməti 74,2 olmuşdursa, 2014-cü ildə bu göstərici azalaraq 48,1-ə enmişdir. Bu isə diversifikasiyanın artmasını bir daha sübuta yetirir. Lakin qeyri-neft sektoru üzrə ixracda CR4 indeksi tədqiq olunan dövr ərzində tərəfdaşlar üzrə diversifikasiyada əksinə prosesin baş verdiyini göstərir. Başqa sözlə, əgər 1996-cı ildə CR4 indeksi 67,5 qiymətini almışdırsa, 2014-cü ildə analoji göstərici 71,5-ə yüksəlmiş və beləliklə də diversifikasiya qeyd olunan zaman kəsiyində azalmışdır.

Onu da qeyd edək ki, 1996-2014-cü illərdə Azərbaycanda qeyri-neft ixracında tərəfdaşlar üzrə heç bir ildə yüksək və ya orta səviyyəli diversifikasiya müşahidə edilməmiş, müstəqilliyin ilk illərində zəif diversifikasiya olduğu halda, son illərdə mövcud olmamışdır. Bu isə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac gəlirlərimizin bir neçə bazardan asılı olduğunu göstərir.

Mallar [Mallar üzrə ixrac diversifikasiyasının ölçülməsi 4-cü versiya SITC üzrə 2 rəqəmli kodlara əsasən aparılmışdır.](əmtəələr) üzrə. Mallar üzrə Azərbaycan ixracının CRm indeksinin metodologiyasına əsasən qiymətləndirilməsi zamanı 1996-2014-cü illərdə ümumi ixracda diversifikasiyanın mövcud olmadığı ortaya çıxmışdır. Belə ki, bu dövr ərzində sözügedən indeksin qiyməti 70-dən yüksək olmuşdur ki, bu da diversifikasiyanın olmadığını göstərir. Azərbaycanda ümumi ixracın ən yüksək diversifikasiya vəziyyəti 1997-ci ildə (CR4 – 78), ən zəif vəziyyəti isə 2008-ci ildə (CR4 – 97,9) olmuşdur.

Cədvəl 3. Azərbaycan ixracının mallar üzrə CR4 indeksinin qiymətləri (1996-2014)

İllər	Ümumi ixracda		Qeyri-neft ixracında	
	CR4	Diversifikasiya səviyyəsi?	CR4	Diversifikasiya səviyyəsi?
1996	70<78,4>100	Mövcud deyil	50<52,6>70	Zəif
1997	70<78,0>100	Mövcud deyil	50<55,5>70	Zəif
1998	70<79,7>100	Mövcud deyil	30<47,2>50	Orta
1999	70<83,3>100	Mövcud deyil	30<41,2>50	Orta
2000	70<90,1>100	Mövcud deyil	50<51,4>70	Zəif
2001	70<93,8>100	Mövcud deyil	30<40,1>50	Orta
2002	70<91,5>100	Mövcud deyil	30<40,9>50	Orta
2003	70<90,5>100	Mövcud deyil	30<44,6>50	Orta
2004	70<89,5>100	Mövcud deyil	30<49,5>50	Orta
2005	70<89,1>100	Mövcud deyil	50<62,1>70	Zəif
2006	70<90,5>100	Mövcud deyil	30<49,7>50	Orta
2007	70<88,2>100	Mövcud deyil	30<48,2>50	Orta
2008	70<97,9>100	Mövcud deyil	30<46,9>50	Orta
2009	70<95,3>100	Mövcud deyil	50<53,3>70	Zəif
2010	70<96,1>100	Mövcud deyil	50<50,4>70	Zəif
2011	70<96,3>100	Mövcud deyil	30<49,2>50	Orta
2012	70<95,4>100	Mövcud deyil	30<45,4>50	Orta
2013	70<95,1>100	Mövcud deyil	30<45,8>50	Orta
2014	70<95,1>100	Mövcud deyil	50<54,6>70	Zəif

Mənbə: Müəllif hesablamaları.

Lakin ümumi ixracdan fərqli olaraq qeyri-neft sektoru üzrə ixracda mallar üzrə diversifikasiya vəziyyəti nisbətən qənaətbəxş olmuşdur. Belə ki, tədqiq olunan dövr ərzində CR4 indeksinin qiyməti təqribən 50 olmuşdur ki, bu da orta və zəif şəkildə diversifikasiyanın olduğuna işarədir. Bununla yanaşı, müstəqilliyin ilk illəri ilə müqayisədə son illər qeyri-neft sektorunda mallar üzrə diversifikasiya kifayət qədər yaxşılaşmışdır. Belə ki, əgər 1996-cı ildə CR4 indeksi 52,6-ya bərabər idisə, 2013-cü ildə 45,8-ə enmişdir.

Türkiyədə ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Türkiyə ixracının tərəfdaşlar üzrə diversifikasiya vəziyyətinin CRm indeksi vasitəsilə qiymətləndirilməsi göstərir ki, 1980-2015-ci illəri əhatə edən 35 il ərzində Türkiyə ixracının diversifikasiyası davamlı olaraq güclənmiş, eyni zamanda ixracda müəyyən ölkələr və ölkə qrupları üzrə ixtisaslaşması zəifləmişdir. Belə ki, 1980-ci ildə CR4 indeksinin qiyməti 39,7 olduğu halda, 2015-ci ildə 27,4-ə enmişdir. Bu isə indeksin metodologiyasına əsasən ixracın diversifikasiyasının gücləndiyini bir daha sübut edir. Belə ki, CR4 indeksinə görə, tədqiq olunan dövr ərzində 1980-2005-ci illərdə Türkiyədə ixracın tərəfdaşlar üzrə diversifikasiyası orta vəziyyətdə idisə, 2010-2015-ci illərdə ixracın diversifikasiyası bir qədər də yaxşılaşmış və yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu isə bir daha göstərir ki, Türkiyənin ixracın diversifikasiyası istiqamətində apardığı işlər müvəffəqiyyətli olmuşdur, yaradılmış mexanizm və alətlər öz bəhrəsini vermişdir.

Cədvəl 4. Türkiyənin ixracında CR4 indeksinin qiymətləri (1980-2015)

İllər	Tərəfdaşlar üzrə		Mallar üzrə	
	CR4 indeksinin qiyməti	Diversifikasiya səviyyəsi?	CR4 indeksinin qiyməti	İxracın səviyyəsi?
1980	30<39,7>50	Orta	30<44,3>50	Orta
1985	30<49,9>50	Orta	30<30,5>50	Orta
1990	30<45,4>50	Orta	0<25,0>30	Yüksək
1995	30<42,8>50	Orta	0<26,5>30	Yüksək
2000	30<43,7>50	Orta	0<21,4>30	Yüksək
2005	30<35,3>50	Orta	0<20,3>30	Yüksək
2010	0<27,5>30	Yüksək	0<17,4>30	Yüksək
2015	0<27,4>30	Yüksək	0<16,6>30	Yüksək

Mənbə: Müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Türkiyə ixracında mallar [Mallar üzrə ixrac diversifikasiyasının ölçülməsi 4-cü versiya SITC üzrə 2 rəqəmli kodlara əsasən aparılmışdır] üzrə diversifikasiyasının CRm indeksi vasitəsilə qiymətləndirilməsi göstərir ki, 1980-1985-ci illərdə orta səviyyədə diversifikasiya mövcud idisə, sonrakı dövrdə yüksək səviyyəli diversifikasiya mövcud olmuşdur. Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, CR4 indeksinin qiyməti 1980-ci ildə 44,3 olmuşdursa, bu göstərici 1985-ci ildə 30,5-ə, 2015-ci ildə isə 16,6-ya enmişdir. CR4 indeksinin illər üzrə qiymətlərindəki bu tendensiya da bir daha Türkiyədə ixracın diversifikasiyası istiqamətində görülən işlərin effektivliyindən xəbər verir.

Nəticə. Beləliklə, ixracın diversifikasiyası ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda yer alan fikirlərin təhlili göstərir ki, ixracın diversifikasiyası həm ixracın özünün həcmində artmasında, həm ölkə gəlirlərinin stabilləşməsində, həm də ümummillə səviyyədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində əvəzsiz rol oynayır. Belə demək mümkünsə, ixracın diversifikasiyası ölkə iqtisadiyyatının lokomotivi qismində çıxış edərək, onun bütün sahələrinin dayanıqlı inkişafını təmin edir. Qeyd edək ki, ilk dəfə iqtisadi

ədəbiyyatlarda ixracın diversifikasiyası termininə 1960-cı illərdə rast gəlinə də, keçən qısa müddət ərzində onun xarakterik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, habelə ixracın diversifikasiyasının özünün ölçülməsinə həsr edilmiş minlərlə elmi-tədqiqat işləri həyata keçirilmiş, bu elmi əsərlərdə yeni-yeni onlarla indeks, əmsal və üsullar irəli sürülmüşdür. Belə indekslərə Herfindahl-Hirschman indeksi, CRm indeksi Gini-Hirschman indeksi, Hannah və Kay metodu, Entropy indeksi, Hall-Tideman indeksi, Rosenbluth indeksi, Comprehensive Concentration indeksi və s. misal göstərmək olar.

Belə indekslərdən biri olan CRm indeksi vasitəsilə Azərbaycan ixracının həm mallar, həm də tərəfdaşlar üzrə strukturunun qiymətləndirilməsi göstərir ki, bir neçə il istisna olmaqla 1996-2014-cü illərdə, ümumilikdə ixracın diversifikasiyası zəif olmuş və ya mövcud olmamışdır. Belə ki, aparılan hesablamalar göstərir ki, 1996-2014-cü illərdə ölkə ixracının mallar üzrə orta CR4 indeksinin qiyməti 90,2, tərəfdaşlar üzrə isə 61,1 olmuşdur. CRm indeksinin metodologiyasına görə, CR4 kəmiyyətinin qiyməti 50 ilə 70 intervalında bir qiymət alarsa, ixracın diversifikasiyası zəifdir, 70 ilə 100 arasında bir qiymət alarsa, ixracın diversifikasiyası mövcud deyildir. Beləliklə, 1996-2014-cü illəri əhatə edən 19 illik dövrdə mallar üzrə ixracda diversifikasiya mövcud olmamış, tərəfdaşlar üzrə ixracda isə zəif diversifikasiya müşahidə edilmişdir.

Analoji indeks vasitəsilə Türkiyə ixracının strukturunun təhlili də maraqlı nəticələr üzə çıxarmışdır. Belə ki, 1980-2015-ci illərdə bu ölkənin ixracının həm mallar, həm də tərəfdaşlar üzrə diversifikasiyasının CR4 indeksi vasitəsilə ölçülməsi 1980-ci ildən başlayaraq bu istiqamətdə müsbət dəyişikliklərin olduğunu göstərmişdir. Başqa sözlə, əgər 1980-ci ildə tərəfdaşlar üzrə Türkiyənin CR4 kəmiyyəti 40 qiyməti almışdırsa, 2015-ci ildə bu göstərici 27-dək azalmışdır. Tərəfdaşlar üzrə də həmçinin, əgər 1980-ci ildə CR4 kəmiyyətinin qiyməti 44 isə, 2015-ci ildə 17 olmuşdur. Bu isə, CRm indeksinin metodologiyasına görə, 1980-ci ildə Türkiyədə həm tərəfdaşlar, həm də mallar üzrə orta səviyyəli ixrac diversifikasiyası hakim idi-sə, 2015-ci ilədək bu ölkə mükəmməl ixrac diversifikasiyasına nail olmuşdur.

Fikrimizcə, buna Türkiyədə yaradılmış institusional mexanizmlər, həyata keçirilmiş sistemli addımlar, habelə ixracatçıların hərtərəfli dəstəklənməsi, onların problemlərinin operativ həlli, eləcə də maliyyə resurslarına çıxışının genişləndirilməsi və s. kimi istiqamətlərdə aparılmış uğurlu siyasət nəticəsində nail olunmuşdur. Bu ölkənin mütərəqqi təcrübəsindən istifadə edərək Azərbaycanda da ixracın diversifikasiyasına nail olmaq olar. Bu məqsədlə Azərbaycanda dövlət siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsini təklif edirik:

1. “Azərbaycan Eximbankın” yaradılmasını;
2. İxrac subsidiyası mexanizminin qısa bir müddətdə işlək vəziyyətə gətirilməsini;
3. İxracatçı Birliklərinin (Assosiasiyaların) sayının və əhatə dairəsinin genişləndirilməsini;
4. Seçilmiş hədəf ölkələrdə Ticarət Müşavirliyi institutunun yaradılmasını;

5. Geniş dəstək tədbirləri paketinin hazırlanmasını və icra edilməsini;
6. Sərbəst ticarət sazişlərinin sayının artırılmasını;
7. ÜTT-yə üzv olma prosesinin sürətləndirilməsini;
8. İxracın inkişafı və diversifikasiyası ilə bağlı ayrıca bir “İnkişaf Konsepsiyası”nın qəbulunu;
9. İxracın inkişafına məsul qurumlar arasında koordinasiyanın gücləndirilməsini;
10. İxrac zamanı tələb olunan sənədlərin sayının 7-dən 3-ə endirilməsini.

Ədəbiyyat

- [1] UNDP. Export Dependence and Export Concentration. http://www.undp.org/content/dam/undp/library/Poverty%20Reduction/Inclusive%20development/Towards%20Human%20Resilience/Towards_SustainingMDGProgress_Chapter1.pdf
- [2] Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. “Azərbaycanın xarici ticarəti”, rəsmi illik nəşr. Bakı, 2016, 236 s.
- [3] DGK. “Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası 2015”, Bakı, 2016, 30s. <http://customs.gov.az/files/aarayish201501122208cap.pdf>
- [4] Dövlət Gömrük Komitəsi (DGK). “Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası 2014”, Bakı, 2015, 28s. <http://customs.gov.az/files/201412.pdf>
- [5] Chris Meilak “Measuring Export Concentration:The Implications For Small States”, Bank of Valletta Review, 2008, №37, səh.35-48
- [6] Birol Erkan “Product and Market Diversification in Turkey’s Foreign Trade”, International Journal of Advances in Management and Economics, ISSN: 2278-3369, 2014, №3(1), səh.1-15, www.managementjournal.info
- [7] Tülin Duruka və Çağrı Hamurcu “Mobil İletişimde Pazar Yoğunlaşması: Türkiye ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Karşılaştırması”, *Karadeniz Arastirmalari*, Cilt: 6, Sayı: 22, 2009, s.75-86, http://www.karam.org.tr/Makaleler/216872545_duruka.pdf
- [8] Seyhun Doğan və Semanur Soyyiğit Kaya. *Gümrük birliği sonrasında (1996-2009) Türkiyenin Avrupa Birliği ile dış ticaretinin ülke ve fasıl bazlı yoğunlaşma analizi // İstanbul Üniversitesi, Ekonometri ve İstatistik dergisi, 2011, №14, səh.1-18*
- [9] Maria Elena Varas. “Economic Diversification: The Case of Chile”, Revenue Watch Institute, 2012, http://www.resourcegovernance.org/sites/default/files/RWI_Econ_Diversification_Chile.pdf

VENÇUR KAPİTALININ İNKİŞAFINDA DÖVLƏT SƏRMAYƏLƏRİNİN ROLU

E.T. Eyvazov

Mobil: 0507136227

E-mail: eyvazov-elcin@list.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 30 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 21 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 30 June 2016; accepted 21 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında vençur kapitalının təşkili və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu fəaliyyət növünün inkişafı istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə məqalədə vençur kapitalının inkişafında dövlət sərmayələrinin rolu tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işi sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda vençur kapitalının inkişafı ilə bağlı mövcud vəziyyət araşdırılmış, innovasiya fəaliyyətinin inkişafına təkan verəcək amillər təhlil edilmişdir. Eyni zamanda vençur kapitalının inkişafında qeyri-dövlət sektorunun iştirakı məsələləri nəzərdən keçirilmiş, bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılmış və vençur fondlarının inkişafına təsir göstərən amillər təhlil edilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş təcrübə informasiya tələb edir. Tədqiqatın təcrübə əhəmiyyəti: Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişafının müasir dövründə vençur kapitalının inkişafında dövlət sərmayələrinin rolunun əvəzsiz olmasını təsdiq edən lazımi informasiya mənbəyi ola bilər.

Açar sözlər: vençur, vençur fondları, vençur maliyyələşdirməsi, vençur kapitalisti, biznes “mələklər”.

JEL Classification Codes: G24

THE ROLE OF PUBLIC INVESTMENT IN DEVELOPMENT VENTURE CAPITAL

Abstract

The main purpose of this study is to research, analyze the current state of processes in connection with the organization and the development of venture capital in the Republic of Azerbaijan, development of proposals and recommendations for the development of this type of activity. To this end, the article has studied the role of public investment in the development of venture capital. The research work is based on research methods such as systems analysis, logic synthesis, statistical analysis. The study analyzed the

current situation in the field of venture capital in the development of our country, and analyzes factors which could stimulate the development of innovation. Also discussed were the issues of participation of private sector in the development of venture capital, studied the experience of foreign countries in this region and analyzed the factors influencing the development of venture capital funds. Study limitations: it requires more extensive experimental material. Practical implications: it may become a source of necessary information that confirms the essential role of public investment in the development of Azerbaijan's economy in the modern era.

Keywords: venture, venture capital funds, venture financing, venture capitalists, business angels.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ ВЕНЧУРНОГО КАПИТАЛА

Резюме

Основной целью исследования является исследование, анализ текущего состояния процессов в связи с организацией и развитием венчурного капитала в Азербайджанской Республике, разработка предложений и рекомендаций по развитию этого вида деятельности. С этой целью в статье была изучена роль государственных инвестиций в развитие венчурного капитала. Исследовательская работа основана на таких методах исследования, как системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. В результате исследования были проанализированы текущая ситуация в области развития венчурного капитала в нашей республике и проанализированы факторы, которые могли бы стимулировать развитие инновационной деятельности. Также были рассмотрены вопросы участия негосударственного сектора в развитии венчурного капитала, изучен опыт зарубежных стран в этой области и проанализированы факторы, влияющие на развитие венчурных фондов. Ограничения исследования: оно требует более обширного экспериментального материала. Практическая значимость исследования: может стать источником необходимой информации, которая подтверждает незаменимую роль государственных инвестиций в развитии экономики Азербайджана в современную эпоху.

Ключевые слова: венчур, венчурные фонды, венчурное финансирование, венчурный капиталист, бизнес-ангелы.

Dövlət, iqtisadiyyatın inkişafında dayaq sütunu olaraq, investisiya axınlarını düzgün yönləndirməklə iqtisadi proseslərin dayanıqlı inkişafını təmin edir, investisiya siyasəti vasitəsilə maliyyə və pul-kredit mexanizmindən istifadə edərək ictimai istehsa-

lın artımına və tənasüblüyünə təsir göstərir [1]. Bu siyasətin tərkibinə vençur kapitalının təşkili, stimullaşdırılması və vençur fondlarının maliyyələşdirilməsi də daxildir. Bazar iqtisadiyyatının təkamülü və yetərincə inkişafı, maliyyə kapitalının həddindən artıq yığılması şəraitində vençur firmaları şəxsi kapital əsasında yaradılır. Bir çox tədqiqatçılar buna əsaslanaraq vençur firmalarının yaradılması və fəaliyyət göstərməsini şəxsi biznesin fəaliyyət sferasına aid edirlər. Bu yanaşma ABŞ-da vençur kapitalının formalaşması təcrübəsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məsələn ondadır ki, ABŞ-da maliyyə kapitalının həddindən artıq yığılması təzahür edir, vençur sahibkarlığı isə maliyyə kapitalının həddindən artıq yığılmasının həyata keçirilməsi vasitəsi rolunu oynayır, həm də maliyyə qoyuluşları riski kifayət qədər olsa da, olduqca mənfəətli idi. Bu şəraitdə şəxsi kapitalın miqdarı vençur sahibkarlığının inkişafı üçün kifayət edirdi və dövlətə yalnız məlum olan dəstəyi göstərmək, məsələn vergilər və gəlirlər üzrə imtiyazlar təklif etmək qalırdı. İxtiralar istehsal üçün vençur firmaları tərəfindən hazır məhsula çevrilir, bu məhsulun kütləvi istehsalı üçün səhmdar cəmiyyətləri yaradılırdı. Bizdə belə bir təcrübə olmadığından dövlət texnologiyə səviyyəsini və rəqabət qabiliyyətliyini gücləndirmək məqsədi ilə şəxsi kapitala yanaşı, vençur firmaları ilə də məşğul olmalıdır. Təbii ki, dövlət bunu etməyə bilər, lakin belə olan halda milli istehsalımızın texniki və texnologiyə səviyyəsinin geriləməsi güclənəcək, rəqabət qabiliyyəti isə həttə zəifləyəcəkdir.

Vençur maliyyələşdirməsi – elmi-texniki araşdırmaların, ixtiraların kiçik və yeni şirkətlər tərəfindən aparılan hər hansı riskli, lakin perspektivli xarakter daşıyan yeniliklərin tətbiq edilməsinin kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə formasıdır [2].

Vençur kapitalının və innovasiya inkişafının geri qaldığı bir şəraitdə, dövlətin vençur fondlarının maliyyələşdirilməsində iştirakı zəruridir. Buna misal olaraq İngiltərədə Marqaret Tetçerin baş nazir olduğu vaxtlarda vençur fondlarının maliyyələşdirilməsində dövlətin müsbət nəticələrini göstərmək olar.

Ölkəmizdə maliyyə kapitalının inkişaf səviyyəsi yetərli deyil, kapitalın ifrat həddə olmasından söhbət belə gedə bilməz, biz obyektiv olaraq vençur kapitalının formalaşmasının amerika yolu ilə gedə bilmirik. Sual belə qoyulur: biz ya maliyyə kapitalının ifrat həddə gəlib çatmasını gözləməli və bu zaman innovasiya inkişafında, bu da o deməkdir ki, milli istehsalımızın rəqabət qabiliyyətində, Azərbaycanın texniki və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində geri qalmaqla risk edərək vençur firmalarının dövlətin iştirakı olmadan kütləvi sürətdə maliyyələşdirilməsi yolu ilə getməliyik, ya da vençur kapitalının yaradılmasının başqa yolunu axtarmalıyıq. Zənn edirik ki, qısa müddətdə dəyişdirilməsi mümkün olmayan bu şəraitdə vençur fondlarının dövlət maliyyələşdirilməsi yeganə düzgün və əsaslandırılmış variantdır.

Vençur - təcrübə konstruktor işlərilə və ya digər elmtutumlu işlərlə məşğul olub, riskli layihələr həyata keçirən xırda sahibkarlıq fəaliyyətidir [3]. Belə deyə bilərik ki, vençur yeni əmtəə nişanı yaradılması üçün ilk novator layihədir.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, dövlət vəsaitlərinin, qoyuluşlarının innovasiya prosesinə və onun nəticələrinə öz təsirini bilavasitə göstərə biləcəyi daha səmərəli formaları aşkar olunmalıdır. Vençur şirkəti fəaliyyətini vergidən azad etməklə və ya imtiyazlı vergiqoyma rejimini tətbiq etməklə də stimullaşdırmaq olar. Lakin vergilərin azaldılması arzu olunan nəticəyə gətirib çıxarmaya da bilər. Belə ki vahid sosial verginin azaldılması zamanı azad edilmiş pul vəsaitlərinin əlavə investisiyalara istiqamətlənəcəyi ümid edilsə də, bu, baş tutmadı. Zənnimizcə, müəssisələrə və innovasiya fəaliyyətinin nəticələri razılaşdırılmış digər subyektlərə birbaşa və məqsəddli sərmayələr daha səmərəli və dəyərlidir.

Vergi imtiyazları vədi şübhəsiz ki, stimullaşdırıcı tədbirdir. Müəssisələrdə rəhbər şəxslərin əksəriyyəti innovasiya fəaliyyətinə maneəçilik törədən başlıca amil kimi şəxsi vəsaitlərin olmamasını və ya çatışmamasını göstərir. Gələcəkdə vergi imtiyazları müəssisələrə əlavə vəsaitlər, lakin əlavə maliyyə vəsaitləri innovasiya fəaliyyətinə başlamaq üçün gələcəkdə deyil, indiki gündə lazımdır. Buna görə də, innovasiya fəaliyyətinə gələcəkdə deyil, bugünkü gündə yatırılan birbaşa sərmayələr daha səmərəlidir. Təsadüfi deyil ki, vergi imtiyazlarının həcmi kifayət qədər qənaətbəxş və dövlət tərəfindən yaradılan infrastruktur olduqca təqdirəlayiq səviyyədə olsa da, fəaliyyəti göstərən azad iqtisadi zonalarda rezidentlərin formalaşmasının yaxın gələcəkdə baş tutması mümkün deyil.

Təbiidir ki, vergi olmadan istənilən iqtisadiyyatın səmərəsiz olacağını hesab etmək düzgün olmazdı. Maliyyə böhranı şəraitində gəlirlərə qoyulan dərəcələrin azaldılmasına dair irəli sürülən təklif investisiya qoyuluşlarına, bir sıra hallarda isə həm də sadə təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə bilavasitə münbit şərait təmin edir. Digər tərəfdən, kreditlərin alınması şərtləri və imkanları kəskin surətdə çətinləşdiyi bir dövrdə, konkret layihələrə və zəruri nəticələrin əldə olunmasına konkret subsidiyaların ayrılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Vençur kapitalisti - şirkət yaradaraq investorlardan pul yığan şəxs adlanır [4]. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, vençur kapitalisti əsasən dünyanın müxtəlif regionlarında əldə edilən elmi-texniki nailiyyətləri maliyyələşdirməklə yanaşı, tikinti sektoruna, sənaye sahəsinə, xidmət sferasına və son zamanlar pərakəndə satış firmalarına da maliyyə qoyuluşu edir. Vençur kapitalistinin əsas vəzifələrindən biri investorları stimullaşdırmaqdır.

Hazırda innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının yeni-yeni formaları yaradılmaqdadır. İnnovasiya fəallığının səviyyəsini səciyyələndirən başlıca keyfiyyət meyarları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təşkilatda produktiv və ya proses xarakterli texnoloji innovasiyaların təşkilati və marketinq innovasiyalarına nisbətən üstünlük təşkil etməsi;

- Təşkilatın əqli mülkiyyət obyektlərinin işlənilib hazırlanmasını innovasiya məhsullarının, reallaşdırılan məhsulların ümumi həcmində 50%-dən az olmayan payla həyata keçirən və satın alınmış əqli mülkiyyət obyektlərini yeridən təşkilatlara aid edilməsi.

Subsidyalar malların istehsalı, reallaşdırılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olan aşağıdakı məsrəflərin qaytarılmaz və ödənişsiz əsaslar da kompensasiya edilməsi məqsədilə təqdim olunur:

- Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi xərcləri;
- Daşınmaz əmlakın icarəsi və unikal avadanlığın istifadəsi xərcləri;
- Yerli və beynəlxalq sərgilərdə, yarmarkalarda, forumlarda, konfrans və seminarlarda iştirak xərcləri.

Ölkəmiz vençur fondlarına yatırılan həm şəxsi, həm də dövlət kapitalına malik olan əksər ölkələr sırasındadır, fərqli cəhəti isə şəxsi vəsaitlərlə müqayisədə, dövlət vəsaitlərinin daha çox nəzərəcarpan miqdarda olmasıdır. Eyni zamanda innovasiya fəaliyyətinə şəxsi kapital qoyuluşlarını genişləndirmək məqsədi ilə biznes müləklər dünyaya gəlir. Ölkəmizdə biznes müləklərin sərmayələri haqqında statistik məlumatlar olmasa da, belə investorların çox olduğunu əminliklə söyləyə bilərik.

Biznes müləklərin fəaliyyəti kiçik müəssisələrin ilkin inkişaf mərhələsində şəxsi kapitalın idarəetmə bacarıqlarının və işgüzar əlaqələrin çatışmazlığı məsələsini həll etməyə və bu müəssisələrin əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa kömək edir.

Böyük Britaniya və ABŞ-da aparılan qiymətləndirmələrə görə, biznes müləklər şirkətlərə vençur fondlarından 2-5 dəfə artıq sərmayələr yatırır, maliyyələşdirdiyi şirkətlərin miqdarı formal vençur kapitalını təmsil edən sahibkarlar tərəfindən maliyyələşdirilən şirkətlərdən 30-40 dəfə çoxdur və ABŞ-da 1 milyona qədər, Avropa İttifaqında 100 mindən artıq biznes mülək vardır ki, potensial biznes müləklərin sayı fəaliyyət göstərənlərin sayından 3-4 dəfə çoxdur. Adətən biznes müləklər məhdud dövr müddətində, məsələn 3-7 illik qeyri- nəzarət səhm zərfini satın almaqla, şirkətin dəyərini maksimum dərəcədə yüksəltmək və sonra öz səhm paylarını satmaqla əldə olunan vəsaitləri yeni layihələrə yatırmaq məqsədini daşıyırlar.

Çox vaxt biznes müləklər birləşərək şərikli sərmayələr yatırmaqla, sərmayəçilərin hər birinin riskinin azalmasına və daha iri layihələri maliyyələşdirmək imkanına nail olurlar. Biznes müləklərin sərmayələri olduqca riskli hesab edilir ki, bu da uğurlu qoyuluşların yüksək gəlirliyində və müvəffəqiyyətsizliklərin böyük payında özünü göstərir. Böyük Britaniyada əldə edilən məlumatlara görə, ortaya çıxan mənzərə bundan ibarətdir: tam uğursuzluğa vəsaitlərin - 34%; qismən itkilərə və yaxud itkisizlik nöqtəsinə çatmağa - 13%; illik -50% və daha yuxarı həcmdə yüksək gəlirliliyə isə - 23% hallarda rast gəlinir. ABŞ-da həyata keçirilən nisbətən uğurlu sərmayələr arasında biznes müləklərinə: "Bodi Şop" firmasına, "Epl kompyuters" şirkətinə, "ML Laboratoriz"-ə qoyuluşları aid etmək

olar. Bu şirkətlərə sərmayələr yatırılarkən şirkəti tərk edən zaman əldə edilən vəsaitlər şirkətə edilən ilkin qoyuluşlardan 1000-dəfədən də yuxarı olmuşdur .

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə işə yeni başlayan şirkətlərə uğurlu pul vəsaitlərini, eləcə də öz təcrübəsini və biliklərini yatıran daha çox hüquqi şəxslər meydana gəlir. Fiziki şəxslərin isə riskli sahibkarlığa pul vəsaitlərini yatırmaları olduqca müsbət haldır. Onlar risk etsələr də, yeni məhsulun istehsalı, yeni müəssisənin təsis edilməsi və bu müəssisənin səhm paketinin reallaşdırılması sayəsində yatırılmış vəsaitləri geri alaraq mühüm dərəcədə yüksək gəlir əldə etməyə ümid edirlər.

Bir tərəfdən, innovasiya fəaliyyətinin inkişafına təkan verən biznes mələklər sisteminin yayılması müsbət hal sayılır, digər tərəfdən isə bunun Azərbaycan iqtisadiyyatına nə dərəcədə sərfəli olduğu məlum deyil, çünki böyük əksəriyyət təşkil edən hallarda, biznes mələklər patentini rəsmiləşdirmədən ixtiraları satın alaraq, ya belə patentləri almaqda maraqlı olmayan müəssisələrimizə, ya da xarici ölkələrə ötürür. Ölkəmizdə meydana gələn ixtiraların əhəmiyyətli qismini xaricə çıxardığımız halda, biz xüsusi ilə də ən yaxşı ixtiralarımızı potensial rəqibimizə ötürməklə rəqabət qabiliyyətliliyimizi gücləndirmir, əksinə, zəiflədirik. Buna görə də, mövcud şəraitdə biznes mələkləri sisteminə diqqətlə yanaşmaq və zəruri olduqda, konkret düzəlişlər həyata keçirmək lazımdır. Fikrimizcə, indiki durumda dövlətin təşəbbüsü ələ alaraq ölkəmiz üçün daha maraqlı və əhəmiyyətli ixtiraları öz sərəncamına və nəzarəti altına almağa səy göstərməsinin əsl vaxtıdır. Maliyyə böhranı dövründə innovasiya fəaliyyəti üçün vəsaitləri əldə etmək çətinidir. Neftə, qara və əlvan metallara və digər xammal materiallarına tələbatın aşağı düşməsi hazır məhsullara da tələbatı azaltmışdır ki, bu da onların istehsalının məcburi surətdə azalmasına gətirib çıxarır. Belə vəziyyət bütövlükdə dövlətin və müəssisələrin gəlirlərini azaldır. Təbiidir ki, mövcud şəraitdə istehsalçıların maliyyə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün maliyyə imkanları bir qədər də azalır. Bundan əlavə, yaradılmasına hazırlıq görülməyən yeddi texnoparkdan bəzilərinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin dayandırılması və ixtisarı məsələsi nəzərdən keçirilməkdədir.

Bununla yanaşı, böhran vəziyyətinin məlum ölçüdə yaratdığı müəyyən imkanları da qeyd etmək lazımdır. Məsələ ondadır ki, maliyyə böhranının fəsadları ilə mübarizə ilk növbədə bələdiyyə yaşayış evlərinin, növbədə duranlar, hərbi qulluqçular və s. üçün ucuz yaşayış evlərinin tikintisinə dövlət dəstəyini həyata keçirmək üçün zəruri olan xətlə gedəcəkdir. Bu proses artıq başlamışdır. Eyni zamanda həm Bakı meriyası, həm də hərbiçilər hazır mənzil alarkən mümkün qədər az məsrəflər xərcləməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də tələb olunan sayda mənzillər əldə etmək mümkün olmur. İstər eksklüziv, istərsə də kütləvi yeni yaşayış binalarının tikintisində qiymətlərin qarşısını almaz şəkildə artdığı dövrlər arxada qalıb və tikinti şirkətlərinin dəstəklənməsi onların yüksək mənfəət əldə edəcəkləri mənasına gəlmir, sadəcə mövcud çətin şəraitdə onların sağ qalmasını təmin etməlidir. Təbiidir ki, bu zaman dövlət yaşayış evlərini əvvəlkindən daha ucuz qiymətə alaraq müəyyən gəlirlər əldə edir, eyni zamanda vacib bir sahə olan tikintini

dəstəkləyir. Eynisini tikintisinə büdcə vəsaitlərinin ayrıldığı yolların çəkilməsi, infrastrukturun zəruri elementləri haqqında söyləmək olar. Əgər dövlət satınalmaları hesabına dəstək əldə edən inşaatçılar, inşaat məhsullarının istehsalçıları və digər sahələrin işçiləri az-çox nəzərəcarpan mənfəət əldə etmək istəyirlərsə, bu, yalnız istehsalın rasionallaşdırılması yolu ilə, başqa sözlə, yeni texnoloji proseslərin, yeni, daha mükəmməl və ya ucuz ixtiraların tətbiqilə mümkündür. İnşaat materiallarının istehsalçıları, inşaatçılar, metallurgiya kombinatları və digər müəssisələr bunda maraqlıdır. İnnovasiyalara, onların tətbiqinə üzünü çevirməyə özünəməxsus təkanverici səbəb meydana gəlmişdir ki, əvvəlki dövrlərdə çatışmayan amil məhz bundan ibarət idi.

Nəticə. İqtisadiyyatın transformasiya etdiyi, innovasiya inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə geri qaldığı hazırkı şəraitdə vençur sahibkarlığının maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı qanunauyğun və zəruri addım hesab edilir. Belə bir dövrdə yüksək məsrəflərdən yaxa qurtarmağa imkan verən yeni texnologiyalar, məhsullar yaradaraq, gələcəkdə böhrandan layiqli çıxışı və gücləndirilmiş inkişafı təmin etmək vacibdir. Rəqiblərin öz fəaliyyətlərini məhz bu yolla təşkil edəcəkləri, yəni məsrəfləri azaldaraq yeni, daha mükəmməl məhsullar ortaya qoyacaqları və bazarda böyük payı ələ keçirməyə can atacaqları tamamilə aydındır. Buna görə də, daha vacib və kommersiyalaşdırma üçün hazır olan layihələri seçərək innovasiya fəaliyyətinə vəsaitlər ayırmaq elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinə birbaşa subsidiyalar və innovasiya fəaliyyətinin digər mərhələlərini, məsələn imtiyazlı kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsi şəklində səmərəli dövlət dəstəyini təmin etmək vacibdir. Bundan əlavə, yaxşı yaradılmış biznes mühiti və həyata keçirilən investisiyaların gəlirliyinin yüksək göstəricilərini göstərən idarəedici şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi lazımdır ki, bazarda riskli maliyyə vəsaitləri hesabına innovasiyaları maliyyələşdirmək mümkün olsun. Eyni zamanda təcrübəli ixtisaslaşmış riskli kapital bazarında uğurla işləməyi bacaran mütəxəssislər komandasının olması və xarici investorlarda Azərbaycan bazarı haqqında daha dəqiq təsəvvür yaradacaq elektron informasiya vasitələrinin olması vacibdir.

Ədəbiyyat

- [1] A.B.Abbasov, Biznesin əsasları, Bakı 2005, səh 521
- [2] G.A.Əzizova Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti, Bakı 2012, səh 11
- [3] Qenaliyeva A.A. Vençur biznesi kiçik və iri biznes qarşılıqlı əlaqəsinin növü kimi// Beynəlxalq elmi-praktiki MAYİ (DTU), MKTA, LMAU alimləri konfransı (5-6 yanvar 2004-cü il). M.; Luqnsk; Smolensk. – 2004. T.Z. İqtisadiyyat.
- [4] Novruzova Z.A., Şaybakova L.F. ABŞ-da vençur biznesi təcrübəsi// Elmi-texniki siyasətin regional aspektləri: fundamental tədqiqatlardan innovasiyaların həyata keçirilmələrinə qədər: üçüncü innovasiya konfransı materialları – Yekaterinburq, 2004.
- [5] A. Musayev – Innovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması.

- [6] A.F.Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatının formalaşmasında vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, AMEA, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, Korporativ idarəetmə və iqtisadiyyatın innovasiya inkişafı. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 31.03.2011. 4 s
- [7] A.H.Tağıyev. İnnovasiya. Bakı , 2011. 45 s.
- [8] İ.Z.Seyfullayev.“Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki məsələləri”. “Azərbaycanın vergi jurnalı”, Bakı, 2012, № 6.

BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNDƏ BİRBAŞA VERGİLƏRİN ROLUNUN YÜKSƏLDİLMƏSİ

F.A. Quliyev

dissertant, Biznes Məktəbi, UNEC

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 22 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 22 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycan Respublikasında büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsi ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda büdcə gəlirlərində birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsinin mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: büdcə-vergi sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: büdcə gəlirləri, birbaşa vergilər, büdcə-vergi sistemi, büdcə-vergi siyasəti, real sektor.

JEL Classification Codes: E62, H61,H2,H3

ENHANCING THE ROLE OF DIRECT TAXES IN BUDGET REVENUES

Abstract

The main purpose of the research is to study processes relating to the enhancement of the role of direct taxes in budget revenue within the context of sustainable development in the Republic of Azerbaijan, analyze current situation and make proposals and recommendations towards the improvement and functioning of the system. The research work was carried out on the basis of such research methods as scientific abstraction and systemic analysis, logical synthesis and statistical analysis. Current state of the enhancement of the role of direct taxes in budget revenues were investigated as a result of the study. Limitations of the study: Requires more extensive practical information. Practical significance of the study: May play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of experts conducting research and working within the field of fiscal policy.

Keywords: budget revenues, direct taxes, budget and tax system, budget and tax policy, real sector.

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ ПРЯМЫХ НАЛОГОВ В ДОХОДАХ БЮДЖЕТА

Резюме

Основная цель исследования - исследование процессов, происходящих в связи с повышением роли прямых налогов в доходах бюджета Азербайджанской Республики, в контексте устойчивого развития, анализ существующего положения, выработка предложений и рекомендаций в направлении совершенствования функционирования этой системы. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. Результатом исследования явилось исследование существующего состояния повышения роли прямых налогов в доходах бюджета нашей республики. Ограничения исследования: требуется более обширная практическая информация. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, проводящих исследования в бюджетно-налоговой сфере и работающих в этой области.

Ключевые слова: доходы бюджета, прямые налоги, бюджетно-налоговая система, бюджетно-налоговая политика, реальный сектор.

Bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi prosesindən azad etmir [8]. Məsələ burdadır ki, bu proseslər dövlətin təsərrüfat subyektlərinin istehsal, maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini əhatə etməməlidir. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün şərait yaratmalı, bu mexanizmlərdən biri və əsası olan büdcənin köməyi ilə həmin prosesləri tənzimləməlidir.

İqtisadi inkişaf səviyyəsi, hətta eyni olan ölkələrdə belə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi müxtəlifdir [9]. Dünya ölkələri içərisində iqtisadiyyata daha çox təsir edən ölkə İsveçdir. ABŞ, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə dövlət tənzimləmə işləri ilə daha az məşğul olur. Bütçə iqtisadiyyata təsirin maliyyə-iqtisad sisteminin bir hissəsi olmaqla dövlətin iqtisadi tənzimlənməsinin əsas aləti kimi çıxış edir [7]. Dövlət ölkənin bütçə-vergi sistemini yaratmaqla ondan müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışır. Bununla əlaqədar olaraq bütçə-vergi siyasəti maliyyə siyasətinin müstəqil sahəsi kimi inkişaf edir.

Bütçə-vergi siyasəti dedikdə maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunması və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə

ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə, hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət büdcə-vergi siyasətini həyata keçirərkən onlara məxsus funksiyalara söykənir və aktiv büdcə-vergi siyasəti həyata keçirmək üçün bu funksiyalardan istifadə edir [1]. Ölkənin iqtisadi vəziyyə-tindən və onun iqtisadi inkişafının müəyyən mərhələsində, dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərindən asılı olaraq, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtə-lif metodlardan istifadə olunur. Büdcə-vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tə-rkib hissəsi olmaqla onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ölkəmizin büdcə-vergi siyasəti sahəsində qazandığımız təcrübəyə baxmayaraq, dövlətimizin hələ də bu sahədə müəyyən problemləri vardır. Bu isə o deməkdir ki, hər il bu sahədə qanunlara nə qədər dəyişikliklər olursa-olsun, yenə də müəyyən is-lahat və tənzimləmələrə ehtiyac duyulur.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin möhkəm təməli qoyulmuş və iqtisadi yüksəlişin daha yüksək templəri üçün zəmin yaradılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki yüksəliş meyllərini saxlamaq, ölkənin maliyyə potensialını gücləndirmək üçün ən vacib şərtlərdən biri səmərəli büdcə-vergi siste-minin yaradılmasıdır. Belə bir sistem vergi ödəyiciləri və cəmiyyətin hüquq və mə-nafeyini qorumaqla, milli istehsalçıların məhsullarının rəqabətə davamlılığını, qa-nunsuz fəaliyyətə sədd çəkilməsini, sosial ədalət və verginin neytrallığı prinsipinə əməl olunmasını, ölkənin milli təhlükəsizliyini, o cümlədən müdafiə qabiliyyətini tə-min etməlidir[10].

Birbaşa vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun mövcud vəziyyə-tində olan problemləri aşağıdakı kimi əks etdirmək mümkündür:

- gizli iqtisadiyyat amili. Rəsmən təsdiq edilən gizli iqtisadiyyat ÜDM-in əhə-miyyətli bir hissəsini əhatə edir. Bu amilin birbaşa vergilərin xüsusi çəkisinin aşağı olmasında rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən müəssisələr heç bir mənfəət vergisi ödəmir. Bundan başqa, qeyri-formal işsizlik də fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əhəmiyyətli dərəcədə az yığılmasını şərtləndirən səbəblərdən biridir;
- real sektorun hələ də zəif olması. Bildiyimiz kimi inkişaf etmiş ölkələrdə vergi yığımlarının əksər hissəsi məhz real (istehsal) sektorunun hesabına baş verir. Qeyd edək ki, mədənçıxarma sahəsinə aid olan müəssisələr karbohidrogen yataqlarının işlənməsi ilə məşğul olan müəssisələrdir ki, bunlar da neft sektoruna aiddirlər [12]. Deməli, əməkətutumlu istehsal sahələrinin azlığı birbaşa vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun zəif olmasına dəlalət edən amillərdən biridir;
- qanunvericiliklə bağlı problemlər. Bu tip problemlər həm də bütövlükdə vergi ilə bağlı olan bütün qanunvericilikdə mövcud çatışmazlıqları əhatə edir. Məhz qa-nunvericilik sisteminin əsasında effektiv vergi sisteminin formalaşması prosesi baş

verir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi bütün aspektlərdən yanaşdıqda zəruri bir tədbirdir.

- sahibkarlıq və investisiya mühitindəki çatışmamazlıqlar. Ölkədə fəaliyyət göstərən bir sıra beynəlxalq təşkilatların apardığı araşdırmaların nəticələri göstərir ki, aparılmış islahatlara baxmayaraq, hələ də ölkədə sahibkarlıq mühiti problemlərlə əhatə olunub. Bu isə potensial olaraq mənfəətin, vergi ödəyicisi olacaq yeni sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasının qarşısını alır. İnvestisiya mühiti hələ də qeyri-təkmil olaraq qalır. Belə ki, ölkəyə yatırılan investisiyalar əsasən neft sektoruna qoyulan xarici investisiyalardır, hansı ki, müxtəlif vergilərdən azaddır.

- institusional problemlər. Bu tip problemlər əsasən vergi ödəyiciləri ilə vergilərin yığılmasını həyata keçirən məsul vergi strukturları arasında baş verə bilər. Birbaşa vergilərin yığılması Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirildiyi üçün həmin strukturlar birbaşa vergilərin yığılması prosesində birbaşa rol malikdir. Bu problemlərin yarandığı münasibətləri əks etdirmək bir o qədər də çətin deyil. Belə ki, ölkəmizdə ikili mühasibatın tətbiq olunması az qala bir ənənə halını almışdır. Böyük, orta və hətta kiçik həcmli müəssisələrin əksəriyyəti mənfəət, gəlir və bir sıra digər vergi ödənişlərindən yayınmaq məqsədi ilə bu sistemdən istifadə edir. Ölkənin bir sıra müəssisələrində aparılan sorğular nəticəsində məlum olmuşdur ki, həmin müəssisələrin, demək olar ki, hamısı vergi ödənişlərini ödəməkdən bu və ya digər şəkildə yayınır. Bu neqativ halların baş verməsinin əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

(i) bu müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin və auditin mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları və milli mühasibat uçotu qaydalarının zəif şəkildə tətbiq edilməsi və ya analitik audit prosedurlarının maliyyə ilində davamlı həyata keçirilməməsi;

(ii) ölkə sahibkarlarına vergilərin zəruriliyinin aşılınması sahəsində işlərin zəif aparılması;

(iii) İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən verilən nəzarət kitabçalarına müəssisələr tərəfindən riayət olunmaması.

Bütün bu sadalanan ümumiləşdirmələrdən başqa, birbaşa vergilərin yığılmasının təkmilləşdirilməsi bir sıra digər dolaylı amillərdən də asılıdır [3]. Ancaq iyerarxik qaydada ümumiləşdirmiş olsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu problemlərin həll olunması birbaşa vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında rolunun artırılması üçün iyerarxiyanın yuxarı hissəsində durur.

Deyilənləri nəzərə alaraq, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında birbaşa vergilərin rolunun yüksəldilməsi, bu vergilərlə bağlı dövlət siyasətinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəddə uyğun olardı:

- vergitutmanın hüquqi bazasının fundamental nəzəri prinsiplərlə birgə transformasiya mühitinin sosial-iqtisadi etik və hüquqi gerçəkliklərinə uyğun funksional və inzibati-təşkilatı prinsiplər əsasında formalaşdırılması;
- sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və etik reallıqların özünəməxsusluğu mühitində – postsosialist mühitində vergitutmanın səmərəliliyi və funksional qabiliyyəti üçün qeyri-standart vergiyə cəlb etmə metodlarından istifadə üçün hüquqi əsasın yaradılması;
- effektiv vergi sisteminin formalaşması üçün şəxsi vergi formalarının bəzi hallarda hüquqi əsasla mümkün qədər qeyri-şəxsi forma ilə əvəzlənməsi və qeyri-şəxsi vergilərdən daha effektiv istifadə yollarının tapılması;
- vergi metodlarının hüquqi əsasının fundamental – klassik və qeyri-standart prinsiplərdən təşkil olunması ilə birgə vergitutma işinin hüquqi tənzimlənməsində də adekvat prinsiplərə əsaslanması və bu zaman üfüqi və şaquli ədalətlik prinsipinin pozulmasının qarşısının alınması, eyni zamanda dövlətin sosial siyasətinin bir hissəsi olan ictimai məhsul və xidmətlərin yaradılmasına özəl sektorun cəlb edilməsi prosesində vergi azad olmalarının tətbiq edilməsi ilə ədalətlik prinsipinin qorunmasına meyl edilməsi;
- Dövlətin orta və uzun müddətli sosial və iqtisadi siyasətinin yerinə yetirilməsi üçün vergi və sosial fayda arasında əlaqəni izah edən sosial səmərəlilik prinsipinə əsaslanan vergi qərarlarının hazırlanması və tətbiq edilməsi.
- Birbaşa vergilərin istehlakçı və ya istehsalçılardan tutulması prinsipi ilə bazar iqtisadiyyatının tarazlıq qiymətinə əsaslanan elastiklik faktorlarının nəzərə alınması;
- postsovet vergi qanunvericiliyinin formalaşmasında Qərb təcrübəsinin yaradıcı formada istifadə edilməsi ilə əvəzlənməsi;
- iqtisadiyyatın real sektorunun, xüsusən də əməkintutumlu ağır sənayenin inkişaf etdirilməsi istiqamətində prioritetlərin müəyyən olunması məqsədi ilə potensial olaraq istehsal imkanına malik sahələrdə müqayisəli üstünlüklərin müəyyən edilməsi. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsinin konkret mexanizmlərinin hazırlanması;
- sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi; Bu sahədə əsas problemlərdən biri olan inhisarçılıq probleminin aradan qaldırılması və bununla da sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına zəminin yaradılması. Sahibkarlara kreditlərin verilməsi ilə yanaşı, bu kreditlərin səmərəli istifadəsinə nəzarətin həyata keçirilməsi.

İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən müəssisələrə verilmiş Nəzarət Kitabçasının istifadəsi ilə bağlı əsasən regionlarda sahibkarlara treyninqlər keçirilməlidir, çünki müəssisə rəhbərlərinin əksəriyyəti bu vasitədən istifadə etmənin qaydalarını düzgün tətbiq etməlidir. Bunun nəticəsində sahibkarlarla vergi orqanları arasında insituasional problemlər müəyyən dərəcədə aradan qaldırıla bilər.

Vergilər Nazirliyinin əməkdaşlarının fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra işlərin həyata keçirilməsi: onların öz işlərini səmərəli və vicdanlı yerinə yetirmələri üçün onların

fəaliyyətlərinə mütəmadi olaraq nəzarətin həyata keçirilməsi; əməkdaşların yerinə yetirdikləri işlərə, iş təcrübələrinə və s. görə müxtəlif mükafatların verilməsi və digər həvəsləndirmə işlərinin aparılması, işlərində tutduğu qüsurlara görə cəzaların verilməsi və s.

Nəticə

Son dövrlərdə respublikamızda struktur islahatlarından sonra büdcə xərcləri sahəsində bəzi irəliləyişlər olmuşdur. Büdcə gəlirləri isə hələ də bir çox islahatlar tələb edir [6]. Bu sahədə ən qabarıq problemlərdən biri hazırda ölkəmizdə mövcud olan gizli iqtisadiyyatla bağlıdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra inzibati-amirlik sistemindən imtina edilməsinə, bazar iqtisadiyyatına keçid kursu götürməsinə baxmayaraq, gizli iqtisadiyyatın kökü kəsilməmişdir.

Maliyyə, büdcə və vergi qanunlarının hazırlanmasında büdcə-vergi sistemlərinin qurulmasının fundamental (iqtisadi) və təşkilati- hüquqi prinsiplərinin nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Büdcə-vergi sistemi dövlətin tipinə, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşuna, aparılan iqtisadi siyasətin son məqsədlərinə uyğun olaraq yaradılmalıdır. Büdcə-vergi sisteminin qurulmasında əsas yeri vergi növlərinin, büdcə xərclərinin istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi tutur. Bilirik ki, iqtisadi həyat bir xətt üzrə davam etmir. İqtisadiyyatda dövrü olaraq inkişaf, böhran, canlanma baş verir. Bu mərhələlər iqtisadi dövriyyəni və ya iqtisadi tsikli əmələ gətirir. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün hər bir mərhələdə müvafiq maliyyə, büdcə, vergi siyasəti həyata keçirilməlidir. Bu vəziyyətlərlə əlaqədar olaraq dövlət bu halların qarşısını almaq üçün çox mükəmməl iqtisadi, fiskal və maliyyə siyasəti həyata keçirməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, göstərilən məsələlərin həllində dövlət maliyyə kateqoriyaları olan büdcə-vergi siyasətindən çox mühüm bir alət kimi istifadə etməlidir. Büdcə-vergi siyasəti iqtisadi tənzimləmədə ən çox inkişaf etmiş tənzimləmə vasitəsidir. Bu siyasətdən xalq təsərrüfatının prioritet sahələrinin inkişafında, gizli iqtisadiyyatın aradan nisbətən qaldırılmasında, vergi ödəyicilərinin sayının artırılmasında, iqtisadi artımın təmin olunmasında geniş istifadə edilməlidir. Gələcəkdə bazar iqtisadiyyatının mövcud reallıqlarına əsaslanan, fundamental sahələrin inkişafı və mövcud bazar praktikasının istehlakçının dəyər və üstünlüklərinə uyğun formalaşdırılması ilə iqtisadi aktivliyin artırılmasına xidmət edəcək innovativ sahibkarlıq fəaliyyəti təşviq edilməli və bu məqsədə xidmət edən vergi-büdcə siyasəti təlqin edilməlidir.

Ədəbiyyat

- [1] "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi" Qanun - 2003;
- [2] Məmmədov S. "Maliyyə", dərs vəsaiti, Bakı - 1997;
- [3] Həsənlı M. "Vergilər", dərslik, Bakı - 1998;

- [4] Musayev A.F. "Vergiqoymanın nəzəri və metodoloji əsasları", dərs vəsaiti, Bakı- 2001;
- [5] Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. "Büdcə sistemi", dərslik, Bakı- 2003;
- [6] Черник Д.Г. «Налоги», учебник, Москва- 2002.
- [7] Мысляева И.Н. «Государственные и муниципальные финансы», учебник, Москва – 2004.
- [8] Ахмедов И. «Государственное регулирование экономики в переходный период», Баку -1999.
- [9] Самуэльсон П. А., Нордхаус В. Д. «Экономика», Бином-КиноРус, Москва - 1999.
- [10] Горский И.В. «Налоги в рыночной экономике», учебник, Москва -1992.
- [11] Harvey S. Rosen Public finance.. US 1991
- [12] "Covering oil wealth" PFMC, IPD / Baku 2003
- [13] Jonathan Grueber "Public Finance and Public Policy"

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ BORC VƏ ÜDM ARASINDA ASILILIĞIN EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

S.A. İsmayılova

kiçik elmi işçi, AMEA İSİ
simrah.23@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 16 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 16 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Azərbaycanda iqtisadi artım və dövlət borcunun bu göstəriciyə təsiri tədqiqatın əsas obyektidir. Azərbaycan üzrə toplanmış rəqəmlərə Erdal Karagöl tərəfindən irəli sürülən iqtisadi artım və xarici borc arasındakı asılılıq modeli tətbiq olunmuş və müəyyən olunmuşdur ki, borcun 1% artması ÜDM-in 1.79% azalmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: iqtisadi artım, xarici borc, ÜDM, fiziki kapital, insan kapitalı.

JEL classification: B23

ECONOMETRIC ESTIMATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EXTERNAL DEBT AND GDP OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Abstract

The object of research is economic growth and the impact of public debt at this rate. The model was used proposed by Erdal Karagel to analyze the impact of public debt to GDP. In the analysis of statistical data, it was found that the growth of debt by 1% can cause a decline of GDP by 1.79%.

Keywords: economic growth, foreign debt, GDP, physical capital, human capital

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ВНЕШНИМ ДОЛГОМ И ВВП АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Объектом исследования является экономический рост и влияние государственного долга на этот показатель. В работе была использована модель, предложенная Эрдалом Карагелем для анализа влияния государственного долга на ВВП. При анализе статистических данных было выявлено, что рост долга на 1% может вызвать снижение ВВП на 1,79%.

Ключевые слова: экономический рост, внешний долг, ВВП, физический капитал, человеческий капитал.

1. Giriş. Qloballaşan müasir dünyada ölkənin siyasi və iqtisadi vəziyyətləri bir-birindən qarşılıqlı asılı olaraq dəyişir və inkişaf edir. Güclü iqtisadi potensial siyasi cəhətdən ölkəni dayanıqlı etdiyi halda, ölkədəki siyasi sabitlik də ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına dəstək verir. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına təsir edən amillər fərqlidir. Bunlara misal olaraq, ölkənin coğrafi yerləşməsi, təbii sərvətlərlə zənginliyi, həmsərhəddə ölkələrin iqtisadi-siyasi vəziyyəti, həmçinin tarixən formalaşmış və yalnız bu millətə məxsus olan bir sıra iqtisadi “xüsusiyyətlər”. Azərbaycan nümunəsində iqtisadiyyatın bugünkü vəziyyətə gəlib çıxmasının əsas səbəbi, mübahisəsiz, təbii sərvətlərlə zənginliyi. Neft ixracından əldə olunan gəlirlərin iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin inkişaf etdirilməsinə baxmayaraq, neft ixracının həcmi, bununla da dünya bazarlarındakı neftin qiymətinin dəyişməsi, respublikanın iqtisadi vəziyyətində özünü büruzə verir. Son 10 ildə geniş vüsət alan maliyyə böhranları iqtisadi artıma təsir edə biləcək amillərin təhlilini zəruri edir. Azərbaycan Respublikasının əsas statistik göstəricilərini [1] və Büdcə haqqında qanunları [2] nəzərdən keçirərkən, Azərbaycan iqtisadiyyatının borc üzərində qurulmadığını görürük. Lakin neftin qiymətinin kəskin azalması və bununla bağlı dövlət gəlirlərinin azalması xarici borcun təhlilini zəruri edir.

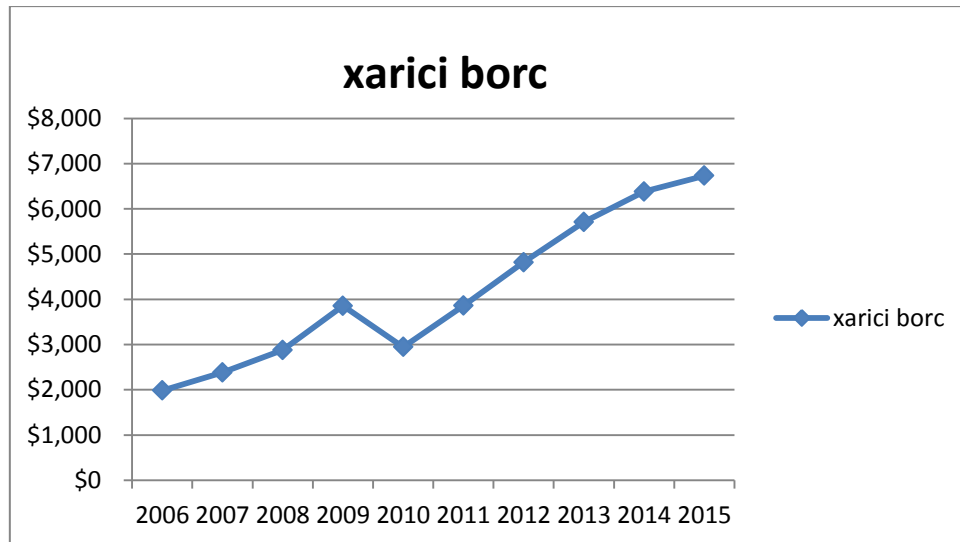
Bu tədqiqat işində iqtisadi artım və ona təsir edən amillər nəzərdən keçirilib və təhlil edilmişdir. Təhlil olunan əməllər arasında dövlətin xarici borcuna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların mübahisə obyektinə olan xarici borcun iqtisadi artıma mənfi və ya müsbət təsir etməsi məsələsi əsas götürülərək Azərbaycan Respublikası üçün ÜDM və xarici borc arasında asılılıq qurulmuş və modelləşdirilərək təhlil edilmişdir.

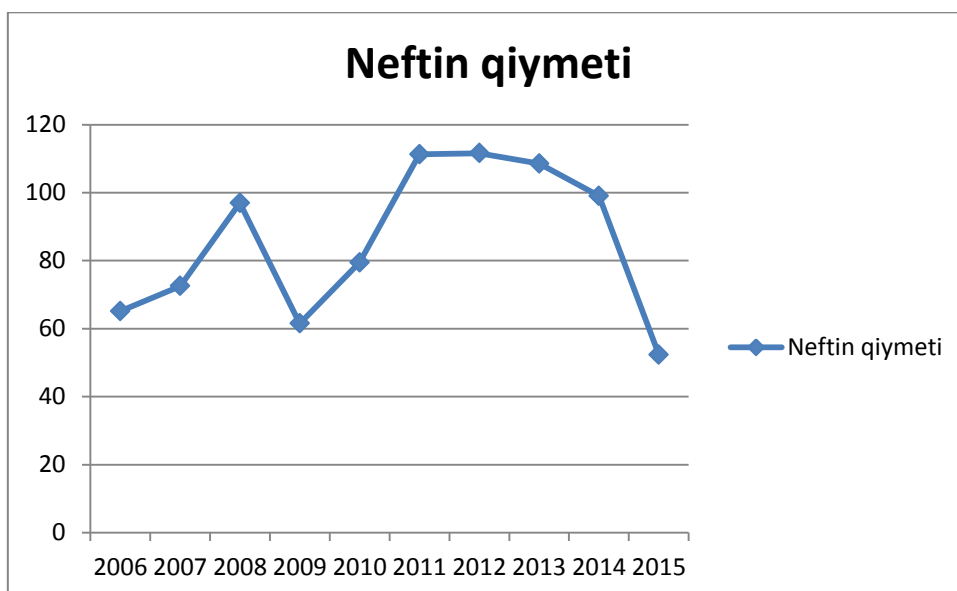
1. Tədqiqatın məqsədi. Ölkələrin iqtisadi artımını əsaslandıran amillər çoxdur və ölkələr üzrə bu amillərin təsir etmə gücü fərqlənə bilər. Aydındır ki, iqtisadi artımın baş tutması üçün investisiyalar artmalı, yəni maliyyə vəsaiti olmalıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas problemlə sahələrindən biri nağd pul çatışmazlığıdır. Bu isə öz növbəsində ölkənin xarici borcunun artımına səbəb olur. Azərbaycan, neft ixrac edən ölkə olaraq, ixracat gəlirlərindən kifayət qədər asılıdır. Buna görə də, son dövrlərdə neftin qiymətində baş verən dəyişiklik özünü xarici borcun həcmində də göstərir. Aşağıdakı cədvəl və qrafiklər vasitəsilə də bu asılılığı aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu və Brent markalı xam neftin qiyməti (illər üzrə)

İllər	Xarici borc (milyon ABŞ dolları)	Xarici borcun ÜDM-də nisbəti (%)	BB Brent markalı xam neftin qiyməti (ABŞ dolları)
2006	\$1 983	9,20	65,14
2007	\$2 383	7,30	72,52
2008	\$2 878	5,90	96,99
2009	\$3 856	8,70	61,51
2010	\$2 944	5,60	79,47
2011	\$3 857	7,42	111,27
2012	\$4 817	7,6	111,63
2013	\$5 708	8,3	108,56
2014	\$6 381	8,5	99,03
2015	\$6 731	12,4	52,35

Mənbə: <http://finance.gov.az/node/964> və <http://www.statista.com/statistics/262860/uk-brent-crude-oil-price-changes-since-1976/>

Cədvəldə verilənlərin qrafik təsviri vasitəsiylə də görmək olar ki, son 5 il ərzində neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə xarici dövlət borcunun həcmi də kəskin şəkildə artmışdır. Neftin qiymətinin qalxması milli valyutanın dəyərini digər xarici valyutalara, xüsusilə də ABŞ dollarına qarşı zəiflədir. Nəzərə alsaq ki, xarici dövlət borcumuzun tərkibinin 60%-dən çoxu məhz dollardadır bu borcun manat ekvivalentini daha da artmış göstərir. Bu xarici borca təsir edən və onun ayrıca təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir [6].

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi xarici borc artımının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsidir.

2. Modelləşdirmənin nəzəri-metodoloji aspektləri

Xarici borc dedikdə ölkənin xarici valyutada formalaşmış borcu nəzərdə tutulur. Dövlətin daxildən deyil, xaricdən borclanmasına bir neçə amil təsir edə bilər [5]:

- 1) Ölkədə sərmayə bazarı yaxşı inkişaf etməyib;
- 2) Hər hansı bir sahəni inkişaf etdirmək üçün xaricdən alınmalı olan vəsaitlərə xərclənəcək xarici valyuta qıtlığı;
- 3) Xaricdən təklif olunan maliyyə vəsaitləri üzrə daha aşağı faizlər ödənilə bilmək halları olur və s.

İqtisadi artım prosesini modelləşdirmək üçün müəyyən dövrlər ərzində müxtəlif modellər istifadə edilmişdir. Müəyyən bir dövr iqtisadi artımı istehsal funksiyasında istehsal amillərinin törəməsi hesablanmaqla təhlil olunub. Daha sonralar iqtisadi artımın təhlili üçün endogen dəyişənləri özündə əks etdirən modellər istifadə olunmağa başlandı. Məsələn, Cuningnam [3] XX əsrin sonunu əhatə edən araşdırmasında həddən artıq borcu olan ölkələrin iqtisadi artım və xarici borc əlaqəsini təhlil etdiyi zaman asılı olmayan 3 dəyişənli model təklif etmişdir:

$$Y=F(K, LF,DS)$$

Y – ÜDM;

K – kapital;

LF – işçi qüvvəsi;

DS – borc xidməti.

Cunningham qeyd edirdi ki, ixracın istehsal funksiyasına daxil edilməsi kimi borc yükünün iş qüvvəsi və kapital məhsuldarlığına təsirini nəzərə alsaq, onun da istehsal funksiyasına daxil edilməsi mübahisə doğurur. Millətin borc yükü çox olduqca, bu borca xidmət işçi qüvvəsi və kapitalın istehsal funksiyasında necə istifadə edilməsinə təsir edəcək. Daha dəqiq desək, istehsalın artmasından gəlir yerli agentlərin deyil, xarici kreditörlərin hesabına baş verirsə, kapital və işçi qüvvəsinin məhsuldarlığının artırılmasına stimül olmayacaq. Bu isə o deməkdir ki, borc yükünün artması iqtisadi artımı zəiflədəcək.

Bu modelin mənfi cəhəti ondan ibarət idi ki, o, fiziki kapital və işçi qüvvəsini əsas tuturdu. Məlumdur ki, müasir tədqiqatçılar insan kapitalının iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğunu hesab edirlər. Belə ki, fiziki kapitalla qoyulan investisiya azalan, insan kapitalına edilən investisiya isə əldə olunmuş bilik və təcrübələrin digərlərinə ötürülməsi ilə artandır [6]. Romer qeyd edir ki, istehsal prosesi üçün kapital vacibdir, amma insan kapitalı əvəzolunmazdır [7]. Bunu nəzərə alaraq Karagöl öz tədqiqatlarında modelə insan kapitalı dəyişənini (H) daxil etmişdir [4]:

$$Y = F(K, LF, DS, H) .$$

3. Məlumatların toplanması və empirik təhlili. Zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hər hansı prosesin təhlili zamanı ortaya çıxan əsas məsələ lazım olan statistik məlumatın qıtlığıdır. Bizim təhlildə də istifadə olunmuş rəqəmlər müxtəlif mənbələrdən əldə edilmişdir. Məsələn, əsas kapitalla qoyulmuş investisiya, əhalinin artım tempi, ÜDM Statistika komitəsinin illik dərc etdirdiyi Azərbaycan rəqəmlərə məcmuəsindən Əsas iqtisadi göstəricilərindən götürülmüşdür. Büdcə və xarici borcla bağlı rəqəmlər Maliyyə Nazirliyinin internet sahifəsində yerləşdirilmiş Dövlət büdcəsinin rəqəmlərindən əldə olunmuşdur. Müstəqil respublika olaraq Azərbaycanın əsas iqtisadi göstəriciləri 1991-ci ildən qeydə alındığına görə, təhlildə müəyyən problemlər çıxır. Belə ki, hər hansı modelin ekonometrik təhlilinin nəticəsinin keyfiyyətli olması üçün təhlil olunan verilənlər daha uzun tairixi dövrü əhatə etməlidir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının əsas iqtisadi göstəriciləri

	Kapital	tebiartim	xarici borc	tehsilxerc	ticaretdov	UDM
1990	0,0572	19,8				0,2932
1991	0,0722	20,3				0,5344
1992	0,8694	17,9			1,508557914	4,8201
1993	5,7958	16,5			1,033903225	31,41648
1994	121,9136	14,1			3,207303136	374,6774
1995	227,9772	12,2			0,424963405	2732,64
1996	644,4536	10,6			0,413286979	3158,28
1997	910,2374	11			0,3663	3440,62
1998	1102,426	10			0,343	3775,08
1999	928,548	9			0,3627	4713,24
2000	967,8	8,8		0,012172775	0,5626	4718,1
2001	1170,8	8,1	1169,432	0,0127	0,6693	5315,6
2002	2107	8	1394,375	0,0131	0,6195	6062,5
2003	3786,4	7,9	1643,695	0,01344674	0,7226	7146,5
2004	4922,8	9,9	1586,6172	0,013314693	0,8192	8530,2
2005	5769,9	10,7	1590,3575	0,013453543	0,6287	12522,5
2006	6234,5	11,3	1855,8738	0,008443049	0,54015	18746,2
2007	7471,2	11,5	2325,561	0,007213039	0,34866	28360,5
2008	9944,2	11,4	3652,4852	0,005763769	1,09476	40137,2
2009	7724,9	11,3	2848,12	0,007930388	0,4679	35601,5
2010	9905,7	12,5	3084,84274	0,007887199	0,53803	41574,7
2011	12799,1	13,5	3958,232	0,006890729	0,55102	52082
2012	15407,3	13	4543,7271	0,006700543	0,47818	54743,7
2013	17850,8	12,8	4770,924	0,006111735	0,46503	58182
2014	17618,6	12,2	5075,2126	0,006638516	0,30065	59014,1
2015	15957	11,7	10761,7158	0,006365057	0,59257	54352,1

Mənbə. <http://finance.gov.az/node/1695> və <http://www.stat.gov.az/menu/13/>

4. Modelin qurulması və testləşdirmə. İlk olaraq Azərbaycan üçün olan rəqəmləri Karagölün təklif etdiyi modeldə yerinə qoyaq. Bu zaman aşağıdakı nəticələri əldə etmiş olarıq:

$$D(UDM) = -13013.9758253 + 0.919733365412 \cdot D(KAPITAL) +$$

(Std. Error) 6366.202 0.882692

$$1810.38659829 \cdot TEBIARTIM - 698283.32732 \cdot D(TEHSILXERC) +$$

757.5334 570343.0

$$9405.61646239 * D(TICARETDOV) - 1.46203816329 * XARICIBORC + \\ 3932.451 \quad \quad \quad 0.552278$$

+ [MA(3)=-0.668786754167, BACKCAST=2001, ESTSMPL="2001 2015"] (1)
R-squared=0.8786; Adjusted R-squared= 0.787549; Dw= 2.65

Burada, mötərizə işarəsi ilə yazılan ədədlər müvafiq parametrlərin standart səhvinə, R-squared – determinasiya əmsalını; Adjusted R-squared – dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalını; Dw isə Darbin –Watson statistikasını göstərir.

Ekonometrik modelin statistik xarakteristikaları göstərir ki (bax: Əlavə 1), Azərbaycan misalında bu model qoyulmuş məsələnin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verən bir model deyil. Bunun bir neçə səbəbi ola bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir ölkənin iqtisadi vəziyyəti fərqli amillərdən asılıdır. Bu asılılığın xətti olaraq tərtib olunması da buna səbəb ola bilər. Müvafiq testlərlə modeli yaxşılaşdırmağa çalışsaq və modeldə arzuolunmaz olan dəyişənləri kənarlaşdırsaq, Azərbaycan üçün iqtisadi artım və xarici borc arasında əlaqəni əks etdirməyə kömək edə biləcək model əldə etmiş olarıq.

$$D(UDM) = -15868.7772351 + 2275.7452923 * TEBIARTIM + \\ \text{(Std. Error)} \quad 4447.9 \quad \quad \quad 446.6 \\ 11128.7621935 * D(TICARETDOV) - 1.79037691038 * XARICIBORC \quad (2) \\ 2468.8 \quad \quad \quad 0.344$$

R-squared=0.79; Adjusted R-squared= 0.73; Dw= 2.1

(2) xətti asılılığının statistik göstəricilərinə nəzər salsaq (Əlavə 2), bu modelin daha “yaxşı” model olduğunu görmüş olarıq. Belə ki, dəyişənlərin səhv olma ehtimallarının aşağı olması, determinasiya və dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsallarının bir-birinə yaxın olması dəyişənlərin heç də təsadüfi olaraq seçilmədiyini göstərir. Eyni zamanda, Dw= 2.1 olması arzuolunan 2 halına kifayət qədər yaxın olduğundan, modelin qalıqlarının 1-ci tərtib avtokorrelyasiyasının olmadığını göstərir, bu isə o deməkdir ki, model gələcəkdə proqnoz üçün də istifadə oluna bilər.

Modelin qalıqlarının stasionarlığını yoxlayaq. Stasionarlıq dedikdə dəyişənin zamanla əlaqədar olaraq bir sıra xassələrinin dəyişməməsi başa düşülür. Mahiyyət etibarı ilə iqtisadi göstəricilərin bir-birinə təsir etməsi və cari qiymətlərinin əvvəlki dövrlərdəki (ildəki) qiymətlərindən asılı olması qalıqların Qaus-Markov şərtlərinin, daha doğrusu dəyişənlərin qiymətlərinin **stasionarlığının** pozulmasına gətirib çıxarır [8]. Bunun üçün Dikki-Füler testini tətbiq edək.

Cədvəl 3. Dikki-Füler testi

Null Hypothesis: UDM has a unit root			
Exogenous: Constant			
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)			

**S.A.İsmaylova: Azərbaycan Respublikasının xarici borc və ÜDM arasında
asılılığın ekonometrik qiymətləndirilməsi**

			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			0.581921	0.9862
Test critical values:	1% level		-3.724070	
	5% level		-2.986225	
	10% level		-2.632604	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(UDM)				
Method: Least Squares				
Date: 08/31/16 Time: 16:02				
Sample (adjusted): 1991 2015				
Included observations: 25 after adjustments				

Null Hypothesis: D(UDM) has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.308772	0.0258
Test critical values:	1% level		-3.737853	
	5% level		-2.991878	
	10% level		-2.635542	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(UDM,2)				
Method: Least Squares				
Date: 08/31/16 Time: 16:00				
Sample (adjusted): 1992 2015				
Included observations: 24 after adjustments				

Dikki-Fuller testi göstərmişdir ki, modelin qalıqları 1-ci tərtib fərqi stasionar qəbul etmək olar. Belə ki, müvafiq t-statistikanın mütləq qiyməti (3.308772) 95%-lik səviyyədəki kritik qiymətlərdən böyükdür. Bu isə (2) modelinin qalıqlarının 95%-də yuxarı əhəmiyyətlik səviyyəsində stasionar qəbul olunması deməkdir.

5.Nəticə. Karagöl tərəfindən irəli sürülən iqtisadi artım və xarici borc arasındakı asılılıq modelini Azərbaycana tətbiq etmək istədikdə əldə etdiyimiz nəticələrin statistik xarakteristikaları arzu olunan olmadı. Lakin bu modeli əsas tutsaq da, nəticə

olaraq daha az dəyişənli model əldə etmiş olduq. Bu modelin asılı dəyişəni ÜDM (iqtisadi artım kimi də qiymətləndirə bilərik), əsas dəyişənləri isə təbii artım, xarici ticarət dövriyyəsi və xarici dövlət borcudur. Bu dəyişənlər üzrə elastiklik əmsallarının qiymətlərinə baxsaq görərik ki, c(4) elastiklik əmsalının qiymətinin -1,79 olması onu göstərir ki, xarici borcun 1% artması ÜDM-in 1,79% azalmasına səbəb ola bilər. Övvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı borc üzərində qurulmuş iqtisadiyyat deyil, lakin buna baxmayaraq, xarici borcun artması bizim halda da ÜDM-in azalmasına səbəb olur.

6. Əlavələr:

1. (1) xətti asılılığının statistik xarakteristikaları

Dependent Variable: D(UDM)				
Method: Least Squares				
Date: 08/31/16 Time: 16:48				
Sample (adjusted): 2001 2015				
Included observations: 15 after adjustments				
Convergence achieved after 42 iterations				
MA Backcast: 1998 2000				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-13013.98	6366.202	-2.044229	0.0752
D(KAPITAL)	0.919733	0.882692	1.041964	0.3279
TEBIARTIM	1810.387	757.5334	2.389844	0.0439
D(TEHSILXERC)	-698283.3	570343.0	-1.224322	0.2557
D(TICARETDOV)	9405.616	3932.451	2.391795	0.0437
XARICIBORC	-1.462038	0.552278	-2.647286	0.0294
MA(3)	-0.668787	1.07E-05	-62320.75	0.0000
R-squared	0.878600	Mean dependent var		3308.933
Adjusted R-squared	0.787549	S.D. dependent var		4881.126
S.E. of regression	2249.828	Akaike info criterion		18.57982
Sum squared resid	40493793	Schwarz criterion		18.91024
Log likelihood	-132.3486	Hannan-Quinn criter.		18.57630
F-statistic	9.649601	Durbin-Watson stat		2.652873
Prob(F-statistic)	0.002657			
Inverted MA Roots	.87	-.44+.76i	-.44-.76i	

2. (2) xətti asılılığının statistik xarakteristikaları

Estimation Command:

=====

LS D(UDM) C TEBIARTIM D(TICARETDOV) XARICIBORC

Estimation Equation:

=====

$D(UDM) = C(1) + C(2)*TEBIARTIM + C(3)*D(TICARETDOV) + C(4)*XARICIBORC$

**S.A.İsmaylova: Azərbaycan Respublikasının xarici borc və ÜDM arasında
asılılığın ekonometrik qiymətləndirilməs**

Substituted Coefficients:

=====

$$D(UDM) = -15868.7772351 + 2275.7452923*TEBIARTIM + 11128.7621935*D(TICARETDOV) - 1.79037691038*XARICIBORC$$

Dependent Variable: D(UDM)				
Method: Least Squares				
Date: 08/31/16 Time: 16:52				
Sample (adjusted): 2001 2015				
Included observations: 15 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-15868.78	4447.972	-3.567644	0.0044
TEBIARTIM	2275.745	446.6143	5.095549	0.0003
D(TICARETDOV)	11128.76	2468.794	4.507773	0.0009
XARICIBORC	-1.790377	0.344170	-5.202016	0.0003
R-squared	0.790249	Mean dependent var		3308.933
Adjusted R-squared	0.733044	S.D. dependent var		4881.126
S.E. of regression	2521.972	Akaike info criterion		18.72665
Sum squared resid	69963746	Schwarz criterion		18.91546
Log likelihood	-136.4499	Hannan-Quinn criter.		18.72464
F-statistic	13.81434	Durbin-Watson stat		2.104107
Prob(F-statistic)	0.000476			
Null Hypothesis: RESID01 has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=3)				
			t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			-3.709337	0.0170
Test critical values:		1% level	-4.004425	
		5% level	-3.098896	
		10% level	-2.690439	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations and may not be accurate for a sample size of 14				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(RESID01)				
Method: Least Squares				
Date: 08/31/16 Time: 15:53				
Sample (adjusted): 2002 2015				
Included observations: 14 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2001-2015.
- [2] Büdcə haqqında qanun.
- [3] Cunningham, R.T. (1993): “The Effects of Debt Burden on Economic Growth in Heavily Indebted Nations,” Journal of Economic Development, 18 (1), June, 115-126.
- [4] Karagöl, Erdal (2002) “The Causality Analysis of External Debt Service and GNP: The Case of Turkey, Central Bank Review , 1, ss. 39-64
- [5] Bilginoğlu M., Aysu A. (2008) “DIŞ BORÇLARIN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ”, 31, ss. 1-23
- [6] Həsənlı Y. H. İsmaylova S.A. (2015) “NEFTİN QİYMƏTLƏRİNİN DÜNYA ÜZRƏ XARİCİ BORCLARA TƏSİRİNİN EKONOMETRİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”, AMEA Xəbərləri, №6
- [7] Romer, D .(1996): Advanced Macroeconomics. McGraw-Hill
- [8] Həsənlı Y.H. “Ekonometrika” dərslik, Bakı 2008

GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI-TƏŞKİLATI MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

M.V. Mehdiyev

magistr, MBA, UNEC

E-mail: mehdi.mehdiyev@yahoo/com

Telefon: +9940507401882

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 28 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;
online-da çap edilmişdir 05 oktyabr 2016

Received 28 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi-təşkilati mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, bu sisteminin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar baş verən proseslərin araşdırılması, mövcud vəziyyətin təhlil edilməsi, bu sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq respublikamızda gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi-təşkilati mexanizmlərinin mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: daha geniş praktik informasiya tələb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi-təşkilati mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Açar sözlər: gömrük, tənzimləmə, iqtisadi təşkilat, mexanizm, tarif üsulları.

JEL Classification Codes: F13

AREAS OF IMPROVEMENT OF ECONOMIC AND INSTITUTIONAL MECHANISMS OF CUSTOMS REGULATION

Abstract

The main purpose of the study - the study of the processes occurring in connection with the improvement of economic and institutional mechanisms for customs control in the Azerbaijan Republic, the formation and development of this system, the analysis of the current situation, proposals and recommendations towards the improvement of the functioning of this system. The research work was carried out on the basis of such research methods as a scientific abstraction and system analysis, logic synthesis, statistical analysis. The study investigated the current situation of

economic and institutional mechanisms for customs control in our country. Limitations of the study: requires a more extensive practical information. The practical significance of the study: can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of experts, conducting research and working in the field of improvement of the economic and organizational mechanisms for customs control.

Keywords: customs, regulations, economic organization mechanism, tariff methods

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЭКОНОМИКО-ОРГАНИЗАЦИОННЫХ МЕХАНИЗМОВ ТАМОЖЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Резюме

Основная цель исследования – исследование процессов, происходящих в связи с совершенствованием экономико-организационных механизмов таможенного регулирования в Азербайджанской Республике, формированием и развитием этой системы, анализ существующего положения, выработка предложений и рекомендаций в направлении совершенствования функционирования этой системы. Исследовательская работа была выполнена на основе таких методов исследования как научная абстракция и системный анализ, логическое обобщение, статистический анализ. В результате исследования было исследовано существующее положение экономико-организационных механизмов таможенного регулирования в нашей республике. Ограничения исследования: требует более обширную практическую информацию. Практическое значение исследования: может сыграть положительную роль в обогащении научных и практических знаний специалистов, проводящих исследования и работающих в области совершенствования экономико-организационных механизмов таможенного регулирования.

Ключевые слова: таможня, регулирование, экономическая организация, механизм, тарифные методы.

Dövlətin inkişafının müasir mərhələsində, əksər hallarda xarici ticarət fəaliyyətinin gömrük tənzimlənməsini inzibati qadağalar və məhdudiyyətlərlə deyil, sahibkarların xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirmələri üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Bu əməliyyat və tənzimlənmənin aparılması zamanı, əksinə, ölkələrin iqtisadiyyatına xoşagəlməz zəiflətmə təsirləri edən əməliyyatlar üçün xaricdə daha əlverişsiz şərait yaranır. Bu məqsədlə də əsasən xarici ticarət tənzimlənməsi aləmindən istifadə edilir ki, bu, gömrük tənzimlənməsində idxal gömrük tariflərinin dərəcəsinin artırılması və aşağı salınmasından, valyuta əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi qaydalarının dəyişilməsindən ibarətdir.

Çoxsaylı tədqiqatlardan aydınlaşır ki, bazar iqtisadi alətləri özlərinin təbiətinə görə əmtəələrin rəqabət qabiliyyətliliyinə qiymət mexanizmi vasitəsi ilə təsir edir. Təşkilati-inzibati metodlar ilə təsirlərə gəldikdə isə onlar bazar mexanizmlərindən asılı olmayaraq ixracla göndərilən və idxal edilən əmtəələrin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Bütün dünya miqyasında ÜTT-nin iqtisadi alətlər vasitəsi ilə gömrük tənzimlənməsinə üstünlük verilsə də, idxalın inzibati-təşkilati metodlarla tənzimlənməsi müasir dünyada tətbiq edilir və onların çatışmazlıqları reallıqları, obyektivliyi nəzərə alınır ki, onlar beynəlxalq ticarətə formalaşdıran şərtlərdən olub və onlarla hesablaşmamaq olmaz. Beynəlxalq iqtisadi ticarət əlaqələrində belə hesab edilir ki, müəyyən iqtisadi və sosial problemlərin həlli təyinatlı, məhdud müddətdə fəaliyyətdə olan, heç də çox olmayan əmtəə qrupları ilə xarici ticarətdə inzibati-təşkilati metodun tətbiqi bazar mexanizminin normal fəaliyyətinin hiss ediləcək səviyyədə pozulmasına qadir deyil və hətta onun adi qaydaya qaytarılmasına qarşılıqlı təsir göstərə bilər. Bu başlıca olaraq ilk növbədə onunla izah edilir ki, iqtisadi tədbirlərin ayrı-ayrı çatışmazlıqları bu gün də inzibati tədbirlərin tətbiqi ilə kompensasiya olunur.

Aparılmış tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, gömrük tənzimlənməsində tarif üsulları xarici ticarət əlaqələrində ən mühüm mahiyyət daşıyır. Xarici ticarət münasibətlərinin gömrük tənzimlənməsində gömrük tariflərinin müstəsna rolu, onlara iqtisadi tənzimlənmənin başqa üsulları ilə əlaqələrinin ayrıca nəzərdən keçirməyin məqsədəuyğunluğunu qarşıya qoyur.

Tarif tənzimlənməsinin daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinə yönəldilməsinə əsas diqqət ayrılmalıdır. Gömrük tarifləri tənzimlənməsi sistemində həlledici rolu daşıyan əmtəələrə gömrük rüsumları oynayır. İxrac gömrük rüsumları bazar münasibətləri təbiətinə zidd olub, beynəlxalq, ərazi ittifaqları sazişlərinə, beynəlxalq ticarətdə onlardan istifadə edilməsinə qarşıdır.

Azərbaycan Respublikasına müxtəlif ölkələrdən daşınıb idxal edilən əmtəələrin çeşidləri bazar münasibətləri şəraitində çox müxtəlif olub fasiləsiz surətdə yeniləşir. Öz təyinatlarına görə uyğun və oxşar keyfiyyətli əmtəələr ölkənin öz istehsalçıları tərəfindən itehsal olunursa da, bir sıra əmtəələr (maşınqayırma istehsalı məhsulları, avadanlıqlar, avtomobillər, kompüter texnikası, qəhvə, kakao, təbii kauçuk, mineral resursların bir çox növləri və b.) ölkəmizdə istehsal edilmir və ya çox az istehsal olunur. Bu əsaslanmaya görə də həmin əmtəəlik məhsulların müxtəlif ölkələrdən gətirilməsində gömrük tənzimlənməsinə, gömrük rüsumlarının, tariflərinin və dövlət rüsumlarının müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Ölkə daxilində istehsal edilən əmtəələrin ixracında gömrük rüsumlarına və xaricdən idxal olunan əmtəələrin qiymətlərinin qalxıb-düşmələrinə xüsusi diqqət ayrılmalı və onların daxili bazarda reallaşdırılmasından qabaq onların gömrük dəyərləri müəyyən edilməli və sənədlərin rəsmiləşdirilməsi müddətində mallar nəqliyyat vasi-

tələrinə yüklənməzdən əvvəl, gömrük rüsumları və zəruri olduqda da, dövlət rüsumları kəmiyyəti irəlicədən müəyyənləşdirilməlidir.

Qeyd edilməlidir ki, idxal edilən məhsulların çeşidlərinin məhdudlaşdırılmasında gömrük rüsumları dərəcəsi konkret məmulat üçün fərdi qaydada və ya onların əsas parametrlərinə uyğun müəyyən edilə bilər.

XİF-in gömrük tənzimlənməsinin mühüm ticarət nizamlayıcılığı olan gömrük rüsumları vasitəsi ilə dövlətin xarici iqtisadi mübadilələrdəki texniki-texnoloji irəliləyiş siyasəti reallaşdırılır və buna görə də, idxal edilən mallara rüsum dərəcəsi, idxal edilən maşın və avadanlıqların fiziki və texniki vəziyyətlərinə əlaqə ilə yanaşıla bilməz, əks halda mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və fiziki cəhətdən yeyilib aşınmış maşın və avadanlıqların idxalına üstünlük verilmiş olardı. Gömrük tənzimlənməsində nəzərdə tutulmalıdır ki, AR-də nəşr edilmiş kitabların, broşuraların, müraciət vərəqlərinin, qəzet və jurnalların o məhsullarının təyinatında (elm, təhsil, bədii reklam və b.) bədii dəyərindən klassik və geniş anlaşılmasından, onların ictimai mədəniyyətə uyğun gəlib-gəlməməsindən və əxlaqi cəhətdən, oxucu tərkibindən asılı olmayaraq (kor uşaq və b.) onların rüsumsuz daxilinə icazə verilməli, lakin ciddi nəzarət edilməlidir, çünki milli əxlaqi bütün vasitələrlə qorumaq gərəklidir. Fikrimizcə, ölkəyə gətirilən antibiotiklər və əcazçı məmulatları da Azərbaycan Respublikasına rüsumsuz idxal olunmalıdır.

İdxal edilən dərmanlar bəla olduğundan əhalinin onları almaq imkanının olmaması gömrük tənzimlənməsində nəzərə alınmalı və hər vasitə ilə elə öz ölkəmizdə əcazçı məmulatları istehsalı sənayesi inkişaf etdirilməli və DGK bu istiqamədə zəruri köməkliklər göstərməlidir.

Əmtələr və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədi vasitəsi ilə yerdəyişmələrində gömrük rejimi mexanizminə xüsusi diqqət verilməlidir. Bu, yerdəyişmə gedişində Azərbaycan Respublikası gömrük sərhədləri vasitəsi ilə gömrük məqsədləri üçün yerini dəyişən əmtələrin və nəqliyyat vasitələrinin statusunu müəyyən edən əsaslar məcmusudur.

Gömrük rejimləri mexanizminin 2 əsas qrupa bölündüyü diqqət mərkəzində durmalıdır. Birinci qrup rejimlər təsiri altında yerləşmə zamanı əmtələr onları yerdəyişdirənin tam sərəncamına keçir. İkinci qrupa daxil olan gömrük rejimləri altında yüklərin daşınmasında əmtələrdən ancaq müəyyən ciddi məqsədlər üçün və gömrük təsərrüfatları tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlərə riayət etməklə istifadə olunmasına yol verilir. Bu qrupa rejimlər mexanizmi əsasən: gömrük anbarları, rüsumsuz ticarət mağazaları, tranzit vasitələri müvəqqəti daxil etmə (çıxarılma), azad gömrük ərazisi, sərbəst anbarlar, emal, dövlətin xeyrinə imtina, əmtələrin məhv edilməsi daxildir.

İkinci qrupun sadaladığımız rejimlərindən əksəriyyətinin müxtəlif tənzimlənmə əməliyyatları əsasında xarici iqtisadi əlaqələrinin həllində aşağıdakı məqsədləri vardır:

a) əmtələrin anbarlara yığılması-«gömrük anbarı» rejimi məqsədidir;

- b) əmtəələrin emal edilməsi - bütün üç emal rejimlərinin məqsədidir;
- c) müəyyən şərtlərin icra edilməsində əmtəələrdən istifadə edilməsi - «müvəqqəti daxil etmə (çıxarılma), azad gömrük ərazisi rejimlərinin məqsədidir;
- d) əmtəələrin daşınması - «tranzit daşımalar» rejiminin məqsədidir.

Aparılmış araşdırmalardan aydın olur ki, mövcud gömrük rejimləri mexanizmi ölkəmizdə də əsasən ticarətin, sənayenin və beynəlxalq daşımaların inkişafına yönəlmişdir.

Gömrük rejimi mexanizmi əmtəələrin gömrük sərhədləri üzrə yerdəyişməsinə əmtəənin təyinatından, onun gömrük ərazisindən kənarda yerləşməsindən asılı olaraq yerdəyişmə həddləri müəyyən edir ki, bu zaman əmtəənin istifadə edilə biləsi ərazi və bazarları müəyyən edilir. Əmtəələri yerdəyişdirənin hüquq və vəzifəsi göstərilir, verilən konkret rejim altında yerləşdirilən əmtəəyə tələblər müəyyən edilir.

Gömrük tənzimlənməsi mexanizmi əməliyyatları nəticələrinə, əsasən, demək olar ki, qlobal dairədə xarici-iqtisadi fəaliyyətin müasir miqyaslarında və yük dövrüyyəsinin indiki həcmində qaçaqmalçılığa qarşı səmərəli mübarizə xüsusi üsul və vasitələrsiz təsəvvür edilə bilməz. Bu günün baxımından, xarici iqtisadi fəaliyyətin genişlənməsi və artma istiqamətində dəyişilməsi açıq həqiqətdir ki, hətta inkişaf etmiş Avropa ölkələrində və MDB ölkələrində qaçaqmalçılıq və digər iqtisadi cinayətlərin miqyası və təhlükəsinin ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxalması ilə nəticələnmişdir. Məhz buna görə də, bütün xarici iqtisadi əlaqələrdə adıçəkilən pozuntu və cinayətkarlıqların qarşısının alınması üçün AGK və onun təşkilatları tərəfindən bütün gömrük rejimləri altında fəaliyyət ciddi tənzimlənməli və ciddi nəzarət həyata keçirilməlidir.

Buna görə də, ölkəmizdə gömrük qaydalarının pozulması işləri üzrə icraat gömrük orqanlarının tənzimləyici və nəzarət edici hüquq mühafizə fəaliyyətinin növlərindən biri olmaqla, öz hüquqi təbiətinə və mahiyyətinə görə, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulan inzibati icraat növlərinin ən əsaslarından birini təşkil edir.

Tədqiqatlardan müəyyən edirik ki, gömrük qaydalarının pozulması işlərinin təhlili və bu istiqamətə yönəldilməsi bu pozuntuların spesifik xüsusiyyətlərini meydana çıxarır. Nəticədə gömrük təşkilatlarının bu sahədəki inzibati yurisdiksiyasının bir sıra məziyyətləri açılaraq tətbiq edilməsi qarşıya qoyulur.

Birincisi, hüquqi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün əsas inzibati hüquq pozmaları, yəni mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədlərindən keçirilməsi qaydalarına qəsd edilməsi AR Gömrük Məcəlləsində müəyyənləşdirilən gömrük qaydalarının pozulması halları kimi qeyd olunmalıdır.

İkincisi, gömrük qaydalarının pozulması barədə işlər kifayət qədər ciddi prosesual formalarda həyata keçirilməli və bütün tərəflər üçün GM ilə müəyyən edilən, həmçinin müvafiq prosesual hüquqi münasibətlər yaradan xüsusi sistematik fəaliyyət, məhz gömrük tənzimlənməsi mexanizminin iqtisadi və təşkilatı mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Üçüncüsü, gömrük qaydalarının pozulması barədə işləri həll etmək və qərar vermək üçün gömrük tənzimlənməsi mexanizminə çox böyük ehtiyac yaranır və bu təşkilatı sistemin vasitəsi ilə konkret əməkdaşların səlahiyyətlərinə uyğun tapşırıqlar verilir və adıçəkilən təşkilatın təmsilçiləri kimi kifayət qədər hüquqa və vəzifələrə malik olurlar.

Gömrük tənzimləmə mexanizmi öz iş strukturuna görə olduqca unikal olmaqla, bir tərəfdən o fiskal-nəzarət funksiyalarına nəzarət edir və servis xidməti göstərir, digər tərəfdən isə hüquq mühafizə və cəzalandırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Gömrük qaydalarının pozulması barədə işlərin icraatı gömrük tənzimlənməsi mexanizminin əsas istiqamətlərindən olmaqla müəyyən vəzifəli şəxsin qərar şəklində çıxardığı müvafiq hüquq aktının qəbul edilməsi ilə nəticələnməsi qarşıya qoyulmalıdır.

Ölkənin Gömrük Məsəlləsində inzibati hüquq pozmaları barədə məcəllədən fərqli olaraq gömrük qaydalarının pozulması üzrə işlərdə iştirak edən şəxslərin daha geniş dairəsini nəzərdə tutmasa da, (məsələn mütəxəssislərin, gömrük brokerlərinin iştirakı və s.) müəyyən qədər onlar bu mübarizəyə cəlb edirlər.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məsəlləsi və «Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» gömrük işi sahəsindəki münasibətləri tənzimləyən ilk qanunvericilik aktları olaraq dövlətçiliyin ilkin mərhələsində gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi və təşkilatı funksiyalarının icra edilməsində hərəkətverici sükan rolunu oynayır.

Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da gömrük təşkilatları xüsusi səlahiyyətli dövlət idarəetmə təşkilatı siyahısına daxil olmaqla gömrük tənzimlənməsi mexanizminin əsas fəaliyyət funksiyalarını işləyib hazırlayır və proqnozlaşdırır, onların gömrük işi sahəsində müvafiq aktları üzrə işləməsinə dəstəkləyir.

Gömrük tənzimlənməsi mexanizmi belə unifikasiyalasdırılmış aktların icrasında malların gömrük sərhədindən keçirilməsinə aidiyyəti olan, tabeçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatları, digər hüquqi və fiziki şəxslər üçün rəhbərlik edici və nəzarət edici rol oynamaqla gömrük təşkilatları iqtisadi və təşkilatı qərarlarının yerinə-yetirilməsini məcburi olduğunu xarici iqtisadi əlaqələrdə qarşılıqlı əlaqədə olan rezidentlərin nəzərinə çatdırılmalıdır.

Konkret təsir dairəsinə malik olan gömrük işi sahəsindəki normativ aktlar dövlət tənzimləmə mexanizminin bir hissəsi kimi xarici iqtisadi fəaliyyəti iştirakçıları ilə gömrük orqanları arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlər xarakterindən və şəraitdən asılı olaraq hüququn beynəlxalq, gömrük, dövlət, inzibati, təsərrüfat, mülki, əmək, maliyyə, torpaq, nəqliyyat, dəniz, hava, cinayət, cinayət-prosessual, hərbi və digər başqa sahələri ilə tənzimlənir.

İctimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş hüquq normaları da ümumilikdə riayət edilməsi məcbur olan davranış qaydalarıdır. Bu növ mallar da özlüyündə: a) nizamlayıcı, yəni hüquqi münasibət iştirakçılarının müsbət, başqa sözlə qanun

çərçivəsində davranışını tənzimləyən və b) hüquqi mühafizə, yəni hüquqi münasibət iştirakçılarının qeyri-qanuni hərəkətlərini tənzimləyən normalar olmaqla iki qrupa bölünür. Hər bir qrup hüquqi norma məntiqi və real-faktiki quruluşa malik olur.

Bu məntiqi quruluşu hipoteza, dispozisiya və sanksiya yaradır. Hipoteza hüquqi normanın, həmin normanın tətbiqi üçün faktiki şərtləri müəyyən edən hissəsinə deyilir; dispozisiyada davranış qaydasının özü, hüquqi münasibətlərə girən tərəflərin, başqa sözlə hüquqi münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələri əks etdirilir; sanksiyada mənfi nəticələr, hüquqi normaların pozulmasında günahkar olan şəxslərin məsuliyyət dərəcəsi göstərilməlidir.

Vəzifəni icra etmək üçün normaların real strukturu iki hissədən ibarət olur – hipotezadan, yəni birinci hissədən yaxud sanksiyadan (hüquqi mülahizə normasının ikinci hissəsi) ibarət olur. Əslində, hüquqi normanın məntiqi strukturu dövlətə requlyativ normalara riayət olunmanı hüquq mühafizə orqanlarının köməyi ilə təmin etmək imkanı verir.

Bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində iştirak etməklə gömrük orqanları əmtəə və xidmətlərin AR ilə xarici ölkələr arasındakı hərəkətini daha optimal şəkildə həyata keçirməyə şərait yaradır.

Gömrük tənzimlənməsi mexanizminin həyata keçirilməsində hüquq mühafizə fəaliyyətinin məqsədi gömrük işi sahəsində dövlət, inzibati, gömrük, mülki və digər hüquq sahələrində hüquq normalarının istifadəsi, icrası, onlara riayət olunmasının təmin edilməsidir.

Legitim əsaslarla fəaliyyət dairəsində gömrük tənzimlənməsində hüququn normalarına riayət olunması onun subyektlərinin, gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin və XİF iştirakçılarının hüququn tələblərinə tabe olması və bu norma ilə qadağan olunan hərəkətlərdən imtina edilməsidir. Dediklərimizə misal olaraq XİF iştirakçılarının malların bəyan edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərini və gömrük təşkilatlarının vəzifəli şəxslərinin bəyannamələrin qəbulu üzrə hərəkətlərini göstərmək olar.

Gömrük tənzimlənməsi mexanizminin 2001-ci ildən başlayaraq yeni əsaslarla fəaliyyətə başlaması nəticəsində xarici iqtisadi fəaliyyətdə əmtəə nomenklaturu üzrə əmtəələrin təsnifatı (Ə.T, XİF) əsasında həyata keçirilir.

Gömrük tənzimlənməsinin ən əsas iqtisadi fəaliyyət sferalarından biri gömrük sərhədlərinə daxil olan idxal və ixrac mallarının gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi və onların yoxlanılmasıdır. Uyğun gömrük təşkilatları gömrük dəyərlərinin müəyyən edilməsində əsas məqsədi gömrük rüsumlarının və dövlət rüsumlarının (gömrük yığmalarının) irəlicədən hesablanması olub, gömrük təşkilatlarında çox zaman «gömrük dəyəri» mətni ilə yanaşı, «Gömrük qiymətləndirməsi» mətni də işlədilir ki, bunun əsası gömrük məqsədləri olub, terminin əsas gömrük dəyərlərinin təyin edilməsində ayrı-ayrı metodların spesifikliyini üzə çıxarır. Gömrük dəyərinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəənin qiymətinin irəlicədən daxili və

xarici bazarda müəyyən edilməsində əmtəənin satıcı və alıcısı ilə yanaşı, uyğun gömrük təşkilatı və ya onun nümayəndəsi də iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının XİF-in dövlət tənzimlənməsinin məqsədi: onun iqtisadi müstəqilliyinin müdafiəsi, iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması və ölkənin dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şəraitin təmin edilməsidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi vasitələrinin çoxcəhətliyini üç əsas istiqamətdə qruplaşdırırlar. Onlardan birincisi, ümumi xarakterli tədbirlər olub milli iqtisadiyyatın və onun dünya təsərrüfatında mövqeyinin möhkəmlənməsinə yönəlir ki, burada son nəticədə ölkə sənayesinin və onun məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

İkinci istiqamətdə tənzimlənmə isə xüsusi tənzimləmə alətləri və mexanizmlərindən ibarət olub, XİF-in uyğun növlərini stimullaşdırır və ya bu fəaliyyəti ləngidir, gömrük tənzimlənməsi əsaslarını təşkil edən xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənmə mexanizminin əsaslarına nəzər salsaq onların: gömrük-tarif tənzimlənməsindən (ixrac və idxal rüsumlarının müəyyən edilməsindən), qeyri-tarif tənzimlənməsindən, kvotalar və lisenziyalaşdırma, valyutaların dönərliliyi və mübadilə məzənnəsi siyasətindən ibarət olduğu diqqət mərkəzində durur. Birinci fəsilə də qeyd etdiyimiz kimi, gömrük-tarif tənzimlənməsi - xarici ticarət siyasətinin əsas aləti olmaqla, ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrini xarici rəqabətdən müdafiə edərək, xarici firmaların üstünlüklərini təsirsizləşdirir. Gömrük tənzimlənməsi nəticələri tədqiqatından aydındır ki, bu prosesdə əsas alət rolunu gömrük rüsumları oynayır. Gömrük rüsumlarının səmərəli strukturunun işlənilməsi mürəkkəb məsələdir, çünki bir neçə bir-birinə qarşı olan məqsədlərə nail olunmasını nəzərdə tutur. Belə bir potensial ziddiyyət, əsasən ÜTT-yə daxil olmaq ərafəsi ilə əlaqədar, ölkənin daxili bazarını xarici rəqiblərin üzünə açmaq və digər tərəfdən eyni zamanda milli iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sahələrini xarici rəqiblərdən müdafiə etmək zərurəti ilə əlaqədar törənir. Bunlarla əlaqədar, əgər Azərbaycan Respublikasının neft sektorundan kənar başqa iqtisadiyyat sahələrinin hər-hansında idxal və ixrac əməliyyatları üzrə defisitlər yaranarsa, bu zaman fiskal funksiyanın reallaşdırılmasına zərurət yaranar.

Əmtəələrin hərəkət istiqamətindən asılı olaraq rüsumlar idxal, ixrac və tranzit növlərinə bölünür və bunlar gömrük ərazisində əmtəələrin yerdəyişməsi ilə əlaqədar vergi kimi tutulur. Tənzimləmə zamanı elə idxal rüsumu seçilməlidir ki, onlar ölkənin inkişafında rol oynasın. İxrac rüsumlarına gəldikdə isə, əvvəlki ikinci fəslin ikinci yarım fəslində göstərdiyimiz kimi, ixrac edilən neft və qaz məhsullarından başqa digər əmtəə və məhsullardan inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki kimi rüsum tutulmasını bugünkü Azərbaycan Respublikası üçün düzgün hesab etməklə biz bu sahədə Almaniya Respublikasından örnək götürməyi məsləhət bilirik. İstisna etdiyimiz məhsullardan başqa, iqtisadiyyatın digər sahələri malları və məmulatlarından ixrac üçün

gömrük rüsumu tutulmaması ölkənin ixrac potensialını artırardı, ölkəyə daha çox valyuta ehtiyatı daxil olardı.

Müasir dövrdə beynəlxalq ticarətdə gömrük tənzimlənməsinin milli sistemlərinin çətinləşdirməmələri üçün dünya ölkələri öz tənzimləmə mexanizmləri sistemini ümumi prinsiplər üzrə uyğunlaşdırırlar. Elə bu məqsədlə də «Tənzimləmə əməkdaşlığı üzrə Şura» yaradılmışdır ki, Azərbaycanın bu Şura ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsi ölkənin ticarət dövryyəsinə 50% artırılması ilə nəticələnərdi. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, AR-də gömrük tarifi, müəyyən edilən mallara tariflər XİF-də əmtəə nomenklaturuna müvafiq təsnif edilmiş və bu tariflərin təsviri və kodlaşdırılması üzrə harmonik sistem adlanan (HS) sistem üzrə işlənmişdir ki, bu harmonik sistem Beynəlxalq ticarət palatası tərəfindən dünya ticarətində və Avropa İttifaqında istifadə edilməsi üçün kombinəlaşdırılmış tarif-statistika nomenklaturuna tövsiyə edilmişdir.

İdxal tarifləri dərəcələri AR Hökuməti tərəfindən 12 aprel 2001-ci ildə «mini-max», «Konstaltinq» firmasının işlədiyi çox aşağı dərəcəli, «gömrük rüsumları» materialları əsasında təsdiq edilmiş və daha əvvəl «Gömrük Tarif Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na (20 iyun 1995-ci ildə) əsasən sonradan edilmiş düzəlişlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilmişdir. Eyni bir əmtəə üçün bir neçə müxtəlif tarif: yüksək, orta və aşağı dərəcəli rüsum tətbiq edilə bilər.

Gömrük rüsumunun son hədd dərəcəsi (baza dərəcəsi 50% olmaqla) əmtələrə tətbiq edilir ki, onların mənsub olduğu ölkə ilə Azərbaycan arasında əlverişli ticarət rejimi olan ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi ölkəmizin Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur. (Bax «Gömrük tarifi haqqında qanun», maddə 3.2). Bununla birlikdə sazişə gəlmiş ölkələrin təsərrüfat subyektləri fəaliyyət rejimlərində gömrük, vergi və başqa imtiyazlardan qarşı tərəfin ölkəsində istifadə edirlər. Yəni də gömrük tarifi qanununun 3,2 maddəsində göstərilirdiyi kimi, əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır».

Dünya ölkələri məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, müxtəlif ölkələrdə tənzimləmə rejimləri üsullarında nəzərə çarpan fərqlənmələr vardır. Məsələn, əksər hallarda gömrük rüsumları əksər ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olur; belə ki, o nə qədər aşağı olarsa, o qədər də rüsum səviyyəsi yüksək olur. Belə ki, Avstriyada uyğun əmtələrə rüsumlar, eyni əmtələrə qonşu İsveçrədəkindən, demək olar ki, üç dəfə artıqdır, xüsusi ilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha yüksək rüsumlar tətbiq edildiyi də Azərbaycanın DGK tərəfindən tənzimlənmə əməliyyatlarında nəzərə alınmalıdır. Tənzimləmə əməliyyatları gedişində yaddan çıxarılmamalıdır ki, əmtələrin emalı səviyyəsindən asılı olaraq gömrük rüsumları hiss ediləcək qədər fərqlənirlər. Belə ki, daha çox yüksək rüsumlar hazır məmulatlar üçün müəyyən olunur. Məsələn, Aİ ölkələrində dəri xammalı və pambıq rüsumsuz ölkəyə daxil

edilir, ayaqqabı və parçadan isə 20-22% rüsum tutulur. Bu gömrük rüsumlarının müəyyən edilməsi qaydalarının həərəkətdə olan əmtəələrin diqqətlə öyrənilərək tətbiq edilməsi məqsəduyğun olardı.

Ölkəmizin gömrük tənzimlənməsinin iqtisadi-təşkilatı mexanizmlərinin həyata keçirilməsində yaddan çıxarılmamalıdır ki, ölkədə ayrı-ayrı dövlətlərlə xarici ticarətin inkişafında maraqlandırılması üçün müxtəlif səpgidə tarif güzəştləri edilməli, başqa sözlə tarif imtiyazları həyata keçirilməlidir. Bu güzəştlərə əvvəlcə ödənilmiş rüsumların geri qaytarılması rüsum dərəcələrinin aşağı salınması və b. daxildir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz idxala kvota, əslində, müəyyən il ərzində edilə biləcək məhsul miqdarına hüquqi məhdudiyyətlərdir. Kvotalar da tariflər kimi iqtisadi təsir imkanına malik olmaqla bir, hiss ediləcək fərqlə, əgər tariflər Azərbaycan Respublikasının hökumət təşkilatlarına mənfəət gətirirsə, kvotalar isə bu mənfəəti həqiqətdə xarici istehsalçıya ötürürlər.

Gömrük tənzimlənməsi mexanizminin üçüncü istiqaməti məhsulu hazırlayan şirkətə birbaşa təsir göstərilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan, ixrac üçün mal istehsal edən döstəklənməsi dövlətin ümumi iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsi olub, XX əsrin ikinci yarısında bu istiqamət iqtisadi uğura nail oldu. Belə ki, dövlət ixracı real surətdə stimullaşdırmaqla qarşısında duran bir neçə vəzifəni həll edir. Birincisi, ixracə təsir etməklə milli daxili istehsal məhsullarına tələbin genişlənməsinə şərait yaradır. İkincisi, ixrac valyutanın daxil olmasını təmin edir ki, bu valyuta vasitəsi ilə ölkəmizdə istehsal olunmayan zəruri malların, yeni texnologiyaların və informasiyaların idxal edilməsi mümkün olur. Üçüncüsü, ölkəmizdə valyuta mədaxillərinin artması milli borcun ödənilməsinə təminat verir və milli valyutanın sabitləşməsinə şərait yaradır.

Gömrük tənzimlənməsində dövlət təşkilatları tərəfindən ixracın və onların milli istehsalatlarının stimullaşdırılması üzrə qəbul edilən tədbirlər müxtəlif səciyyədə olur. Onların sırasına ixrac edənlərə birbaşa və bilavəitə ssudalar verilməsi, ixracın kreditləşdirilməsi və sığorta edilməsi, ixrac edilən ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə vergi güzəştlərinin təqdim olunması (ilk növbədə bütün maşın, texnika məhsullarına), infrastruktura ixrac etmə üçün təşkilata zəruri təsirlər edilməsi, ixrac edənlərin zəruri informasiyalarla təmin edilməsi xarici bazarlarda milli istehsalçılara maksimum əlverişli şəraitin yaradılması, ixrac edənlərin mənəvi stimullaşdırılması və b. daxildir.

Ədəbiyyat

[1] Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

[2] Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi , Qanun B. 2005-ci il 179 s.

- [3] “Gömrük sisteminin” büdcədən kənar inkişaf fondunun yaradılması haqqında” AR Nazirlər Kabinetinin Qətnaməsi, 25 Dekabr 1997-ci il, Azərbaycan qəzeti.
- [4] “Dövlət rüsumu haqqında Qanun” 24 Mart 1995 il № 997 və əlavə dəyişikliklər 20.05.1997 il və 7.02.1997 il 4 .11.1997 il 30.03.1999il və 5.02.1999il Azərbaycan Respublikası Qanunlar külliyyatı , II c səh 297-298
- [6] “Gömrük tarifi haqqında Qanun”, 20.06.1995 il № 1064, Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyyatı. Ic səh 317 edilmiş dəyişikliklər 11.12. 1998 il və 2. 30.03.1999il.
- [7] Abbasov B.Ə. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri, Bakı- 2005 il, s. 24-52.
- [8] Əlirzayeva T.Ə., Əlirzayev Ə.Q. Əhalinin gəlirləri və istehlakın maliyyə mexanizmləri, Bakı- 2007 il, səh 61-97.

UĞURLU İNKİŞAF YOLU YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ STRATEJİ XƏTTİDİR

G.B. Şükürova

müəllim, doktorant, Sumqayıt Dövlət Universiteti

e-mail: baku_2007@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 29 iyun 2016; Çapa qəbul edilmişdir 22 sentyabr;

online-da çap edilmişdir 06 oktyabr 2016

Received 29 June 2016; accepted 22 September 2016; published online 06 October 2016

Xülasə

Məqalə Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyəti və bu partiyanın Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında rolundan bəhs edir. Məqalədə əsas məqsəd YAP-ın strateji xəttini və Azərbaycan Respublikasının siyasi rolunu tədqiq etməkdir. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, YAP Heydər Əliyev siyasi irsinə əsaslanır, Azərbaycan Respublikasının siyasi-sosial və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır. Tədqiqat işi rəsmi sənədlər və müvafiq ədəbiyyat əsasında yazılmışdır. Tədbiqi əhəmiyyəti: ali məktəblərdə mühazirə və seminarlarda istifadə etmək olar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Yeni Azərbaycan Partiyası, siyasət

SUCCESSFUL DEVELOPMENT WAY IS THE STRATEGIC LINE OF THE NEW AZERBAIJAN PARTY

Abstract

The article is based activity and the role of New Azerbaijan Party in political life of the Republic of Azerbaijan. The main purpose of the research is to explore the strategic line of New Azerbaijan Party and the importance of New Azerbaijan Party in the political life of the Republic of Azerbaijan. So the article comes to conclusion that New Azerbaijan Party is based on Heyder Aliyev's political heritage and plays an important role in the political, social and economic life of Azerbaijan Republic. The research was carried out on the basis of references and literatures. Application of importance: can be used in lectures and seminars at high education institutions.

Key words: Azerbaijan, Haydar Aliyev, İlham Aliyev, New Azerbaijan Party, policy

УСПЕШНОЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ ЯВЛЯЕТСЯ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ЛИНИЕЙ ПАРТИИ «НОВЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН»

Резюме

Статья посвящена деятельности партии «Новый Азербайджан» и роли этой партии в политической жизни Азербайджанской Республики. Основная цель исследования заключается в изучении стратегической партии «Новый Азербайджан». В статье автор приходит к выводу о том, что партия «Новый Азербайджан» основана на политическом наследии Гейдара Алиева и играет важную роль в политической, социальной и экономической жизни Азербайджанской Республики. Исследование было проведено на основе официальных документов и соответствующей литературы. Научное значение исследования: может использоваться на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, партия «Новый Азербайджан», политика.

Görkəmli dövlət xadimi, ümumilli lider Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının banisi və yaradıcısıdır. Qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev ömrünün sonundakı Yeni Azərbaycan Partiyasına rəhbərlik etmişdir. Ulu öndərin yüksək təşkilatlıq mədəniyyəti, qeyri-adi səfərbərlik bacarığı Yeni Azərbaycan Partiyasının böyük sürətlə inkişaf etməsinə ciddi təkan vermişdir.

Məlum olduğu kimi, Yeni Azərbaycan Partiyasının birinci və ikinci qurultayları görkəmli dövlət xadimi, mahir siyasətçi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. Heydər Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının qurultaylarındakı parlaq məruzələri və yekun sözü bu partiyanın inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində Yeni Azərbaycan Partiyasının şöhrəti artmış, bu partiya mütəşəkkil bir qurum kimi beynəlxalq aləmdə tanınmışdır. Yeni Azərbaycan Partiyasının təcrübəsi xarici ölkələrin mühüm siyasi dairələrin diqqətini cəlb etmişdir.

1991-ci ilin oktyabrında SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə edən digər respublikalar kimi, Azərbaycan da öz dövlət müstəqilliyini elan etdi. Lakin nə Ayaz Mütəllibov hakimiyyəti, nə də AXC-Müsavat cütünü müstəqil dövləti qurmaq, onun atributlarını yaşatmaq, dövlətçiliyi inkişaf etdirmək iqtidarında olmadı, hətta SSRİ-dən qalmış az-çox idarəçilik prinsiplərini dağıtdılar. Belə bir zamanda xalqın yeganə ümidi görkəmli ictimai-siyasi xadim, təcrübəli, uzaqgörən, qətiyyətli rəhbər kimi tanıdığı və sevdiyi Heydər Əliyev idi. Azərbaycanın hər yerindən gündə on minlərlə adam o zaman Naxçıvan Ali Məclisinin sədri işləyən Heydər Əliyevə müraciət edərək ölkəni böhran vəziyyətindən, xaosdan və anarxiyadan qurtarmaq üçün tədbirlər görməsini xahiş edirdi.

1992-ci ilin 16 oktyabrında “Səs” qəzetində sonralar tarixə “91-lər hərəkəti” kimi düşmüş Azərbaycan ziyalılarının Heydər Əliyevə “Azərbaycan sizin yolunuzu gözləyir” başlıqlı müraciəti dərc olundu. Müraciətin sonunda deyildiyi kimi, respublikanın müxtəlif bölgələrindən olan ziyalılar həm öz adlarından, həm də təmsil olunduqları bölgənin sadə insanların adından yeni yaradılacaq partiya rəhbərlik etməyi xahiş etdilər.

“Möhtərəm Heydər bəy! İndiki vəziyyətdə bu çətin, məsuliyyətli işi respublikada öz öhdəsinə götürməyə qadir yeganə şəxs Sizsiniz!... Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində aparılan ictimai rəy sorğularının nəticələrinə və bizim təşkilat komitəsinə daxil olan minlərlə şifahi və yazılı vətəndaş təkliflərinə əsaslanaraq, belə bir qənaətə gəlirik ki, yaratmaq istədiyimiz YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASI-NA... yeganə mütləq lider Siz ola bilərsiniz...Biz Yeni Azərbaycan Partiyasını yeni düşüncə tərzli insanların Sizin ətrafınızda sıx birləşdirdiyi mütəşəkkil, güclü, aparıcı qüvvəyə malik bir partiya kimi görürük... Siz bu gün siyasi, iqtisadi, hərbi və mənəvi bkokadada olan Naxçıvan Muxtar Respublikasını da məhz öz şəxsi nüfuzunun və uzaqgörən diplomatik səriştənlə qoruyub saxlayır və idarə edirsiniz.

.....İstərdik ki, bu işləri bütün Azərbaycan üçün görəsiniz.

.... Azərbaycan Sizin sonuncu və qəti qərarınızı gözləyir” [5].

Ziyalıların müraciətinə şəksiz və şəriksiz lider Heydər Əliyev 24 oktyabr 1992-ci il tarixdə “Səs” qəzetində dərc edilmiş “Yeni, müstəqil Azərbaycan uğrunda” başlıqlı məktubla cavab verdi. Cavabda yazılırdı:

.... Sizin müraciətinizlə böyük diqqət və ehtiramla tanış oldum. Müraciətinizdən, mətbuat və televiziya, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gələn məktublardan aldığım məlumatlardan aydın olur ki, respublikada ictimai-siyasi və sosial vəziyyət son dərəcə ağırdır. Bu şəraitdə Azərbaycan ziyalılarının narahatçılığı haqlıdır və təqdirəlayiqdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini əldə etməsi tarixi hadisədir... Bu əlamətdar hadisə müstəqil Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı qarşısında çox məsul, mürəkkəb, çətin vəzifələr qoyur. İndi əsas vəzifə dövlətçiliyin, müstəqilliyin bərqərar olunmasını, milli-demokratik dövlətin formalaşmasını, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan həyat şəraiti yaratmaqdan ibarətdir”.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda keçirilən təsis konfransında müstəqil Azərbaycanın qurulmasında və tərəqqisində üzərinə düşən tarixi missiyanı yerinə yetirən bir partiya – Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı.

Təsis konfransına hazırlıq dövründə Bakıda bir qrup ziyalı hazırlıq dövründə Bakıda bir qrup ziyalı tərəfindən nizamnamə və proqramı ilkin layihələri hazırlanmışdı. Bu işdə təcrübəsi olan yoldaşlar layihələrlə tanış olub, təkliflərini hazırlamışdılar. Hər şeydən əvvəl bu sənədlərin layihələri çox irihəcmli idi. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələr - dövlət müstəqilliyinin

möhkəmləndirilməsi, sabit və sosial yönümlü iqtisadiyyat yaradılması, müstəqil, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, milli maraqlarımıza uyğun olaraq Dağlıq Qarabağ probleminin həlli kimi məsələlər, o cümlədən qanunçuluq, azərbaycançılıq, varislik, vətəndaş həmrəyliyi, sosial ədalət kimi partiyanın əsas ideoloji prinsipləri bu sənədlərdə öz əksini layiqincə tapmamışdı. Lakin konfransın gedişində müzakirəyə Bakıdan tamamilə fərqli, yeni, yığcam, dolğun layihələrin çıxarılması Heydər Əliyev əməyinin nəticəsidir. O. partiyanın nizamnamə və proqramını öz dəsti-xəttilə yenidən yazmaq məcburiyyətində qalıb.

Partiyanın nizamnaməsi müzakirə olunarkən, Heydər Əliyev konfrans iştirakçılarının rəylərinə çox diqqətlə yanaşdı və onların bir hissəsini qəbul etdi.

YAP-ın proqramında əksini tapmış mühüm müddəalardan biri də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi naminə ölkənin dünya birliyinə sıx inteqrasiyasının təmin olunmasıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin uğurlu xarici siyasət kursu nəticəsində bu məsələ öz həllini tam şəkildə tapmış və beynəlxalq təşkilatlarda bərabərhüquqlu səviyyədə əməkdaşlıq müstəqilliyinin əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunmuş Azərbaycan ötən müddətdə “Avropa ailəsi”nə qovuşmaq istəyinin səmimi olduğunu təsdiqləmiş, təşkilat qarşısında götürdüyü bütün öhdəliklərə sadıq qalmışdır.

2003-cü il yanvar ayının 27-də cənab İlham Əliyev AŞ PA-nın sədr müavini və Büro üzvü vəzifələrinə seçilməsi Azərbaycanın təşkilat çərçivəsində əldə etdiyi ən böyük uğurlarından idi. Bu, ölkəmizin Avropa Şurası ilə əlaqələrinin kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini, nümayəndə heyətimizə, xüsusən də cənab İlham Əliyevə böyük rəğbətə mövcudluğunu təsdiqləyən mühüm hadisə oldu. Qeyd edək ki, Azərbaycan AŞ PA-ya tamhüquqlu üzv qəbul edildiyi dönmədə bu qurum “ermənipərəst”, “erməni lobbisinin at oynatdığı” təşkilat kimi tanınırdı. Lakin fəaliyyətinin ilk günlərindən etibarən İlham Əliyev və onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti elə düzgün mübarizə strategiyası seçdi ki, anti-azərbaycançı mövqeli bu təşkilat qısa müddətdən sonra Azərbaycanın haqları və iradəsi ilə hesablaşan quruma çevrildi. İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə AŞ PA Ermənistanın işğalçılıq siyasətini, Dağlıq Qarabağ ərazisini “nəzarətsiz zona” kimi tanıyan, ölkəmizin tarixi, mədəni və milli irsinin talan edilməsini pisləyən onlarla qətnamə qəbul etdi [3, səh.166].

YAP-ın Proqramında həmçinin iqtisadi və sosial siyasətin istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Proqramda deyilir: “Partiya sosial siyasətdə təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafına üstünlük verir”. Ötən dövr ərzində müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu olan ulu öndər Heydər Əliyev partiyanın Proqram və Nizamnaməsində irəli sürülən əsas prinsip və müddəaları real həyatda praktik olaraq yerinə yetirdi.

1995-ci ilin sonlarında Yeni Azərbaycan Partiyasının artıq güclü siyasi təşkilat kimi formalaşması, parlament seçkilərində səsərin əksər çoxluğunu qazanması və ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında iqtidar partiyası kimi aparıcı yer tutması əsl reallıq idi. Heydər

Əliyevin siyasi baxışlarından və siyasi fəlsəfəsindən səmərəli şəkildə bəhrələnməsi partiyanın böyük qələbələr qazanmasını şərtləndirirdi. YAP-ın bu mərhələdəki fəaliyyəti barədə Heydər Əliyev deyirdi: “Son vaxtlar belə söz-söhbət gedir ki, Yeni Azərbaycan Partiyası artıq iflasa uğramışdır, ölmüşdür, yoxdur... YAP-ı təmsil edən adamlar o qədər də yararlı deyillər və s. Şübhəsiz ki, bunlar Yeni Azərbaycan Partiyasını zəiflətmək istəyən, onun gücünü azaltmaq istəyən rəylər, fikirlərdir. Baxmayaraq ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının rəhbərliyi ilə sıx əlaqəm yox idi, mən, şübhəsiz ki, bu fikirlərə heç vaxt inanmırdım. Əmin idim ki, Yeni Azərbaycan Partiyası yaşayacaq və müəyyən mərhələlərdən keçərək daha da möhkəmlənəcək.

... Mən partiyanın bugünkü gününə çox sevinirəm, təbrik edirəm və ümidvaram ki, Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra daha da sürətlə inkişaf edəcək, respublikanın demokratik prinsiplər əsasında formalaşan cəmiyyətində, çoxpartiyalı sistemdə özünəlayiq yerini tutacaqdır. Bu sizdən çox asılıdır” [7]. Yeni Azərbaycan Partiyasının siyasi varislik amili əsasında yeni inkişaf mərhələsinin özülü hələ 1999-cu il dekabr ayının 20-21-də keçirilən partiyanın I qurultayında prinsipial olaraq öz əksini tapmışdır. Məhz həmin qurultayda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, onun müasir beynəlxalq sistemdə layiqli yer tutması, ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində əsas məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirildi və siyasi varisliyin təmin olunması zərurəti bir fenomen olaraq qarşıya çıxdı.

Heydər Əliyev YAP-ın I qurultayında partiya üzvləri qarşısında dayanan vəzifələr haqqında bildirir: “Partiyanın üzvləri gərək partiya ilə daim bir yerdə olsunlar, partiyanın fəaliyyətini həyata keçirsinlər və partiyanın – Azərbaycan iqtidarının fəaliyyətini geniş təbliğ etsinlər. Bax bu indiki fikir mübadiləsində və xüsusən, mətbuat vasitəsilə aparılan mübarizədə çox vacibdir, lazımdır.

....Cəmiyyət müxtəlifdir, insanların, vətəndaşların fikir müxtəlifliyi var, bu da təbii-
dir. Bunların hamısı Yeni Azərbaycan Partiyasından mübariz olmağı tələb edir” [8].

YAP-ın I qurultayının tarixi əhəmiyyətini artıran mühüm amillərdən biri də siyasi varisliyin təmin olunması istiqamətində atılan addım oldu. Cənab İlham Əliyevin partiya sədrinin müavini postuna gətirilməsi haqqında qərar bu prosesə yeni ruh və müasirlik gətirdi. 2000-ci ilin noyabr ayının 12-də keçirilən parlament seçkilərində cənab İlham Əliyevlə YAP-ın bəzi üzvləri parlamentdəki yerlərin çoxunu əldə etdilər. Bu isə I qurultayın qərarlarının pragmatik siyasi düşüncənin nəticəsi olduğunu söyləməyə əsas verdi. Cənab İlham Əliyevin sonradan partiya sədrinin birinci müavini seçilməsi ilk qurultayın qəbul etdiyi qərarların uğurlu nəticəsinin bariz göstəricisi idi.

2001-ci ilin noyabr ayında isə partiyanın II qurultayı keçirildi. Bu qurultayda partiyanın nizamnaməsinə dəyişiklik edilərək partiya sədrinin birinci müavini vəzifəsinin təsis olunması, həmin vəzifəyə artıq güclü siyasətçi kimi tanınan cənab İlham Əliyevin seçilməsi partiyanın daha sürətlə inkişafına, xüsusilə gənclərin partiyanın həyatına daha fəal qoşulmasına səbəb oldu. Həmin qurultayda partiyanın

sədri, ümumilli liderimiz Heydər Əliyev görülmə işlərə yekun vuraraq deyirdi: “Biz bu gün qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycanda yeni bir sistem yaranıb. Dünya standartlarına yaxınlaşan, dünya standartlarına çatmağa çalışan hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət yaranıb. Onu yaradan Azərbaycanın iqtidarıdır, onun prezidentidir, Yeni Azərbaycan Partiyasıdır” [4, səh.12].

Yeni Azərbaycan Partiyasının formalaşmasında Heydər Əliyev siyasi məktəbinin layiqli davamçısı və Azərbaycanın aparıcı dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutmasının təminatçısı İlham Əliyev amili əvəzsiz rol oynamışdır. Cənab İlham Əliyev artıq respublikanın ictimai-siyasi həyatında çox fəal iştirak edirdi, Dövlət Neft Şirkətinin birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycan parlament nümayəndə heyətinin rəhbəri, Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti kimi coşğun fəaliyyəti ilə özünü güclü siyasi xadim kimi təsdiq etmiş, xalqın böyük məhəbbətini qazanmışdı. İlham Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin 1-ci müavini seçilməsi təşkilatın fəaliyyətinə olduqca müsbət təsir göstərdi və partiya kütləvi axının güclənməsinə təsir göstərən mühüm amil oldu. O, YAP sədrinin birinci müavini kimi, öz çıxışında Yeni Azərbaycan Partiyasının gücünün, ilk növbədə onun əvəzsiz lideri Heydər Əliyevdə, partiyanın yeritdiyi siyasətin xalqın mənafeyinə uyğun olmasında və qarşısına qoyduğu təməl prinsiplərini əməli surətdə həyata keçirməsində görür və Yeni Azərbaycan Partiyasının daim iqtidarda olacağını və Azərbaycanın gələcəyinin bu partiya ilə bağlı olduğunu, Heydər Əliyev siyasəti ilə bağlı olduğunu inamla qeyd edirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının cəmiyyətin aparıcı siyasi qüvvəsinə çevrilməsində İlham Əliyev amilinin müstəsna rol oynamasını onun yalnız partiyanın rəhbərliyində təmsil olunması və partiya fəaliyyəti ilə izah etmək düzgün olmazdı. Belə ki, İlham Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini seçildəndən sonra təkcə ölkə əhalisinin deyil, beynəlxalq ictimaiyyətin də diqqət mərkəzində dayandı.

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev 2003-cü ilin oktyabr ayının 1-də Azərbaycan xalqına müraciətində cənab İlham Əliyevlə bərabər, həm də YAP-a yüksək önəm verdiyini qeyd etmiş, xalqa ən düzgün seçim ünvanı kimi məhz İlham Əliyevi və Yeni Azərbaycan Partiyasını göstərmişdir:

“Üzümü sizə - həmvətənlərimə tutaraq qarşıdan gələn prezident seçkilərində prezidentliyə namizəd, mənim siyasi varisim, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyevi dəstəkləməyə çağırıram. O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim tələpəli məsələləri,

planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” [9, səh.194].

Yeni Azərbaycan Partiyasının yarandığı, təşəkkül tapdığı, inkişaf etdiyi, siyasi qüvvə kimi formalaşdığı, ümumxalq partiyasına çevrildiyi 1992-2003-cü illər bilavasitə ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ümumilli liderin siyasi təcrübəsi və istedadı yeni azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış və gələyə aparan yolları göstərmişdir. Ölkə 1993-2003-cü illərdəki iqtisadi böhrandan çıxmış, iqtisadi inkişaf və yüksəliş yoluna qədəm qoymuşdur. Ümumilli liderimizin YAP-ın II qurultayında böyük müdriklik və uzaqgörənliklə dediyi kimi: “Biz bir çox sahələrdə, yəni bütün sahələrdə islahatlar aparırıq və bunlar öz nəticəsini verir. Bu onu göstərir ki, Azərbaycanın müstəqilliyini elan edəndən sonra bəyan etdiyi demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, sərbəst iqtisadiyyat, dünya birliyinə, dünya iqtisadiyyatına integrasiya prinsiplərinə biz həm başlamışıq, həm də böyük nailiyyətlər əldə etmişik və elə yola çıxmışıq ki, artıq bundan sonra daha da sürətlə irəliləcəyik” [10, səh.342].

2003-cü ilin prezident seçkilərində İlham Əliyevin möhtəşəm qələbəsi müstəqil Azərbaycanın tarixində yeni və şərəfli bir səhifə açdı. İlham Əliyevin seçkiabağı təbliğat kampaniyasının mühüm istiqaməti Heydər Əliyev iqtidarı dövründə ölkədə dövlətçiliyin və dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində görülən işlərin hərtərəfli şəkildə izahı ilə bağlı idi. Azərbaycanın uğurlu neft strategiyasının ölkəyə böyük sosial-iqtisadi tərəqqi vəd etdiyini, ölkəmizin iqtisadi potensialının çox güclü olduğunu, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməyə başladığını konkret faktların dili ilə arqumentləşdirən İlham Əliyev seçici nikbinliyi yaratmağa nail oldu. İlham Əliyev prezident seçkiləri ərəfəsində, əhali ilə görüşlərində bu bəyanatı vermişdi: “Qarşımda çoxlu vəzifələr var, çoxlu işlər görmək əzmindəyəm. Əminəm ki, Azərbaycan xalqının dəstəyi ilə qarşıda duran bütün vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirəcəm. Azərbaycan xalqı görəcək ki, mən Azərbaycan üçün, xalqımız üçün yaxşı prezident olacağam. Əgər xalq mənim fəaliyyətimi dəstəkləyirsə, inanırsa, bu, ən böyük mükafatdır” [6, səh.472]. İlham Əliyev möhkəm dayaqqlar üstündə formalaşmış müstəqil Azərbaycan Prezidenti və Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri seçildi. Bu, Yeni Azərbaycan Partiyasının və onun üzvlərinin növbəti və ən yüksək qələbəsi idi.

Ona görə də YAP sədrinin birinci müavini cənab İlham Əliyevin 2003-cü ilin oktyabrında Prezident seçilməsi xalqın Heydər Əliyev siyasi kursuna inamının nəticəsi idi. 2003-cü ilin prezident seçkilərində YAP-ın namizədinin qalib gəlməsi partiyanın ölkənin ictimai-siyasi həyatında hansı nüfuza sahib olmasını əyani şəkildə təsdiqlədi. YAP-ın III qurultayındakı nitqi zamanı Prezident İlham Əliyev bu barədə deyirdi: “Heydər Əliyevin siyasəti yaşamalıdır. Bu, zamanın tələbidir. Bu, yeganə siyasətdir ki, Azərbaycanı daha da gücləndirəcək, Azərbaycan xalqının həyat

səviyyəsinin yaxşılaşmasına xidmət edəcəkdir. Mən çox şadam ki, Azərbaycan xalqı 2003-cü ildə öz seçimini düzgün etdi. Heydər Əliyev siyasətinə öz səsini verdi və beləliklə, bu gün də biz hamımız, Azərbaycan xalqı, Yeni Azərbaycan Partiyası Heydər Əliyevin siyasətinə sadıq qalaraq onu davam etdirir və çox uğurla davam etdiririk” [12, səh. 585].

2004-cü ilin dekabr ayının 17-də bələdiyyə, 2005-ci ilin noyabr ayının 6-da Milli Məclisə seçkilərdə YAP yenidən qələbə çalaraq həm yerli özünüidarəetmə orqanlarında, həm də qanunvericilik orqanında daha çox təmsil olunan partiya kimi növbəti uğurlara imza atdı. Partiya prezidentin və xalqın ona bəslənən ümidlərini doğrultdu, YAP 63 mandat qazanmaqla öz liderliyini və alternativsizliyini bir daha təsdiqlədi.

Azərbaycanda sosial ədalət, milli həmrəylik, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması – bütün bunlar Prezident İlham Əliyevin rəhbər tutduğu prinsiplərdir. Prezident kimi öz səlahiyyətlərinin icrasına başladığı ilk vaxtlardan İlham Əliyev siyasi islahatlar sahəsində də dövlət siyasətini prioritetlərə uyğun şəkildə qurdu. Bütün sahələrdə öz həyatı gücünü və effektivliyini sübut etmiş Heydər Əliyev kursunun davam etdirilməsi, Azərbaycanın da iştirakçısı olduğu qloballaşma şəraitində bu siyasətin əsas prinsiplərinin yaradıcı şəkildə istifadə olunması Prezident kimi İlham Əliyevin fəaliyyətini səciyyələndirən başlıca göstəricidir.

2003-cü il noyabrın 24-də imzalanan “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərman, 2004-cü il fevralın 11-də təsdiq edilən “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı(2004-2008)”, 2004-cü il iyulun 1-də “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”, sahibkarlığın təşviqi, sosial-iqtisadi sahə ilə bağlı verilən sərəncamlar onun fəaliyyət proqramının çeşidli istiqamətlərini ehtiva edir.

24 noyabr 2003-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərman imzalayan İlham Əliyev bir ictimai-siyasi formasiyadan digərinə keçidin doğrduğu obyektiv problemlərin sürətli həlli istiqamətində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac vermişdir. Məlum olduğu kimi, fərmanda ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan dinamik inkişafın sürətləndirilməsi yolları nəzəri-praktik və konseptual əsasda göstərilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin sosial-iqtisadi islahatları beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Hələ 2006-cı ilin noyabrında Bakıda səfərdə olan Dünya Bankının Cənubi Qafqaz üzrə direktoru Donna Dousset-Koyrolo Azərbaycanın yüksək iqtisadi göstəricilərlə özünü bir ölkə kimi doğrultduğunu və beynəlxalq maliyyə qurumlarının ölkəmizə etimadının daha da artdığını vurğulamışdır. Məhz bu etimadın nəticəsidir ki, dünyanın ən böyük maliyyə qaynaqları Azərbaycanın ən nəhəng iqtisadi layihəsinə: Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə real dəstəyini verdi və “Əsrin tikintisi”nin bu istiqamətdə heç bir problemi qalmadı [1].

Bu gün Azərbaycan prezidenti, YAP-ın sədri cənab İlham Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Heydər Əliyevin arzularının reallaşması hər bir azərbaycanlıda qürur hissi yaradır. Prezidentimiz İlham Əliyev ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin başladığı işləri sona çatdırır. Əgər Heydər Əliyev Bakı-Ceyhan kəmərinin bünövrəsini qoydusa, Heydər Əliyev yolunun sədaqətli davamçısı cənab İlham Əliyev bu kəmərin açılışını etdi və kəmərin fəaliyyətə başlamasını təmin etdi.

Azərbaycan müstəqilliyinin möhkəmlənməsində ən həlledici tarixi hadisə kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin siyasi və iqtisadi dəyərini nəzərə almaq lazımdır. 1994-cü ildə, “Əsrin müqaviləsi” imzalanmasaydı, ondan sonrakı dövr ərzində bütün infrastruktur layihələri həyata keçirilməsəydi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə başlanmasaydı, bu gün respublikamızın dünya dövlətləri içərisində nüfuzundan danışmağa dəyməzdi. İlham Əliyev bu faktı bu cür dəyərləndirir: “Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri reallaşmasaydı, Azərbaycanda iqtisadi inkişafdan ümumiyyətlə söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycanın bir çox sahəsi məhz “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra inkişaf etməyə başladı [2, səh.130].

İlham Əliyev prezidentlik fəaliyyətinə başladıqdan sonra siyasətinin bütün proqram müddələrini, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminin həllini ardıcıl şəkildə həyata keçirməyə başlayıb. Belə ki, bu müddət ərzində Ermənistanla danışıqların davam etdirilməsi ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlarla iş və ikitərəfli əlaqələr sahəsində fəaliyyət daha da genişləndirilib, ən başlıcası isə Dağlıq Qarabağ məsələsi BMT Baş Assambleyasına çıxarılıb.

2004-cü il aprel ayının 29-da Strasburqda çıxışı beynəlxalq aləmdə böyük maraq və diqqətlə qarşılandı. Bütün bunlar Avropa Şurasının 2005-ci ilin yanvarında Ermənistanı işğalçı dövlət, Dağlıq Qarabağı isə separatçı rejim kimi tanımasına mühüm təsir göstərdi.

Prezident İlham Əliyevin münaqişənin həlli istiqamətində yeritdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yenə də Ermənistanın mövqeyinin beynəlxalq hüquq baxımından tam əsassızlığını sübuta yetirmək, təcavüzkar ölkəni Cənubi Qafqazdakı dinamik inkişaf prosesindən, global enerji-kommunikasiya layihələrindən təcrid etmək, ən nəhayət, Azərbaycanın iqtisadi, hərbi qüdrətini artırmaqla qarşı tərəfin mövqeyinə təsir göstərməkdən ibarət olmuşdur.

İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yalnız Azərbaycan ərazilərinin bütövlüyü çərçivəsində həll edilə bilər. Prezident Milli Məclisin 2006-cı il payız sessiyasının açılışındakı çıxışında demişdir: “Azərbaycanın hərbi büdcəsi Ermənistanın bütün büdcəsinə bərabər olmalıdır. Bütün beynəlxalq normalara məhəl qoymayan Ermənistan, əfsuslar olsun ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qınaq obyektinə çevrilmir. Azərbaycan artıq o ölkədir ki, öz torpağının işğalına dözməyəcəkdir. Azərbaycan artıq o ölkədir ki, öz iqtisadi, siyasi, hərbi potensialından istifadə edib, buna nail olacaqdır. Dağlıq Qarabağ tarixi Azərbaycan

torpağıdır. Azərbaycan torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına biz heç vaxt icazə verməyəcəyik.” [11, səh 158].

Yeni Azərbaycan Partiyasının növbəti inkişaf mərhələsi 2005-ci ilin mart ayının 26-da keçirilən III qurultay müəyyənləşdirdi. Qurultayda cənab İlham Əliyev yekdilliklə Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri seçildi. Partiya Sədri İlham Əliyev qurultayda geniş məruzə ilə çıxış etmiş, dünyada və ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərin dərin və hərtərəfli təhlilini verməklə yanaşı, partiya həyatının əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

YAP-ın 2005-ci ildə keçirilən III qurultayında Prezident İlham Əliyevin YAP-ın Sədri seçilməsi ölkədəki siyasi mühitə də dinamizm gətirmişdir. Heydər Əliyev ideyalarının və mənəvi prinsiplərinin daşıyıcısı olan ideoloji düşüncəyə söykənən zəngin siyasi təcrübəyə və intellektə malik Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın siyasi həyatına da yeni təfəkkürün və fəaliyyət tərzinin formalaşmasına nail olmuşdur. Bu da öz növbəsində Yeni Azərbaycan Partiyasının gələcək siyasi fəaliyyəti üçün yeni perspektivləri müəyyənləşdirmişdir.

Biz inanırıq ki, Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin daha işıqlı və firəvan gələcəyə qovuşacağı günlər uzaqda deyil. Faktlardan da göründüyü kimi, İlham Əliyev çətinliklərdən qorxmayan, bütün sınaqlardan rəşadətlə çıxan, xalqın, vətənin yolunda böyük fədakarlıqlar göstərən liderdir. İlham Əliyev həm də dahi Heydər Əliyevi tarixi missiyasını uğurla davam etdirən, sələfinin başladığı işləri nailiyyətlərlə yekunlaşdıran dövlət xadimidir. Bir sözlə, bu şəxs Azərbaycanın qürur duyduğu, vətənin güvəndiyi, xalqın uğurlu gələcəyi kimi baxdığı qüdrətli fenomendir. Azərbaycan xalqı İlham Əliyevi Heydər Əliyev siyasi məktəbinin ən layiqli yetirməsi, onun başladığı taleyüklü işləri və perspektivli planları başa çatdırmağa və indiyədək həyata keçirdiyi uzaqgörən daxili və xarici siyasəti davam etdirməyə qadir olan, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən dərin zəkali, təşəbbüskar bir şəxsiyyət kimi tanıyır. Bu gün İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi atdığı addımlar, gördüyü işlər Heydər Əliyev yolunu, siyasi xəttini layiqincə davam etdirdiyini göstərir.

Ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 11 fevral, 2004
- [2] Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı-2003, 504s.
- [3] Qasimov A. Taleyi tarixinə düşən şəxsiyyət. Bakı-2004, 240s.
- [4] Mehdiyev R. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı-2002, 212s.

- [4] “Səs qəzeti” Bir qrup Azərbaycanlının Heydər Əliyeva müraciəti, 16 noyabr 1992-ci il
- [5] Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı-2008, 552 s.
- [6] “Yeni Azərbaycan qəzeti” YAP II ildönümü münasibətilə keçirilən ümumrespublika müşavirəsində nitqi. 19 noyabr, 1994-cü il
- [7] YAP I qurultayının materialları. Sətoqrafıq hesabaq. Bakı-2000
- [8] YAP 10 ildə. Yeni Azərbaycan Partiyası 10 ildə, Bakı-2002, 216 s.
- [9] Yeni Azərbaycan Partiyası 1992-2002. Azərbaycanın dünəni, bugünü və gələcəyi. Bakı-2002, 467 s.
- [10] Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakı-2007, 263 s.
- [11] Yeni Azərbaycan Partiyası 15 illik yüksəliş yolunda, 698 s.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ **(rüblük elmi və praktik)**

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS

(quarterly scientific and practical)

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.
2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 10 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**).
3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.
4. Abstract of the article should be appropriate to its content.
5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.
6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.
7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.
8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 10 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com**
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора (ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не менее 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1,стр. 119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов-членов редакционного совета после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после обсуждения редакционным советом журнала.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblik, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalədə açar söz (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində, ən çox 5 söz), xülasə (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla 10 səhifədən az olmamalıdır. Elektron ünvanı: n.hajiyev@unec.edu.az; nazimxx@yahoo.com.
3. Məqalənin xülasəsi 200-250 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövryyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, 1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ